

Gróf ANDRÁSSY GYULA,

POLITIKAI ÉLET- ÉS JELLEMRAJZ,

ÍRTA:

II-ik KÁKAI ARANYOS,
1878.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1878.

Az „ellenállhatatlan.”

(Prológ.)

I

Gróf Andrassy Gyula olyan ember, a kit védeni könnyebb mint vádolni; mentegezni hálásabb mini elítélni. Mert jobban esik róla föltenni a jót, mint elhinni a rosszat. Hasonlít első Károly angol királyhoz, a kit mikor halálra ítélték honárulás: miatt, nem akadt senki, a ki lefejezze. Végre is, mint a hogy a monda regéli, magának Cromwellnek kellett álarcz alatt leütnie fejét. De maga Cromwell is, a ki őt halálra ítélte, a ki a monda szerint sajátkezüleg lenyakazta, meglátogatta holttestéi boltban, és mikor senki sem látta, könyet ejte rá.

Mily szépen jellemzi Macaulay azt a hangulatot, melyet Angliában első Károly pöre keltett. »Ha fölhozták ellene, hogy kalandos vállalkozásokban fecserli a nemzet vérét, és pénzt; az válaszolták: van-e angol, akinek festőibb alakja, délczegebb magatartása volna, mint neki? – Ha fölhozták ellene, hogy kijátszotta a parlamentet, és megszegte az alkotmányra tett esküt; azt válaszolták: van-e, a ki oly kegyes a szegényekhez, és oly elragadó szépen tud solymászni, mint ő? – És ha fölhozták ellene, hogy a hon ellenségeivel titkos szövetségre lépett saját népe ellen; azt válaszolták: mily jó apa, mily szép gyermekei vannak, s mennyire szereti őket! «

Mint az angolok voltak első Károlylyal, úgy volt a magyar, s van talán ma is gróf Andrassy Gyulával. Ha fölhozzák ellene, hogy visszaélt a nemzet bizalmával, és kalandos vállalatokra fecserli a nemzet pénzét és vérét, azt felelik: van-e Európában »szellemdúsabb« és leereszkedőbb külügyminiszter mint ő? ha fölhozzák ellene, hogy kijátszotta a parlamentet, s megsértette az alkotmányt; azt felelik: van-e, a ki oly elegáns, oly szeretetreméltó gavallér mindenben, mint ő? – és ha fölhozzák ellene, hogy a nemzet ellenségével szövetségre lépett; azt felelik: tud-e oly bájosan lejteni menüettet valaki a királyok termeiben, mint ő?

Igen! gróf Andrassy Gyulát, a sors, a természet ritka előnyökkel halmozta el. Dús és fürtös fekete haja, és göndör fekete szakála közt csábítón mosolyog két mélyen fekvő kék szem. Körüle erő, benne szelídség. Egyike a hét szépségnek, s pedig a legritkább. Arczának szabálytalan vonásai imponáló öszhangban olvadnak öszsze. Termete sugár; alakja daliás; tartása délezeg. Megjelenése büszke; társalgása nyájas. Érzi, hogy rendkívüli ember, s ha akarja, nem érezteti senkivel. Egy új Alkibiades, kibe Görögország minden asszonya szerelmes. Kit Görögország vénei gyönyörködve néztek, s helyet adtak neki a legfelsőbb tanácsban. Magyar mágnás, nagy úr, kinek egyedüli passiója, hogy a közügynek éljen. Ez néha annyira absztrakt lényné teszi, hogy a kormányzati érdeken kívül minden kivész belőle. Hírneve a világra szól; arczképeit minden világváros kirakataiban megbámulják. Barátja a hatalmasoknak, és mint aranygyapjas vitéz »cousin«-je saját fejedelmének. Nymbusa, glória; s glóriája össze van kötve azzal a fogalommal, hogy: m a gyár. Neve, mint forradalmaré, a bitón függött; s most első támasza a trónnak. Minden szava élez: hallgatása oraculum. A ki közelében volt, csodálta, a ki távol volt tőle, közelébe vágyott. Ez volt gróf Andrassy Gyula a nemzet szemében.

És csodálható-e, ha ilyen tulajdonokkal, ily egyéniséggel gróf Andrassy Gyula »ellenállhatatlan«-ná lett, s hogy nem volt ember nagy Magyarországon, a kit gróf Andrassy Gyula a kiegyezés korszakában el nem bájolt, meg nem igézett? Ha a verőfényes tavaszi napok delén mikor az »egész világ« (no meg a »fél« világ is,) az utczákon ragyogott versenyt a tavaszi verőfényvel gróf Andrassy Gyula megjelent a váczi utcán, nem volt szem, mely rá ne tapadt volna, s nem volt szív, (kivéve talán a Tisza Kálmánét, mely Miltiades láttára themistokleszi gyötrelmeket érzett,) hogy ne dobbant volna meg valami rejtélyes gyönyörtől, a

minőt csak akkor érzünk, ha az elragadtatás inspirációja lehelli reánk édes mámorát. Maga Lónyay Menyhért is, a ki későbbben oly sokszor keserülte meg gróf Andrássy Gyula »ellenállhatatlanságát,« csaknem rajongott utána, A »számok embere« lelkesedve hirdette 1866. September havában, mikor híre járt, hogy az új kabinet báró Sennyei elnöklete alatt fog megalakulni, hogy úgy ő, mint báró Eötvös József el vannak tökéelve, más miniszter alatt nem vállalni tárczát, csak gróf Andrássy Gyula alatt. Mert őt tartják az egyedül hivatott férfiúnak arra, hogy a második magyar miniszterelnök korszakalkotó missióját átvegye. Maga Lónyay bevallja »Közügyeink«-ről írt művében, (mely 1873. novemberén jelent meg,) hogy a koronázás után gróf Andrássy Gyula társaságában szinte elábrándozott arról a szép jövőről, mely a kiegyezés után Magyarországra mosolygott. Deák Ferencz pedig, a »haza bölcse« providentiális férfiúnak hirdette őt, s mikor Ő Felsége fölszólítá Deákot, hogy alakítsa meg a felelős minisztériumot, az öreg úr Andrássyra mutatott, mint a ki jobban hivatva van erre mint ő. Mint Arthur király udvarában a kilenczedik gyémánt torna után, nem volt más dal »csak Lancelot s az astoláti lány,« úgy a magyar király udvarában, a nemzet palotáiban és a nép kunyhóiban, sőt az ünnepektől delnök boudoirjaiban is, nem zengett más név, csak az Andrássy Gyuláé!

Azt a koronát, melyet I. Ferencz Józsefnek Deák Ferencz adott, gróf Andrássy Gyula tette föl a király fölkent fejére. Ő koronázta meg azt az alkotmányt, melyre a fölkent király megesküdt, – s melyre zgyanakkor Gróf Andrássy Gyula nem esküdt meg! – De mire való lett volna is ő neki megesküdnie arra? – Hisz ha kell vala, maga a nemzet esküszik meg rá, hogy előbb lehull a csillagos menyboltozat, mintsem gróf Andrássy Gyula megkísértse kijátszani a magyar alkotmányt! Ennyire bírta gróf Andrássy Gyula a nemzet bizalmát!

És a nemzet boldog volt, hogy e bizalmát gróf Andrássynak adhatta. Boldog volt, mint a szerelmes, a ki legfőbb gyönyörének tartja, ha mindenét odaadhatja kedvesének. Boldog volt, mint Antonius, ki mikor elvesztette „az actiumi csatát boldog volt, mert hisz Cleopatra miatt vesztette el. És e bizalmat elvonni Andrássytól a nemzetnek mindez ideig soha sem jutott eszébe. Sohasem ért rá hidegen bírálni Andrássy tetteit, mert mindig jött egy újabb »diadal,« melytől a nemzeti hiúság újra meg újra megittasult, s újra félisteni fényben látta kedvenczét, gróf Andrássy Gyulát. És ha időnkint mégis gyanús lett a nemzet előtt Andrássy politikája, s fölütötte fejét a kétely, – rögtön ott termett nyomában az a biztatás, hogy: ha mi nem is tudjuk, Andrássy jól tudja mit csinál! Bízunk benne s várjuk a végét! – és e biztatás újra megölte a kritikát, s Andrássy érdekes homlokán újból diadalfényben ragyogott »Kuranda homálya.« És ez így ment évről évre. Bármilyen történt a múltban, a nemzet napirendre tért felette, s azt nézte, mit fog csinálni Andrássy a jövőben? A múltnak hibái hiába derültek ki, a nemzet meg volt győződve, hogy e hibáknak meg kellett történniök azért, hogy azok árán annál nagyobb eredmények éressenek el. És ha akadt valaki, a ki e nemzeti bálványra, mint Laokoón a trójai fa-lóra dárdát vetett, mondván: »Üres belől! mert kong! « – azt a bécsi és budai Pressbureau kettős kígyója ragadta torkon, s halálra fojtogatta.

Valóban Mucius Scaevolának nem volt több elszántságra szüksége, hogy kezét a tűzre tartsa, mint van annak, a ki kezét emel Andrássy nymbusára, hogy széttépje a körül a rózsás ködöt, mely Tanhauserekké tette egész Magyarországot, s kimondja, hogy: nem templom ez, hanem Vénus barlangja! – Hogy kimondja: gróf Andrássy Gyula csak kéjeket és gyönyöröket nyújtott ti nektek, s ezek által tönkretette egészségieket, és megrontatta politikai erkölcsseiteket! Hogy kimondja: az a rajongás, melylyel ti gróf Andrássy Gyula iránt vagytok, nem eszményi szerelem, hanem a politikai érzékiség mámora! – Hogy kimondja: gróf Andrássy Gyula bármennyire brillians egyéniség, ámde épp oly mértékben insolid, s mint ilyen, nem az az ember, a ki méltó lett volna arra a hatalomra, melyet tíz év óta zavartalanul élvez! Nem az az ember, a ki méltó lett volna arra a bizalomra, mely rabszolgájává tette neki a nemzetet! Hogy kimondja: gróf Andrássy Gyula olyan ember, a ki minden téren, és minden időben, mikor valamely czélt vagy érdeket szolgált, tudott esze, bátorsága és ügyessége által

kiváló érdemeket szerezni magának, csakhogy minden időben más téren állván, azon érdemeket, melyeket egyiken szerzett, rendszeren ő maga rombolta le más téren később szerzett érdemeivel. (Így Andrásynak érdemei vannak a forradalomban, melyeket az Ausztriától szándékolt elszakadás ügyének hozott; nagyobb érdemei vannak a 67-ki kiegyezésben, melyeket az Ausztriával való reál-ánió és dualismus ügyének tett; s hasonlóképp nagy érdemei vannak a bosnyák-politika terén, melyeket a dualismus ellen, s a magyar gyűlölő, s az alkotmány ellen törő bécsi katona-pártnak tevé.) Hogy kimondja: gróf Andrassy Gyula minden rendkívüli tulajdonainak daczára nem »nagy« ember; mert fényes tehetségei mellett hibáinak oly sötét árnyai vannak, melyeket csak mesterséges galván-világítással rejthetett el.

Geniális de nem génie. És geniálitása is azért nem értékes, mert nincs mellette kellő judicium, s azért nem vált a nemzet javára, mert Andrassy géniének képzelte magát s erejénél többet mert. A hol Andrassy férfias észszel nem győzött, ott bájakkal és cselszövény ékkel hódított, mint az asszony. Nem az emberek lelkébe lát ő, mint a nagy férfiak, hanem megérzi mások érzéseit, mint az ideges asszonyok. – Önhittebb, mint bármelyik férfi, és hiúbb, mint bármelyik asszony. A hatalom jól áll neki: de ő nem tud jól megállani a hatalomban. S mivel a nemzetet meg tudta nyerni, azt hiszi, neki azt »elveszteni« is szabad. Szerencsében elbizakodva, nem hiszi, hogy ő okozhat szerencsétlenséget. Egyedül akar állani, s e czélért föláldozta önállóságát. Pompázik, mint egy virágos rét, melynek sok virága van, de egynek sincs mély gyökere. Illata vonz, de a ki szagolja, férget szív agyvelejébe, mely összedúlja. Eszméket másoktól vesz, s ezekért ötletekkel fizet. Uralkodik mint a divat, és divatban van, mint a divatba jött opera áriák, melyek ilyenkor »ellenállhatatlanok.« Mindenki azokat fütyöli, azokat dúdolja, s ha valaki bírálni bátorkodik, vagy nem tetszését fejezi ki, szánakozó megvetéssel tekintenek barbarizmusára. Pedig mikor az ilyen divatos áriák kimennek a divatból, mindenki bámul azon, hogy divatban lehettek. Sokszor el is szalad előle az, a ki legtöbbször dúdolta. Ámde az ilyen divatból kiment áriák, azért, hogy divatban voltak, nem ártanak senkinek: holott a divatos államférfiak sokszor csak akkor és azért mennek ki a divatból, mert be kell zárni a boltot.

Hogy a divat mily hatalmas, és annak mily nagy szerepe van mindenütt, azt bővebben fejtegetni, bizonyítani felesleges. Nemcsak az idomok, s a formák érvényesülnek vagy enyésznek el a divat által, hanem az egyéniségnek egyes jellemvonásai, a léleknek egyes tulajdonságai, egészben véve sokszor maguk az egyének, sőt sokszor egész korszakok is. És a politikai életben, csak a múltat bíráló, nyugodt történetírói szem képes a határvonalat kijelölni a korszellem és a divat közt. Mert a divat nem egyszer a korszellem álarczát veszi magára, s valamint képes ráaggatni a félreértés szégyen-rongyait a valódi nagyra, úgy képes igézővé tenni a közönségest. És bár a divat mámorának részegsége, az előtt, a ki józan szemekkel tudja nézni, hasonlít ahhoz a szerelemhez, melyet a florenczi pestis alkalmával nyíltan üttek az utczákon azok, a kik nem tudták, hogy a következő pillanatban fognak-e élni, – mégis a ki benne van, hatalmával nem daczolhat. És valamint a florenczi pestisnek, mely ilyen undok mámorra kényszeríté a kétségbeesést, egy égháború vetett véget: úgy mindaz olyan politikai korszakoknak, melyeknek teremtő és fenntartó ereje a divat volt, rendes és szükségszerű következménye a vihar. A vihar, mely elsöpri a természet hatalmas árjával a divatos áriákat, s még az uchátius ágyukat is túldörgi a nép szava, mely ha m e n y d ö r ö g, akkor csakugyan »vox dei.«

Vajjon nem volt-e arra elég eset, hogy az emberek ismertek nőket, a kiknek bájaira noha, nem mondták őket rutáknak, nem sokat adtak? És íme egyszerre csak divatba jön a frisure à la grec. – Divatba jön a pánczélderék, a szűk szoknya, rövid ruha és az átlátszó harisnyákat eláruló chaussure, – és az addiglan nem sokra becsült asszonyság egyszerre csak imponálni kezd – bájaival, melyeket eddig nem vett észre senki.

Pedig azóta sem meg nem telt, sem meg nem karcsúsodott sem meg nem fiatalodott.

Szemeiket, melyekkel eddig csak udvariasan nézték, egyszerre csak némi gyönyörrel kezdik legeltetni rajta, – és lia többen vannak körülük, egyszerre csak azon veszik magukat észre, hogy kegyeiért versenygenek. Kézszerűsége egyszerre csak villanyos lesz, tekintete delejes, s keblének hullámvonása olyan, mintha benne Amor nyílának húrjai rezegnének. Egy szóval bele vannak bolondulva, s örülnek, ha látják. Pedig az előtt csak akkor látták meg, ha kellett.

Persze, az ilyen váratlan fordulatnál annyira el van foglalva mindenki vágyaival és érzelmeivel, hogy minden inkább eszükbe jut, mint az, hogy e meglepő átalakulásnak okait fürkészzék, vagy hogy mélyebb pszichológiai-philosófiai elmélkedésekbe ereszkedjenek. Főcéljuk a viszony. És ha az asszony, kinek így hatalmába kerültek, ügyes, és öntudatában van e fordulat okainak, uralkodhatik sokáig rabszolgái felett. Pedig mi tulajdonképpen nem is az asszonyba, hanem csak a ruhába, vagyis a divatba vagyunk szerelmesek. A divatba, mely képzeletünket olyannal a mit látunk, ingerelni tudja olyan iránt, a mit nem látunk. S az emberiségben rejlő ama ősi természeti vonás: sóvárogni az ismeretlenért, rendszeren eltompítja bennünk az önismeretet. – Szívjuk a mérget, mely elbódít, s bár kezünkben az ellenmérget, ezt eldobjuk magunktól, s innen van, hogy a kik nem értik, vagy nem vizsgálják biztos szemekkel a politikai életben a divat hatalmát, vagy ezt csak felületesen fogják fel, s azt hiszik, hogy ennek határai a politikai marchaudes de modes-ok, vagy a szabók kirakatainál elvágzódnak, azok sem Andrássy Gyulát, sem politikáját, sem carrierjét, sem a nevére keresztelt korszakot nem fogják tudni megérteni soha. Mert azoknak szemét elborítja a rózsaszínű köd, és a dicsőség templomát látják, a politikai Orpheumokban. Azok nem tudják: mi a politikai érzékenység? melyre minden nemzetnek erős hajlama van, s minden nemzet közt legerősebb hajlama a magyarnak.

A korszak hatalma és hatása hasonló az áradathoz, mely valamely magasabb pontról, a hegyekből össze folyó és az esőzések által megdagadt víztömeget a lentebb fekvő vidékekre zúdítja. Minél nagyobb az ellenállás, mint Franciaországban volt, annál nagyobb dühvel és erővel töri keresztül magát a hömpölygő áradat. Mikor azután elvonul, a lapályos mélyedésekben sok víz marad hátra, melyek tócsákat képeznek, s idővel megposhadnak. Meglepik a békák, s megfertőzik. Mint az ilyen tócsák az áradatnak hatalmas átvonulása után, úgy támadnak a korszak áradatának átvonulása után a politikai divat tócsái. Ebben is, mint a természet tócsáiban, nem tud megélni a nemesebb lény; s csak a hullók üzik benne orgiáikat. S ha nem támadnak nagy esőzések vagy erős szelek, melyek a tócsákat vagy fölfrissítik, vagy végleg kiszáritják, dögleletes lég árad belőlük.

A korszak ama hatalmas áradatát, mely Magyarországon az alkotmányosságért, s a népjogért lefolyt harcokban átvonult, s mely a negyvenes években örökre ledöntött sok olyan akadályt, mely útját állta, később a modern divatja követte. S mert az a víz, mely a közvélemény lapályaiban megülepedett, és tócsákat képzett, abból az áradatból való volt, mely a középkor falait áttörte, és elsöpörte a modern szabadság és modern társadalom akadályait: a divat majmai azt hitték, hogy ez is oly becses, mint az az áradat volt, mely idehozta. És nem arra törekedtek, hogy e vizeket, melyeknek előbb-utóbb poshadniuk kellend, eltávolítsák, hanem ellenkezőleg, még bástyákkal vették körül, nehogy a lég hozzáférhessen, vagy valami erős szél ellophassa.

Az ilyen tócsákban eleinte víg élet folyik. A víz olyan tiszta s üde, mintha élő forrásokból táplálkoznék, s nem volna holt tömeg. Fölkeresik a vándor madarak, benne költenek, és hoznak magukkal halpetéket, melyek a vízben megelevenednek, s ezüst hátukat ragyogtatják a napfényben. Fölötte büszkén leng a sas, és talál magának elegendő zsákmányt. Az emberek is meglátogatják, s vadásznak rajta. A vidéknek pedig díszére válik, mert olyan, mintha igazi tó lenne. Hanem egy idő múlva a víznek szélein megjelenik a zöld nyál; kipusztulnak a halak, elszőknek a vándormadarak, és messze kikerüli a büszke sas. Kezdődik a poshadás, s képződik a posvány. S innen kezdve kezdődik a béka-uralom. A brekegés; és a szúnyogok

milliárdjai, melyek kiszívják minden élő lény véréét. És a közeli vidéken kiütnek a ragályos, pusztító betegségek.

Újabb alkotmányos korszakunk sokban hasonlít e képhez. A korszak szerepét átvette a politikai divat, melynek tócsái később ronda állatoknak adtak életet, s megfertőzteték a levegőt. Az ál-liberalizmus személyes céloknak és érdekeknek álarcza lett, s a népszerűség nem eszköz lőn, hanem cél. Azok, a kik absolut igazságokat és a tökélynek eszményét hirdetek, úgy jártak, mint járna az, a ki Phidiás vagy Praxiteles szoboridomaira hivatkoznék a legújabb párisi divat ellen; szegényt a courtesanok és grisetek kinevetnék! Mindenütt csak a politikai érzékiség ült orgiát. A nemzeti büszkeség szemtelenné lett; az alázat pedig szemessé. Hogy egy nap alatt európai nagyhatalom legyünk, ehhez szükséges vala, hogy gazdagok legyünk. És gazdag akart lenni mindenki; s a ki csak tehetett, az állam és a nemzet rovására gazdagodott. Lábra kapott a politikai divat frivolitása, mely büszkélkedni tudott oly dolgokra, melyeket pirulva kellett volna szegye élnie. A corruptió rémes gyorsasággal harapódzott; s azok is, a kik lármáztak ellene, terjesztették.

Ennek a korszaknak államférfia gróf Andrassy Gyula E korszakban semmi sem volt állandó, csak az ő uralma, Mindenben az történt, a mit ő akart; s minden úgy történt, a hogy ő akarta. Ő akarta azt is, hogy ő rajta kívül e korszaknak még egy államférfia legyen, a ki e korszakra épen úgy rányomja egyéniségének bélyegét, mint ő. A kivel megosztózzék e korszakon, mint a világ fölött megosztózik a nappal és az éj. E korszak nappala gróf Andrassy Gyula: éjjele Tisza Kálmán.

Gróf Andrassy Gyula és Tisza Kálmán, e korszakot illetőleg, úgy viszonylanak egymáshoz, mint az a két kép, melyet Mephisto mutat Faustnak, mikor birodalmába vezeti őt.

Az egyik kép egy sötét völgy, hol a sziklák a kárhozottak zsolozsmáit éneklék szívrázó öszhangban, a hol a levegő feketesége ijesztő gyászfátyol a az örök reménytelenségnek, a hol nincs madárdal, nincs virág, csak iszony és kárhozat. – És mikor e képet megmutatja a remegő doctornak, ki bírta már Margitot, s kinek szerelme bünt és gyalázatot szült, így szól hozzá: »íme ez az én birodalmam!«

Faust iszonyodva tekint körül, szívét dermeszti a kárhozat hidege. És ekkor Mephisto megint jelt ad és a sziklák sötét fátyolai lehullanak, és csábos, ingerlő női alakokká változnak át, – a kárhozat sötétsége vakító csillárok fényétől ragyog, a helyszín átváltozik kéjpalotává, minőt a római caesarok és kelet szultánai nem képzeltek soha, és minden pompa, gyönyör, mámor és báj. – És Mephisto újra szól: »íme! ez is az én birodalma m! «

És a ki megakarja írni gróf Andrassy Gyula politikai élet- és jellemrajzát, annak meg kell írni Magyarország újabb alkotmányos korszakának történetét. S viszont, a ki eme korszak történetét akarja megírni, annak ismernie kell gróf Andrassy Gyula politikai élet- és jellemrajzát; mert ez a kettő elválatlanul össze van forrva.

Ebben a korszakban volt gróf Andrassy Gyula »ellenállhatatlan;« s kezdettől fogva övé volt a legfőbb hatalom. A legfőbb hatalom nemcsak a dolgok intézése, hanem az emberek szíve felett is. Legendákat zengedeztek hazaszeretetről, s azt mondták: »gróf Andrassy Gyula jobban szereti a hazát, mint vőlegény szereti menyasszonyát.« (Kivált mikor pénzéért veszi el.) A törvényekkel, melyeket az országgyűlés hozott, senki sem törődött, (a képviselők nagy része el sem olvasta,) hanem gróf Andrassy Gyula ötleteit és élczeit betéve tudta minden ember. Bámulták lángeszét, ügyességét, bátorságát, leleményességét és szinte érdemének tudták be, hogy nincs tudományos képzettsége, hogy nem ért a financiáklhoz, nem ért a nemzetgazdasághoz, nem ért az admministrációhoz, nem ért a justitiához; – sőt mindezeknek hiányával maga gróf Andrassy Gyula is dicsekedett. – Bámulták, hogy mennyire kegyencze lett az uralkodó-háznak, s azt hitték, elég kegyencznek lenni, hogy Magyarországnak »minden vágya teljesüljön;« mint a hogy Andrassy hirdette, hogy »mindent megnyertünk.« És büszke volt rá minden magyar, hogy gróf Andrassy a legbefolyásosabb államférfiú az egész monarchiában; s mégis akármilyen történt, a mi hiba volt, ezért senki sem tette gróf Andrassy

Gyulát felelőssé, hanem kerestek más bűnbakot. A Deák-párt, melyre a kiegyezés után nagy missió várt, a missiót egészen az Andrássy kezébe tette le. És ez a Beák-párt, mely a nemzet regenerálására volt hivatva, mely magába foglalta a nemzet színét javát, nem vette észre, hogy míg kívülről Tisza Kálmán tör ellene s bontja fel: addig Andrássy bensőleg dűlja össze. Nem vette észre, hogy míg a hatalom-éhes Tisza ellen küzdött, azalatt ugyanolyan egyéni becsvágynak eszköze volt, mint a milyen egyéni becsvágyat Tisza Kálmánban látott. És most, mikor a. nemzet kezdi már sejteni a valót, kezdi látni Andrássy politikájának eredményét, még most sincs tisztában Andrássy Gyulával. Még most is hajlandó másban keresni szerencsétlenségének fő okait, s nem gróf Andrássy Gyulában. És miért van ez? Azért, mert nem tudja megtalálni a logikai összeköttetést gróf Andrássy Gyula. egyénisége és az ő politikai carrièreje közt; –mert nem látja be, hogy ez a carrière olyan specialis magyar carière, melyhez hasonlót más országban nem tehetne senki.

Tisza Kálmánban már összetört a nemzet illuziója, s most remeg a nemzet, hogy ez illuziónak Andrássyban is össze kell törnie! – S akkor mi marad neki?

Mert az illuziók nemzete vagyunk. És ha országunk az anyagi és szellemi bukás örvényébe jut, nem fáj nekünk úgy, mintha valamelyik nemzeti bálvány összetörök.

Olyanok vagyunk mint Orgon, a ki mert Tartuffe-ban csalódott, a másik szélsőségbe vágott, s azt hitte, hogy egyszerre szívtelen, önző, s embergyűlölőnek kell lennie.

Innen van, hogy Tisza bukása után elhisszük az özönvizet: Andrássy bukása után pedig talán elvagyunk készülve a végítélet harsonáira.

És honnan van ez? Onnan, mert az Andrássy aera alatt megtanultuk azt, hogy ne a saját erőnkre, hanem kedvencz államférfiaink mindenhatóságába bizakodjunk! – Pedig csak a nemzet maga mindenható! – A kedvencz államférfiak soha!

Azt mondjátok, hogy gróf Andrássy Gyula nagy államférfi? – Ha csakugyan az, hát akkor mért törpül el a nemzet?

Azt felelitek, hogy ha Andrássy nem állana, s nem állt volna a hatalom élén, még rosszabbul állna a dolog?

Ezt a kérdést kell tisztába hozni.

És hogy ezt a kérdést tisztába hozhassuk, ismernünk kell gróf Andrássy Gyula egyéniségét, ismernünk kell a viszonyokat, melyek őt nevelték, melyekben kifejlődött; ismernünk kell a tényeket, melyeknek tényezője volt; ismernünk kell a czélokat, melyekért küzdött; ismernünk kell az eszközöket, melyekkel rendelkezett; is mernünk kell tehetségeit, melyeket a természettől nyert; ismernünk kell érzelmeit, szenvedélyeit, melyek uralkodtak felette; ismernünk kell szereplésének hátterét, melyek »ellenállhatatlanságának« magyarázatát megadják; ismernünk kell a kulisszák titkait, melyek gróf Andrássy Gyula mesteri forgolódásairól tesznek bizonyosságot; ismernünk kell a politikai viszonyok fejlődését kint és bent, s ama államférfiakat, kik vagy Andrássy ellenfelei vagy szövetségesei voltak.; ismernünk kell az udvar érdekeit és érzelmeit, s ezeknek politikai hullámvását. És ha mindezeket ismerjük, akkor tisztába hozhatjuk a kérdést, és eldönthetjük, hogy gróf Andrássy Gyula ismeretes, és el nem tagadható érdemei kiegészítik-e, vagy lerombolják egymást? s hogy az ő uralma és »ellenállnatatlansága« az országra és monarchiára nézve áldás volt-e vagy átok?

Gróf Andrassy Gyula ifjúsága.

Gróf Andrassy Gyula ifjúságának, és Magyarország megifjodásának közös hajnala volt. Azzal a természetes különbséggel, hogy míg Andrassy Gyula gyermekből lett ifjúvá, a nemzet aggkorából ifjodott meg. Tagadhatatlan, hogy minden ember jellemére, egyéniségére, lelkületére, és érzületére hatással van nemcsak a családi viszony, hanem az a kor is, melyben születik, vagy jobban mondva: melyben öntudatra ébred. Olyan erős az az íz, melyet az ember ilyenkor magába szív, hogy rendszerint bármilyen ellentétes viszonyok közé kerüljön később, megérik rajta ez. Ebből következik, hogy minden családnak és minden korszaknak meg vannak a maga típusai, melyek más viszonyok közt csak vegyülhetnek, de át nem alakulhatnak. Minden ember hozzájárul ahhoz, hogy a kornak jellemvonásai kidomborodjanak: de csak nagyon kevesen vannak, a kik az így kidomborodó jellemvonásokat magukban földolgozni tudják, s így legtöbbször subjectív tényezői ama kornak, melynek gyermekei. Ebből származnak hibáik vagy erényeik. S viszont ebből származik az is, hogy csak azok az államférfiak válnak igazán áldássá nemzetükre, a kik le tudják győzni saját egyéniségüket, s minél kevesebbet vegyítenek ebből az általuk végrehajtott cselekményekbe. Ezért nagy államférfi Bismark, mert noha egyénileg teljesen tipikus alak, de mint államférfi le tud győzni önmagában minden tipikus vonást. És ha kell, éppen úgy kidobja magából a junkert, mint a konzervatív aristocratát. Ezért volt nagy államférfi Pitt Vilmos, a ki mint magán ember nem tagadhatta meg azt a családi vonást, hogy rász gazda legyen, s örökös pénzzavarokban szenvedjen, de mint államférfi úgy rendbe hozta, s úgy rendben tartotta Anglia pénzügyeit, mint sem előtte, sem utána senki. S azért nem nagy államférfi gróf Andrassy Gyula, mert akármit tett, nagy szerepet játszott abban az egyéni önzés, a genialis felületesség, a passió, a mágnási könnyelműség és az elkényeztetett becsvágy hiúsága.

Az a kor, melyben gróf Andrassy Gyula szemei megnyíltak, az a korszak volt, melyben már nyitva valának a nemzet szemei is. A lég, a róna, az erdők és bérezek mind egy bűvös jelszót zengedeztek, azt, hogy »Magyarország nem volt, hanem lesz!« – És mert duzzadtak a megifjodott nemzeti izmok, mert a láz, mely a szíveket elfogta, nem a szervezet gyöngeségének, hanem az erőnek gyorsasága volt, az általános rész nem törődött azzal, hogy miként történhetett az, hogy »annyi szív hiába onta vért, és harcban annyi hű kebel szakadt meg a honért?, hanem csak az lebegett előtte, hogy »még jönni fog, mert jönni kell, egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán.« A »legnagyobb magyar«, mint a Göthe »Lehrling«-je, megtalálta a bűvös ígét, melylyel a nemzeti életerőnek alvó szellemeit fölidézte, de nem találta meg a Prospero botját, melylyel azokat kormányozni tudta volna, Hanem ez csak később sült ki, valaminthogy mindig későn sül ki az, hogy miként válhatik az erő túlsága a gyöngeség kútfejévé. És míg ez ki nem sül, addig az erő nem tűr ellentmondást. Így történt akkor is, hogy az a nagyszerű impressió, mely akkor elfogott minden fogékony szívet, elfojtott minden aggodalmat. És mi volt ez a nagyszerű impressió? Az volt, hogy néhány évtized előtt a nemzet még halott volt, vagy ha az nem is, de oly vén, hogy már mindenki halálát leste: és íme most egyszerre szép, üde erős ifjú, a ki Herkulesként vállára veszi Atlasz terhét, s nem roskad le alatta. Megifjodott mint Faust, azzal a különbséggel, hogy ifjúságát nem az ördögtől nyerte, hanem a magyarok istenétől!

Gróf Andrassy Gyula ifjonti eszmélete a negyvenes évekre esik. Sohasem volt Magyarországon erősebb az önbizalom és a nemzeti szellem, mint ebben az évtizedben. Ez az évtized a magyar Nibelungok korszaka. Tele nagyszabású epikai jellemvonásokkal. Ebben az évtizedben már nem volt senki, a ki kételkedett volna azon, hogy Magyarországon az

alkotmány-küzdelemnek győznie kell. E korszak küzdelmeiből négy nagy alak emelkedik ki, mint négy génius, kikben a nemzetek sorsát intéző felsőbb hatalom megtestesül. E négy férfiú Kossuth, Széchenyi, Deák és Dessewffy Aurél.

Kossuth előtt a nép lebeg; Széchenyi előtt a nemzet (s e kettő közt akkor Kossuth szerint »jogtani különbség« vala:) Deák előtt a jog; Dessewffy előtt az állam.

E négy génius harcol eleinte egymásért, utóbb – egymással.

S mert a megye államot képez az államban, s ebben kerestetik az alkotmány garantiája, s ebből következik a politikai érületnek autonomikus mómora, az első áldozat Dessewffy Aurél.

S mert a democratia indulatai és szenvedélyei erősebbek, mint ama tanoknak erkölcei, melyeket hirdet, – Deák félrevonul és hallgat,

S mert a nép megittasul önerejének ábrándjaitól, Széchenyi megőrül,

Kossuth legyőzte mind a hármat: de e győzelem az ő bukása is.

E dicső korszak után halotti csönd áll be, melyben a négy génius, abban a sorrendben, a melyben letűntek, éled és visszatér.

Az első életjelt Dessewffy szelleme adj a, – s a magyar conservatívek tüntetik ki, (»fejükkal játszva«) hogy Magyarország nem halt meg, csak alszik.

Utána megjelenik Deák Ferencz, s maga köré gyűjtve a nemzet legjobbait, hirdeti, hogy a jogörökre él.

Deák után mint villám ragyog fel még egyszer Széchenyi, s szava menydörgés, mely újra fölrázza a »nemzetet.«

És most e három szellem egymással szövetkezve győz; s a művet, melyet e szövetkezet alkot, Kossuth szelleme, mely szintén újra visszatér, nem döntheti le!

És mily csodás játéka a véletlennek, vagy végzetnek, hogy mikor a nagy mű készen áll, s az azt létrehozó géniusok szerepe be van töltve, és új küzdelem támad, hogy a kivívott alkotmányos szabadság önczélját betetőzze: a küzdelemben ismét négy főalak emelkedik ki.

Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Sennyey Pál és Tisza Kálmán.

Andrássy szerepe sokban hasonlít Kossuthéhoz, mert Andrássynak is mint Kossuthnak politikai hatalma, s célja a népszerűség. S ebben annyira megy, hogy még ma is az a szent hite, hogy Magyarországon nincs nála népszerűbb ember.

Lónyay sokban hasonlít Széchenyihez, nemcsak azért, mert mikor Széchenyi a lánczhidat tervezte, őt is gyanúsították, rágalmazták azzal, hogy privát üzletet akar csinálni belőle, hanem inkább azért, mert Lónyay is mint Széchenyi, a nemzet anyagi jólétében kereste az alkotmányos szabadság garantiáit.

Sennyey Pál szelleme egészen azonos Dessewffyével.

Ámde a negyediknek hiányzik az, a mi a hajdani »négy« közt Deák Ferencz szelleme volt: a jognak géniusa! – Hiányzik, és e hiány okozta, hogy tíz évi alkotmányos szabadságunknak végeredménye a jogfeladás és az általános politikai erkölctelenség, melyet képviselni beállott negyediknek – Tisza Kálmán.

Gróf Andrássy Gyula eldobta magától gróf Lónyayt élet-halál harcot küzdött báró Sennyey Pállal, és véd- és dacszövetséget kötött Tisza Kálmánnal.

És így a négy közül csak három maradt. Mert gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán egy lett.

De térjünk vissza az elejére, s ne kezdjük a végén.

Semmi sem természetesebb, mint az, hogy mindenki, a ki oly korszakban ébred, mely az ébredés korszaka, s melynek szelleme a remény és önbizalom szárnyain röpdül célja felé, hogy ily korszakban mindenki, ha csak nem betegkedély, s csak egy kis hajlama van az optimizmusra: sokkal több optimizmust szív magába, hogysem azt később akár leküzdeni, akár csak egyensúlyozni is tudná.

Ha gróf Andrássy Gyula nem született volna optimistának, még akkor is nagy hatással

kellett volna lennie életbölcészetére ama kor lendületének, melyből benső fejlődése az első benyomásokat nyerte. S mái-maga e benyomásoknak lélektani érvényesülése elég magyarázat lehetne arra, hogy gróf Andrassy Gyulában az optimistikus jellem, a későbbi sikerek társaságában a könnyelműség határait túllépte, s megkezdte benne azon politikai egyéniség konstruálását, mely benne ma előttünk áll.

Gróf Andrassy Gyuláról, akkor is, ha nem ismernők ama tényeket, melyek e föltevést a posteriori igazolják, – a priori föl lehetne tenni, hogy az ő optimismusát még a forradalom bukása sem rendítette meg. Mert az optimista természet nem részletez, (s ezért nem volt Andrassynak soha, és nincs ma is semmi érzéke a részletek iránt,) hanem általános tapasztalati igazságok képleteivel gondolkodik. És mert általános tapasztalati igazság gyanánt lebegett előtte, hogy Magyarország már nem egyszer volt halott, és mégis mindannyiszor újjászületett, ergo lehetetlen, hogy a forradalom bukása után is még egyszer újjá ne szülessék. És az optimismusnak ezen logikájától csak egy hajszálnyira fekszik ama inger, hogy így állván a tapasztalati igazságok lánczolata Magyarország időnkénti újjászületése iránt, jogos legyen a hit, hogy bármi történjék Magyarországgal, akár rász kiegyezés, akár bosnyák politika, Magyarország el nem veszhet, s bármily catastrofa érje, újjá kell születnie. S a kinek optimismusában ez a hit gyökeret ver, az rabja lesz a könnyelműségnek, – mint a hogyan gróf Andrassy Gyula is ily könnyelműségnek rabja lett.

És mennyivel inkább ki kell fejlődnie a könnyelműségnek abban, kiben az optimistikus jellem folyvást a szerencse és a siker által kényeztetetik. Az így elkényeztetett optimismus gyorsan önimádássá fajul, a mi egy neme az elmekórnak. És ha nézzük az életet, azt látjuk, hogy a szerencsétől sokkal több ember veszti eszét, mint a szerencsétlenségtől. Sőt a szerencsétlenségnek legtöbbször az a hatása van, hogy észre térít. Gróf Andrassy Gyulát ilyen szerencsétlenség sohasem érte. Voltak bajai, de ezek csak arra valók voltak, hogy még inkább megerősítsék benne azt a hitet, hogy neki minden sikerül. Már gyermekkorában a szerencse szeszélyeinek játékaik vették körül. Atyjának, gróf Andrassy Károlynak kedvencz szavajárása volt, amit a szerencsétlen költő Zrínyi Miklós is mindig hangoztatott: sors bona, nihil aliud. Vagyis magyarul: *egy lat szerencse többet ér egy mázsa észnél.* És gróf Andrassy Károlynak volt is oka, hogy az legyen szavajárása. Mert ő is szerencse fia volt, s a véletlen szerencsének sokat köszönhetett, Ennek köszönhetette többek közt, hogy házasság által Magyarországnak egyik leggazdagabb főura lett. Mert jómódú volt bár az apai házból is, de nem tett számot Magyarország gazdag mágnásai közt. Aztán híres volt vidám, kalandos életéről. Az ilyen élet pedig Magyarországon mindig drága, kivált ha az illető gróf 18 hozzá. Andrassy Károly pedig gróf volt, és pedig a javából. Mert ha családfája nem is oly régi, mint azt egy időben a »Reform« vitatta, melyből csaknem az sült ki, hogy az Andrassy nemzetség régibb, mint az Árpádház: de mindenesetre régibb, mint akár a báró Wenckheimé, akár a Tiszáé. És a mellett gróf Andrassy Károly gyönyörű legény volt. Kitűnő lovas, kitűnő tánczos, és egyike az úgynevezett »veszetteknek«-nek, mely híres kompániát eléggé megmagyarázza az, hogy abba tartozott gróf Keglevich Miklós, meg Józsa Gryuri is, a ki a magyar juxok terén mythoszi alak, s kinek később Bernát Gazsi volt az Ossiánja. Lehet tehát képzelni, milyen víg czimbora volt gróf Andrassy Károly, ha ebbe a nevezetes compániába tartozott. De nemcsak vidámnak, hanem szellemdúsnak is kellett lennie, mert másképp ebbe a társágba nem tartozhatott volna. Mert ennek a társaságnak az volt a fő kultusza, hogy egymást lefőzze. Ezt pedig ész nélkül nem lehetett tenni. És nincs az a diplomatiái iskola, melyben annyi furfangot lehetne tanulni, mint a mennyit azok tanultak egymástól, és elkövettek egymáson. Hogy az ezer közül egyet elmondjak, egyszer morva »szakértők« által főzettek Józsa Gyurival sört az árpaszalmából; (a szakértők persze fölbérelt emberek voltak, a kik serfőzést sohasé láttak.) Mikor Józsa megkóstolta, azt jegyezte meg rá: »olyan ez, mint a melegvíz,« – a betanított serfőző azt felelte rá nagy flegmával: olyan. »Hát ha kihül, milyen lesz?« kérdé

Józsa Gyuri. Az pedig felelé: »akkor olyan lesz, mint a hideg víz.« – Puskát! Puskát! ordított Józsa, mire az egész serfőző compánia elrohant, s kisült a tréfa. Hanem Józsa Gyuri nem maradt adós, sa »veszett hét«-nek minden tagja körülbelül egyforma számlával zárhatta le a mérleget, s mindegyiknek volt alkalma nevetni a másikon. Bernát Gazsi tudta ezeket elbeszélni! És bizonyos, hogy mikor gróf Andrassy Károly Bécsben mulatott Józsa Gyurival meg gróf Keglevich Miklóssal, nem hitte, hogy valaha az ő fia fogja abban a rengeteg nagy városban azokat a juxokat, melyeket ők egymáson elkövettek, folytatni a – monarchiával.

Általánosan elfogadott elvnek mondják, hogy egy jó vicz kedvéért néha fel szabad áldozni az igazságot is. És ezt azok, a kik viczes embereknek születnek, néha meg is teszik. Benne van ez a dolog természetében. Mennyivel inkább fokozódik ez az inger ott, hol a vicz egy magasabb kategóriába: a juxba csap át. Itt sokszor nemcsak igazságot, de néha emberek életét is feláldozzák a hetzmeisterek. S a kinek természetében van az ösztön a viccelésre, a bravourokra és a magasabb juxokra, az sokszor maga sem veszi észre, hogy ezen ösztön által kormányoztatik és vitetik akkor is, mikor a legkomolyabbat akarja.

Gróf Andrassy Gyula ifjúsága híres a juxokról és a bravourokról. Élcei azonban csak onnan kezdve kezdtek híresekké lenni, mikor »providentiális« férfiúvá lett. Politikai pályafutásának elején még nagyon sokat boszankodott azon, hogy nem akarták komolyan venni. S azt valamennyien igen jól tudjuk, hogy mikor az embert mások veszik tréfára, akkor az embernek nem igen van kedve tréfálni. Következésképp gróf Andrassy Gyula élcei és tréfái abból az időből még nem igen lehettek »híresek.«

De gróf Andrassy Gyula nem lett volna Andrassy Vei', ha fiatal éveiben juxairól és bravourjakról híres nem volna. Noha ezeket nem igen, lehetett nyíltan úznie, mert anyai nagyanyja életében nemcsak ő, hanem még az öreg Károly gróf is kordában volt. A fiatalkori aranjú napok az Andrassy fiukra nézve csak az öreg gróf Szapáryné halála után kezdődtek el. És lám! gróf Andrassy Gyula speciális szerencséje már ekkor is abban a formában nyilatkozott, hogy meg kellett valakinek halni, hogy gróf Andrassy Gyula olyan gavallér lehessen, a milyen ő akart, s a milyen csak ő tud lenni.

A kik gróf Andrassy Gyula ifjúkon bravourjait ismerik, azok el fogják ismerni, hogy azokból sohasem hiányzott sem az ügyesség, sem a vakmerőség. Hisz másképp nem is lehetne bravouroknak nevezni. De természetesen nem volt szabad azoknál hiányozni a szerencsének sem. Mert hisz szerencse nélkül már sok. ügyes és vakmerő ember vesztett bele a bravourokba. Híres kötél-tánczosok estek le a kötélről, és híres állatszeldítőknek fejét harapta már le a tigris egy egy rossz pillanatban.

Gróf Andrassy Gyula híres lovas volt. Most is az. Tud is az emberekkel, ha akar, lóhátról beszélni. S az emberek azon fajához tartozván, kik talentumaikat mesterileg tudják ragyogtatni, természetes, hogy remekül fel tudta használni ezt a talentumát is. Ifjúkorában majd minden évben beszéltek egy egy nyaktörő ugrásról, melynek hőse természetesen senki más nem volt, mint gróf Andrassy Gyula. És hogy ne imponált volna ez a megyei fiatalságnak, mely abban az időben még egy szép lóba szerelmesebb tudott lenni, mint egy szép leányba? (A múltnak ez a »lovagias« jellemvonása ma már csakis Wenckheim Bélának maradt fiatalon!) És ha a megyei fiatalságnak ennyire imponált az ilyen vakmerőség, (melyekben gróf Andrassy Manó, noha ő benne épp úgy meg volt a bátorság, sohasem tudott úgy brilirozni, mint Gyula,) mennyivel jobban imponált a nőknek, kik Amor nyilának hegyét is tizszerezve érzik, ha egy centaur röpíti rájuk. És gróf Andrassy Gyula előtt ily fényes tér nyilván, férfias időtöltések által, melyek a szellemet legkevésbé erőltetik meg, egyaránt tündökölni nők és férfiak szemében, nem természetes-e, hogy ifjúsága, ha a hóbortos bravourok dolgában sokban hasonlított a Bismarck ifjúságához, egyben mégis lényegesen különbözik attól? Abban ugyanis, hogy míg Bismarck néha hónapokon át visszavonult víg

czimboráinak köréből, és könyvei közé bujt, – addig gróf Andrassy Gyulában a »könyviszony« abban az arányban nagyobbodott, a milyen arányban tapasztalta, hogy Magyarországon egy mágnásnak, a kit a természet megáldott észszel és külső szépséggel, egyáltalán nem szükséges tanulni, hogy mégis kitűnő embernek ismerjék el.

Nem is tanult. A mit tud, az ráragadt. Ráragadt ép úgy, mint a francia német, angol nyelv, melyeket »észrevétlenül« tanult meg, kis gyerek korában. Fáradság nélkül, úgyszólván ingyen kapta. S nem csoda, ha később bizonyos szájalmat érzett azok iránt, a kik »tanultak«. Jogász éveit a harminczas évek végén, a pesti egyetemen töltvén el, ez idő alatt a három Andrassy fiú (Manó, Gyula és Aladár,) körül állandó kör képződött. E baráti körben tartoztak többek közt Lónyay Albert és Madách Imre, az »Ember tragédiája« költője. Madách Imrében már akkor élesen ki volt fejlődve a mély gondolkodás és a tudományszomj; s míg ez utóbbi Madáchnak adott fölényt a szellemdús, de fölületes gróf Andrassy Gyula felett: ez ezt a fölényt mindig a tudományok kicsinylésével ellensúlyozta. Hanem azért nem egyszer megtörtént, hogy disputa támadván Madách és Andrassy Gyula közt, Andrassy mindazt, a mit Madáchtól hallott, más alkalommal és mások előtt úgy adta elő, mint a saját nézeteit és tanulmányait. Míg nem tudta azokat, addig Madácsal szemben kicsinyelte: s mikor magáévé tette, kérkedett velük. Sokszor rajta kapták, de Gyula egy-egy sarcastikus megjegyzéssel kivágta magát. Szeretetre méltósága mindig segítette rajta! S ez már ifjú korában megérlelte benne azt a hitet, hogy ő génie. A génieinek pedig nem kell magolni, mert a genie mindent tud, a mire szüksége van. – A mit nem tud, arra nincs szüksége, mert ha szüksége volna, tudná. Ennek az okoskodásnak lehet köszönni, hogy az alexandriai nagyszerű könyvtárt a tengerbe dobták. Mert a szultán is azt tartotta, hogy minden tudomány benne van a Koránban. A mi a Koránban nincs meg, az nem tudomány. Tehát tengerbe vele!

Hogy gróf Andrassy Gyula magát már ifjú korában a szerencse kedvenczének tekintse, erre nem csupán saját élményei vihették rá, hanem bizonyos traditio is, mely az Andrassy családnak fűződött. Mint mondtuk, már apja, gróf Andrassy Károly is a véletlen szerencsének köszönhető, hogy házasság által Magyarországnak egyik leggazdagabb főura lett. Történt pedig a dolog következőképen.

Mikor gróf Andrassy Károly még legény volt, Magyarországon leghíresebb bál volta mádi bál, melyet minden évben a hegyaljai szüretnek alkalmával tartottak. E bálra mindig összegyűlt az ország előkelősége. Sokan ötven mértföldről is ellátogattak oda. S tartott a mulatság egy folytatban négy öt napig is.

Gróf Andrassy Károly természetesen minden évben rendes vendége volt a mádi bálnak, – s egyszer Gróf Szapáryné is elvitte oda egyetlen leányát, Etelkát, a ki akkor a legdrágább kéz volt egész Magyarországon; de miután azon ideig már tömérdek kérésre kikoszorózott, (mert félt, hogy nem magáért, hanem vagyonáért közelednek felé) a büszke gavallérok, mint gróf Andrassy Károly volt, a világot sem tették volna ki magukat egy újabb visszautasításnak.

Azért hát gróf Andrassy Károly sokat tánczolt gróf Szapáry Etelkával, de nem udvarolt neki. Mert arra, hogy megkérje, gondolni sem akart. Nem akart erre gondolni már azért sem, mert tudta jól, hogy ha nem is tartozik a pazar hírűek közé, ámde úgy sem ismerik, mint túlságosan takarékos embert. Már pedig az özvegy gróf Szapáryné annyira a szigorú takarékoság hírében állt, hogy mindenki lehetetlennek tartá, hogy vőül olyan embert válasszon, a ki nem Harpagon. A következés később meg is mutatta, hogy milyen helyes e feltevés, mert mikor gróf Andrassy Károly már vőlegénye volt gróf Szapáry Etelkának, kicsibe múlt, hogy a házasság füstbe nem ment, A kertben sétáltak ugyanis hárman, és gróf Andrassy Károly szórakozottságból letépett a fáról egy szem szilvát, s aztán félre dobta. Ezt látva az öreg Szapáry grófné, elrémült, s vissza akarta adni gróf Andrassy Károlynak a jegygyűrűt. Mert – úgymond – »a ki egy szem szilvát azért tép le, hogy megegye, az lehet takarékos ember: de a ki csak azért tépi le, hogy félre dobja, az préda ő pedig egy ilyen préda

emberhez nem adja a leányát.« – S alig lehetett a dolgot kiegyenlíteni.

De még nem mondtuk el, hogyan lett gróf Andrassy Károly vőlegénye gróf Szapáry Etelkának, mikor se nem udvarolt neki, sem arra nem gondolt, hogy kezét megkérje?

Úgy lett, hogy ama mádi bálnak harmadik napján gróf Andrassy Károly már beleunt a mulatságba, s este 9 óra felé, megparancsolta kocsisának, hogy egy óra múlva fogjon be, mert indulni fognak. – Ez alatt az idő alatt pedig bement a szobájába, lefeküdt a pamlagára és fújta a levegőbe a füstöt.

Egyszerre azonban beszédet hall, – s figyelni kezd. A beszélő hangok női hangok. – De honnan jönnek, hogy oly tisztán érthetők?

Csakhamar ezt a rejtélyt is megfejti. Az ő földszinti szobája, a kandalló kürtője által van összekötve az első emelettel. E kürtőn át minden szó tisztán lehallik, a mit oda fenn beszélnek.

És mit beszélnek oda fenn?

Egy vastagabb női hang kérdi a másiktól:

»Mondd csak, ki tetszik neked legjobban azok közt, a kiket a bálon láttál?«

Egy vékonyabb és csengőbb női hang azt feleli:

»Gróf Andrassy Károly.«

»És ha megkérné kezedet, hozzá mennél feleségül?«

»Hozzá mennék.«

Gróf Andrassy Károly egy pillanat alatt felszökik pamlagáról, és rohan a vendéglőshöz.

»Kik laknak az emeleten éppen én fölöttem?« »Özvegy gróf Szapáryné és a leánya.« A kocsi ezalatt előáll, s a kocsis jelenti gróf Andrassy Károlynak, hogy »indulhatunk.«

»Fogj ki! – szól a gróf. – Nem indulunk.«

Semmi sem természetesebb, mint az, hogy az olyan szerencsés embernek mint gróf Andrassy Károly volt, kedvencz fia »pechvogel« nem lehetett. S hogy az Andrassy fiák apjuktól a gazdagságon kívül szerencsét is örököltek, az nem csak Gyulán látszik meg, hanem meglátszik Manón és Aladáron is. Hanem ezek nem lévén providentiális férfiak, az ő szerencsájuk (mint például a Manóé,) legfőlebb csak egyesekre nézve volt szerencsétlenség. (Valaminthogy minden ember szerencsáját egy másíknak szerencsétlensége egyenlíti ki a sors mérlegében.) De Gyula providentiális férfiúvá lévén, az ő szerencsáját egy egész ország fizette meg. – És e pontnál ismét előtérbe tolikodik egy analógia, mely sajátságosan provócálja egymás mellé gróf Andrassy Gyula és Tisza Kálmán szerencsáját. Mindkettőt a szerencse emelte oda, a hol vannak, és mégis mily különböző e két ember szerencsége!

Tisza Kálmán szerencsége hasonló a varázslóhoz, a ki az által éri el célját, hogy annak akadályait bűvöletekkel megboszorkányozza; szemével megveri; lidérczként mellére ül és fojtogatja; füvekkel és mérges gombákkal esztét veszi; seprű a lova, melyen föl fele nyargal; seprű a veszszeje, melylyel kormányoz; és seprű a bora is, melyet a hiszékeny halandók poharába tölt.

Az Andrassy szerencsége pedig, olyan mint egy »tündér«, mely játszva emel, s mosolyogva vet le. Olyan mint a Mab királyné, a ki egy éjen át szerelmet sző a nyugodt lelkületű alvó álmai közé, s már reggelre, mintha Puck varázsfüvének harmata csöppent volna szemébe, örültté lesz. Ámor nyilának minden gyötrelmét érzi, s talán öngyilkossá lesz szerelmi bánatában. És a Mab királyné örül ezen, mert játéka »sikerült.« Egy ember élete igaz, hogy kárba veszett, meglehet hogy egy ember helyében egy egész nemzet esett a »kedvencz eszmék« és kedvencz érzelmeknek áldozatul. De a Mab királyné nem gondol erre; – ő csak annak örül, hogy a játék »sikerült«, – és ha új játékot kezd, nem arra tekint, hogy ki lesz annak áldozata, hanem hogy ismét sikerülj ön. Mert hisz a magas istenek, kiknek gondolataikból támadnak a tündérek, nem érzik a földi halandók szenvedéseit. – Olyanok vagyunk azok kezében, mint Lear király szerint a legyek a pajkos gyermekeknek. Játékból csapják őket agyon!

És e kétféle szerencsének meg van alakilag is a maga kétféle szerencsétlensége. Noha a szerencsétlenség – bármilyen alakban nyilatkozik – magában véve mindenkor egy. És ha mégis többféle szerencsétlenségről beszélünk, ez éppen olyan, mintha többféle halálneméről beszélünk. Mert egy polyp karjai közt »itallá« lenni, mindenesetre borzasztóbb halál-nem, mint egy kedves gyermek által (a ki töltött puskával játszik,) játék közben szívében találtatni. Noha a halál mindkét esetben ugyanaz.

És így az Andrássy szerencsésének szerencsétlensége, noha éppen csak úgy szerencsétlenség, mint a Tisza szerencsésének gyermeke, – mégis különbözik ettől, különbözik abban, hogy míg ez olyan mint egy pusztító árvíz, mely sötét éjjel jön, borzalmi pokoli képeket szülnek: addig az hasonló az árvízhez, mely a napnak fényes és bájos mosolya, az égne nyájas azúrja közt tesz semmivé egy egész országot. S a ki messziről nézi, képes gyönyörködni benne!

Míg az öreg Özvegy gróf Szapáriné élt, addig – mint már mondtuk, – az Andrássy fiuknak nem sok részük volt a nagy vagyon élvezetében. És ez jogász-éveikben már nem egyszer tette őket türelmetlenekké. Manó nem egyszer tört ki barátjai előtt, hogy nagyanyja minden »aranyat« megnéz; mire Gyula gúnyosan jegyzé meg, hogy »ha még csak az aranyat nézné meg, jó volna ! – de megnézi a huszast« Ez időben az Andrássy fiuk évről évre sötét kék posztóból készült egyforma ruhát viseltek, noha ismerték már a »journal de modes«-okat, és genírozták magukat barátaik előtt, kik közül némelyek elegánsabbul öltözöttek, mint ők.

Ez időszakra esik az 1838-ki árvíz is, melynek az Andrássy fiuk is tanúi voltak. De ott lakván a Károlyi palota mellett, (mely tudvalevőleg a menekülőknél enyh-helyül szolgált), veszélyben nem forogtak.

Nem sokára aztán meghalt az öreg Szapáryné, s egyszerre megváltozott az Andrássy fiúkra a világ. Gróf Andrássy Manó a gömöri uradalomba költözött, Gyula és Aladár Terebesre. Gyula oda vitette ki a vívómestert is, a még ma is élő Fridrichet, – mert már akkor derogált neki, hogy ő járjon a vívó iskolába. A testvérek e különválásának már akkor is lélektani okai voltak. Mert Manó és Gyula közt, a verseny következtében, folytonos feszültség uralkodott, – Gyula uralkodni szerető természet volt, s Manó mint első szülött nem akarta elismerni fölényét. E differentiaknak nyomai megmaradtak köztük a későbbi korban is.

És valamint gróf Andrássy Gyula uralkodni vágyó természetének feláldozta ifjúságában a testvéri szeretetet, úgy áldozott föl később ugyanennek mindent. S valamint később, mikor már providentiális férfiú volt, csak inasokat szeretett maga körül látni a politikában; úgy már ifjúságában is: csak azokat szerette, a kik hódoltak és hízelegtek neki. S innen van, hogy noha benne teljesen ki van fejlődve a mágnási természet, s testében lelkében aristocrata, mégis inkább szeretett társalogni a rangján alul állókkal, kik őt ünnepezték, mint a rangbeliekkel, kik legfőleg magukhoz hasonlóknak néztek. S viszont ebből származott, hogy bár testestül lelkestül aristocrata volt; társasága és kedvtelése által egy bizonyos democratikus látszat vette körül, mely természetesen népszerűvé tette őt, s e népszerűség által még inkább lekötötte magának. Ez magyarázza meg, hogy gróf Andrássy Gyulában sem az aristocrata, sem a demokratia erényei nem fejlődtek ki annyira, hogy egyéniségévé váltak volna, mint amaz báró Sennyey Pálnál, emez Deák Ferencznél. Gróf Andrássy Gyula mind az aristocrata, mind a demokratia erényeiből csak annyit vett magába, a mennyi elég, hogy tündökölni lehessen vele, de nem annyi hogy oly kötelességgé váljék, melyért néha áldozatot kell hozni. Viszont innen van, hogy mind az aristocrata, mind a demokratia erényei hézagosan lévén benne, e hézagok, úgy az aristocrata mint a demokratia hibáinak szolgáltak bűvő helyekül. És mert a demokrata mindig; szíves örömet barátokozik a mágnásokkal, azzal ámitván magát, hogy nem azért szereti mert mágnás, hanem mivel »egyéni« érdemei vannak: gróf Andrássy Gry ulla hajlandó volt azon kiváltságait, melyeket rangjával örökölt, egyéni érdemeinek tekinteni: s nem érzett semmi feszélyt a demokratia körében, mely őt jobban kitüntette mint az aristocraták, – s melyben mindaddig ő maga is jobban szeretett forgolódni, míg ott nagyobb

aristocrata lehetett, mint lehetett volna Metternich szalonjában.

Így volt az ő demokratikusmusának forrása az arisztokratikus ösztön: s így használta ő fel a demokratikus népszerűséget, hogy mint arisztokrata jobban érvényesülhessen. – Az ilyen beosztás a legkényelmesebb; de lehetősége csakis a szerencsés halandóknak juthat osztályrészül. Más közönséges halandó, rendes szokás szerint, fölfelé demokrata, és lefelé arisztokrata. Gróf Andrassy Gyula már ifjú korában ama kiváltságos helyzetben volt, hogy fölfelé lehetett arisztokrata, és lefelé demokrata, s míg egyrészt, nevelése által teljesen sajátja lett az előkelőség, melyet természetes külső előnyök is fokoztak nála: másrészt elsajátított egy bizonyos mennyiséget a magyar betyárizmusból is, mely nálunk a demokratiának nélkülözhetetlen fűszere, melyel bájolta a gentryt, s a középosztály előtt Andrassy demokratikus nyibusát a hozzáférhetlenségig fölemelte. Mert nálunk elég valakinek egy pár kocsisempót tudni, hogy azonnal demokratának tűnjék fel. S míg más nyugati országban a demokratiának az a célja, hogy mindenben, a mi a műveltséghez tartozik, versenyezni tudjon az arisztokratiával: nálunk még mindig az a valódi demokrata, a ki parasztabb a parasztnál.

Nem akarjuk azt állítani, hogy gróf Andrassy Gyula ifjú korában már diplomatai számításból üzte ezt a kettős szerepet. – Nem. Önkényt folyt ez természetéből, mint a hogy későbbi pályafutásában az »esetről esetre« ismert jelszava lett vezéreszméje. Az a kor a liberális eszmék kora volt. E korszellem áramlatával szembe állani annyi volt, mint provocálni a népszerűtlenséget. És kevés embernek van annyi lélekereje, hogyugy eldobja magától azt a fényes terhet, mint a hogy eldobta Széchenyi ezt. Az arisztokratia és demokratia nem társadalmi, hanem politikai ellenfelek valának. Ismerve gróf Andrassy Gyula egyéniségének alapvonásait, föl lehet-e tételezni róla, hogy ő csak egy perczig is habozhatott volna, hogy melyik áramlathoz csatlakozzék? Annál inkább, mert a liberális áramlathoz csatlakozván, semmit sem kelle k o c z k á z t a t n i a r i s t o k r a t i k u s h a j - v l á m á i b ó l é s k i v á l t s á g a i b ó l . H i s z a d e m o k r a t á k m i n d i g b ü s z k é k s z o k t a k l e n n i , h a c z é g é r ü l f o g h a t n a k e g y m á g n á s t , a k i a z t á n , h a a m a g á h o z h a s o n l ó k k ö z é k e r ü l , a n n á l n a g y o b b m e g v e t é s s e l s z o k o t t n y i l a t k o z n i a » n é p r ő l « , m i n é l i n k á b b ü n n e p e l t e t i k á l t a l a .

Szó sincs róla, hogy a kinek csak egy kis fogékonysága van a külbenyomások összegyűjtésére, az annál jobban belelát az élet szövevényeibe, minél közelebbről s minél több oldalról pillanthat bele. Gróf Andrassy Gyulától ezt a fogékonyságot senki sem vitathatja el. És e fogékonyságnak annál inkább ki kelletti benne fejlődnie, minél kevésbbé foglalták el elméjét a »rendszeres tanulmányok«, s minél kevésbbé vonták el figyelmét a gyakorlati speculatiótól a »tudományos elméletek.«

Gróf Andrassy Gyula abban az előnyös helyzetben volt, hogy már ifjúságában két oldalról szemlélhette a társadalmi és politikai kérdések harcát. Megismerhette a szereplő személyeket, a rugókat, s a használt eszközök gyakorlati értékét mind a két oldalon. Láthatta Kossuth sikereiből, hogy milyen olcsó a siker ott, a hol a többség malmára kell hajtani a vizet; s láthatta Széchenyi harcaiból, hogy a kisebbségnek soha sem lehet »igaza, « mert ha igaza van is, a többség, melynek saját specialis céljai vannak, el nem ismeri azt. Láthatta, hogy a közélet nagyhangú harcaiban az absolut igazságért való küzdelem örökké a levegőben lóg, és sohasem talál az emberek önérdékében szilárd talajt: ellenben az, a ki az emberek gyöngéit fölhasználni képes, – uralkodik a tömeg felett. Mint arisztokrata, nem volt elfogulva a demokratiában, mert maga is arisztokrata lévén, nem gyűlölte az arisztokratiát; s nézhette hideg szemekkel annak hullámzásait. S láthatta: hogy Magyarországon a demokratia, vagy demagógia, vagy á l c z á z o l l a r i s ~ t o k r a t i s m u s : mert lényege nem az önzetlenség, hanem az önzés. Láthatta, hogy Magyarországon nem benső szükség az átalakulás, hanem a külbefolyás következése. Láthatta, hogy Magyarországon az arisztokrata és demokrata közti különbség tisztán a modorban gyökeredzik: és így csak a színészi talentumtól függ? hogy az ember aristocratikus érzülettel a legnagyobb demokrata hírébe jusson. S látnia kellett, hogy

noha Magyarországon kétségtelenül a liberálisok uralma fog bekövetkezni, a liberalizmusnak minden eszköz jó, hogy uralmát megszilárdítsa. Tapasztalhatta, hogy nem az ország érdeke az, mely lehetetlenné teszi a conservatívek uralmát, hanem a magyar nép természete. A magyar nép természete, mely mindenben szereti ugyan majmolni a mágnást, és gyönyörködik fényűzésében, megbámulja lovait és inasait, meghajlik rangja és finomsága előtt: de nem tűri, hogy a mágnás úgy uralkodjék felette, hogy az uralomra a hatalmat ne a néptől nyerje. És a ki mindezeket látja, tapasztalja, s a kinek módjában van e tapasztalatoknak hasznát is venni, az kétségkívül sok ügyességet fog szerezni magának az élet küzdelmeiben; jól meg fogja ismerni a módokat és eszközöket, melyek által céljai érvényesülhetnek: de ugyanakkor ki is van téve annak, hogy soha mélyebbre ne nézzen a tömeg gyengeségeinél; ki van téve, hogy fölciczomázott felületessége lassankint ü r e s s é tegye szívéét, s kiölje belőle az inspirációt, mely nélkül nagy ember nem válhatik senkiből. Ki van téve annak, hogy mint az, a ki valamely színpadni előadást nem a nézőtérrel, hanem a színpad falak közül néz, s látja a színészek és statisták lökdöséseit, a rendezők lőtását futását, elveszti minden illúzióját, – úgy veszítse el minden idealizmusát az is, a ki a közéletet is a kulisszák közül nézi; s bárha az idealizmus, magában állva, sokszor önámításra vezet, de hiányozván bárkinek realizmusából, mindenkit rendszeresen a cynismus felé hajt.

És nincs-e gróf Andrásyban cynismus? Persze nem olyan cynismus, mint volt a Diogenes életmódjában, vagy van Tisza Kálmán toilette]ében. De vajjon csak az a cynikus, a ki hordóban lakik, vagy pongyolán öltözködik? És gróf Andrásy Gyula azért, mivel palotában lakik, és öltözéke mindig kifogástalan, nem lehet cynikus? Vajjon melyik nagyobb cynikus, az-e, a ki lámpával keresi az embert az utcán, vagy az, a ki üstökön ragad egy nemzetet, s azzal a sötétben ugrál? Melyik nagyobb cynikus, az-e, a ki piszkos ruhában jelenik meg a parlamentben, vagy az, a ki legnagyobb eleganciával tesz bolonddá két egész parlamentet, s küldi vágóhídra a nemzet színét, javát?

Ámde azt mondhatják erre, hogy ilyen értelemben véve, minden államférfiban kell lenni bizonyos mennyiségű cynismusként, mert másképp úgy jár, mint Lamartine, mikor a francia köztársaság elnöke volt. Igaz. – Csakhogy ha bizonyos államférfiak eljárásában cynismust látunk, azt kell néznünk, vajjon a cynismus a csolnak-e, vagy csak az evező? Azt kell néznünk, nincs-e annak, hogy valamely államférfi a cynismus eszközeire szorul, nagy eszmei motívuma; vajjon önmagáért cynikus-e, vagy az eszméért, melyet képvisel? Mert valamint nem a szenvedés teszi a vértanút, hanem az eszme, az *ügy*: úgy sokszor nem maga a cynismus a hiba, hanem az, ha léhaság van benne.

De – fölhozhatják, – hogy az a vonás, a mit mi gróf Andrásy Gyulában cynikus vonásnak jellemzünk, lehet az optimismusként tálhajtása is.

Igaz. Csakhogy az Andrásy optimismusa végkifejlődésében ugyanaz, a mi a Szlávy József pessimismusa: vagyis mindkettő a nihilismusra vezet.

A Szlávy pessimismusa a nihilismusra vezet, mert az ő humánus, emberszerető, nemes kedélye a börtön bús magányában megtanulta úgy tekinteni a világot, hogy akármiként van minden, rosszul van minden.

Az Andrásy Gyula optimismusa pedig, a maga uralomvágyó hiúságában, s folytonos szerencséjében és olcsó sikerében megtanulta úgy tekinteni a világot, hogy »minden úgy van jól, a mint van.«

A különbség a Szlávy és az Andrásy nihilismusa közt az, hogy míg a nihilismus, Szlávyt passivitásra kárkoztatja, Andrásy-t aktivitásra bátorítja. S még az is, hogy a Szlávy passivitása nem ártott annyit Magyarországnak, mint az Andrásy aktivitása.

Nos tehát, ha az Andrásy optimismusának túlhajtása: nihilismus; vajjon nem valószínű-e, hogy ezen talajban a cynismus, mint önálló növény verhet gyökeret? S nem teszi ezt még valószínűbbé, ha tudjuk, hogy gróf Andrásy Gyulában a bölcsészeti iskola, mely a 40-és években a Magyarországra behatott liberalizmus által, a teljes tagadást importálta, más részről

pedig a vallási eszmék megdöntésére, a század szelleme a természettudományi pozitív alapot vindicálja magának, teljesen kiölt minden pietás, és szíve a vallásosságnak szükségét absolute nem érzi? S mint a serdülő diák, a ki Rotteckból és a francia encyclopedistákból megtanulja, hogy a szentírás csodái természettani absurdumok, s ebből rögtön azt a következtetést húzza, hogy nincs isten, és mivel ezt a következtetést húzza, azt képzei magáról, hogy mívelt és merész szellem: ő is, megczáfolva látván a tudomány által, a mi a vallásban pozitív, elveti a vallást, a nélkül, hogy gondolkoznék a felett, vajjon annak hiányát betöltheti-e a tudomány? hogy gondolkoznék afelett, hogy vajjon nincs e határ, melyen túl a tudománynak positivitása is elvész? hogy érezné, vajjon a vallás a művelt emberek szívében arra való-e, hogy azokat leigázza, vagy arra, hogy azokat fölemelje?

Igenis, volt idő, mikor nagyobb műveltség kellett ahhoz, hogy valaki vallástalan, mint ahhoz, hogy vallásos legyen. De ezek az idők elmúltak. Ma csak a felületesség és a félműveltség vallástalan: a valóban művelt ember nem élhet vallás nélkül. Mert a materialismusként nincs erkölcstana, s nem is lesz soha. S ezért van, hogy ha nem is minden materialista gonosz ember – de minden gonosz ember materialista.

Az a kor, melyben a vallásnak célja volt, hogy az emberiséget tudatlanná nevelje, nem ártott annyit az emberiségnek, mint az a kor, melynek célja, hogy a tudomány által vallástalanná nevelje az emberiséget. Mert ebből az irányból támadt a létért való küzdelem elmélete, s viszont ebből az az elfogadott törvény, hogy a gyöngé arra való, hogy elpusztuljon az erősebb által. – S míg a vallás a gyöngének pártjára kelt az erős ellen: a mai bölcsészet az erősekkel szövetkezik a gyöngék ellen. Szívtelen és erkölcstelen iskola! – Következménye a középkori ököljog, nyomor és általános sivárság.

És ne mondja senki, hogy gróf Andrassy Gyulánál nem fontos az a kérdés, hogy milyen az ő vallási érzülete? – Mert igenis, ez fontos kérdés, s ennek tisztázása nélkül sem az ő egyéniségét, sem tetteinek rugóit és hatását megítélni nem lehet: Lehetett volna-e ama kornak, mely a gróf Andrassy uralma alatt állt, jellemvonása a cynismus és frivolitás, ha gróf Andrassy Gyulának elég nem lett volna erkölcstanul az, hogy úgy egyénisége, mint tettei, a kasinói gentlemanlike szabályai szerint »kifogástalanok« legyenek?

Nem arról a vallási érzületről van itt szó, mely azonos fogalom a bigotteriával, vagy az ultramontánsággal. Erről senki se beszél. És az is az Andrassy korszaknak egyik jellemző vívmánya, hogy a félvad műveltség, a haszonleső anyagiság buta dölyfe, mindenkit, a ki a papokra nem lármáz, eo ipso bigott és ultramontánnak rágalmazza. – Hanem szó van arról a vallási érzületről, mely nem elég durva arra, hogy embert, világot a véletlenség vak eszközének tekintse, melynek ha pozitív vallása nincs is, van egy mély és folytonos inspiratiója, mely nem különzi el önmagát önzése által a világegyetemtől, hanem mindenben keresni igyekszik az öszhangot, mely őt a mindenséggel, az emberiséggel összekösse. Mely se porszemmé ne sülyessze magát a materialismus mérlegében; se istennek ne képzelje magát szűkkörű világrendjében. Mely ne csak önmagában üldözze a rosszat, hanem üldözze mindenütt, a hol látja.

S minél magasabban áll valaki, minél inkább ura mások sorsának, annál nagyobb hiánya, ha ez érzület hiányzik belőle. Gróf Andrassy Gyulából pedig teljesen hiányzik. Ő ha babonás, csak azért az, mert a világtörténelem nagy alakjai rendszerint hajlottak a babonára; s Andrassyban a mysticismus nem más, mint egyik forrása az önimádásnak. S mint ilyen, inkább hóbortja a hitnek, mint alapja a vallásos érzületnek. Ő ugyanis csak annyiban ismer »felsőbb hatalmat«, a mennyiben ez ő benne van személyesítve. S mint ilyen azt hiszi, hogy ő nemcsak a császári háznak a minisztere, hanem minisztere a végzetnek is. És hogy a mit ő akar, azt a »végzet« akarja. S innen van, hogy míg másban a vallási érzület mindig egy olyan szellemi emeltyű, mely úgy ítélet, mint elhatározás dolgában objectiv contemplációra képesít: addig Andrassyban minden egyéni tulajdonság annyira szoros egységet képez a saját érdekeivel és tetteivel, hogy soha azokon tülelmedni nem tud. És valahányszor oly

pillanatai jönnek, hogy valamin fennakad, s az akarat folyásának pillanatnyi megtorlódása által pauza áll be: e pauza alatt mintegy kikökenve önmagából, elkábul, inert önmagán kívül minden idegen és ismeretlen reá nézve, – s ilyen pillanataiban idegessége kiállhatatlanná teszi őt mindenki előtt, – s ő maga is ilyen pillanataiban nem egyszer szokta jövendőlni önmagáról, hogy »meglátják, ő még valaha megőrül.«

Gróf Andrassy Gyula tehát, hogy ifjúságában exponáljuk jellemének mindazon alapvonásait, melyekre a későbbi megítélésnél szükségünk lesz, optimismust szívott be a korból, melyben eszmélt, és könnyelműséget örökölt természetével. Az élet kellemei és gyönyörei iránt sokkal több fogékonysága volt, hogysesem azokról akár lemondani, akár azokat nélkülözni tudta volna, lilénk szelleme hozzá szokott az izgalmakhoz, s szerencsés temperamentuma kiheverte az izgalmak minden rázkódását. Nevelése rendkívül megedzette testét, s bátor szíve megszokta a hatás kedvéért a koczkázatot. Senki sem koczkáztatta életét többször, haszontalan dolgokért, mint gróf Andrassy Gyula: s mindig szerencsésen. Zemplénben számtalan bravourt tudnak ifjú éveiből, melyekben élete koczkán forgott. Erre mondta Andrassyról egy szellemdús szélsőbaloldali képviselő, hogy: ő mindig inkább tudta koczkáztatni életét kis dologért, mint föláldozni azt nagy dologért. Mert később, igaz, hogy a hazáért is koczkáztatta életét, a csatateren s félhivatalos írói szeretnek neki hízelegni azzal, hogy életét föláldozta a hazának; de vajjon áldozatnak lehet e nevezni azt, a mit ő a providentiális téren a hazának hozott? Vajjon átalakult-e egyénisége a kormányzás komoly gondjai alatt? Lemondott-e felületes, és divat-loz illő passióiról? Ígykezett-e a tudományok terén kipótolni ifjú korának mulasztásait? Ráadta-e magát a politikai alaposág és államférfiúi soliditás megszerzésére? Más Andrassy-e az, a ki ma a monarchiának első minisztere, mint volt ki a pesti egyetem utolsó tanulója volt? Mit áldozott föl tehát a hazáért? Idejét? – tölthette volna azt el kellemesebben bárhol, mint a hatalomban? Örömeit? Beszéljenek erről az estélyek, a vadászatok, a színházak, és a hangversenyek. Egészségét? – Hisz ha néha fejfájásban szenved, az is onnan van, mert egy róka-vadászat alkalmával leesett a lóról.

– Hát mit áldozott fel? – Modora, elegantiája, szép férfias alakja, szellemdús jókedve és csípős sarcasmusa, szeretetre méltóvá, s egyszersmind respectálttá tették őt ifjúkori pajtásai előtt; de persze ezek a pajtások nem tartoztak a haza későbbi oszlopai közé. Csak egyszerű köszörűkövek voltak, a kiken gróf Andrassy Gyula a maga elménczségét élesre fente. Tanult rajtuk, de nem tanult tőlük. Ismereteinek gyarapításáért a külföldre ment, s éles szeme, ha rendszer nélkül is, de sok tapasztalatot hozott haza; melyekkel aztán tündökölni tudott, ha alkalom nyílt azoknak fitogtatására; de melyek fölött, ha egyedül volt, nem igen gondolkodott. így ismeretei és tapasztalatai inkább csak külsőleg cziczomázták fel őt, mintsem benső tartalomná váltak volna benne. A históriából tudott sok eseményt, de nem ismerte a dátumokat; a tudományokból hallott sok elméletet, de nem ismerte a szerzők nevét. Viszont a nagy költőknek és íróknak nevét tudta, s nem ismerte m ü v e i k e t. Leginkább ráragadtak a közmondások, és példabeszédek. Ezeket aztán alkalmazni is ügyesen tudta. Sokszor egy-egy citátummal fölülkerekedett nála tanultabb embereken. – Mindezeket együtt véve, ő már ifjúkorában tudott nemcsak hódítani, hanem imponálni is Zemplén megyében. De Miinek daczára be fogja ismerni mindenki, a ki gróf Andrassy Gyulát e korból ismerte, hogy »providentiális« vonást senki sem fedezett föl benne.

Politikai iskolája a »Pesti Hírlap volt; de csak addig, míg Kossuth Lajos szerkesztette. Az a hang, melylyel Kossuth irt, megfelelt ama, hangnak, melyen Andrassy beszélni szeretett. Ez a hang volt az, melyből Széchenyi megjósolta a »forradalmat.« Ez a hang volt az, melyet a hivatalos c e n z u r a nem tudott kifogasolni, mert nem voltak benne sem erős szavak, sem erős kifejezések, és Széchenyi »a szabad szólásnak maga is hő pártolója, mégis veszélyt látott a hazára nézve a szavakban, melyekben a censor semmi gyanúsat nem talált.« A negyvenes évek másik felében Csengery, Eötvös, Trefort, kik később Andrassy Gyulának oly föltétlen bámulói lettek, már a küzdteren voltak: de Andrassyt, noha nem volt fiatalabb mint ők, sehol

sem láthatták. Míg ők tanultak és dolgoztak, addig Andrassy mulatott és kritizált. Mintha tudta volna, hogy mások ő neki tanulnak; s ő készen fogja kapni azt, amire szüksége lesz. Egyet feledvén a dologból, azt, hogy senki sem kaphatja mástól azt, a mit magának kell megszereznie.

Mi sem természetesebb, minthogy az olyan természettel, mint a milyen a gróf Andrassy Gyuláé volt, ő abban a korban más, mint »forradalmár«, nem lehetett. Nem a nagy francia forradalom eszméi miatt, melyek akkor a világot dominálták, mert hisz Andrassy maga dicsekedett azzal, hogy ő az egyetlen ember Magyarországon, a ki Eötvös Karthausiját, (mely a francia forradalom eszméinek regényesített codexe,) nem olvasta: hanem ama szokások és ama környezet miatt, melyek Andrassy egyéniségére, itthon nélkülözhetetlenné váltak. Ő, a ki mindenütt szerepre és tündöklésre vágyott, ő, a ki most is elveszettnek tartja azt a napot, melyen legalább egy hízelgő bókot nem kap vagy szép asszonytól, vagy kiváló férfiutói, hogyan tartozhatott volna a m érsekeit iránylathoz, melyre a puritanismus egyszerűsége és a népszerűtlenség árnya borult? Hogyan tartozhatott volna a Széchenyi iskolához, (nem szólva a Dessewnyéről, mely már akkor egy időre sírba szállott,) mely azért kárhóztatta Kossuthot, mert »ő a képzelet és gerjedelmek fegyverével dolgozik, s nem hideg számokkal; vagyis mint a közéletben, a bevett szójárás szerint mondani szokták, a szívhez szól a helyett, hogy az észhez szólana. A népszerűséget bálványozza, a tömegek tapsait hajhászsa, s azok szenvedélyeit szítogatja, legyezgeti.« –?

Tartozhatott-e ő, kiben a genialitás megveté az alaposságot, a gyors, bár felületes szellemi elsajátítás megveté a munkát, a nagyúri jólét megveté a fárasztó gondolkodást, kiből a hiúság már kora ifjúságában kiölte az önbírálatot, a szerencse elbizakodása a hazafias aggodalmakat, ki előtt – mint Voltaire előtt, – minden jogosult volt, csak az nem, a mi unalmas, (már pedig a Széchenyi-iskola eszményei: takarékoság, rend, munka, alaposság, mind elég unalmas dolgok lehettek az előtt, kinek eszményei valának: tündöklés, gyönyörök, vakmerő bravourok, szellemdús ötletek és csábító előkelőség;) tartozhatott-e ő, a ki mindig és mindenütt a divatnak hódolt, s kit ha benne szerepe nyílt, – később is minden divat assimilaít, (s ez teszi megfejthetővé ama rikító contrast okát, melyek gróf Andrassy Gyula pályafutásában fölmerültek; –) tartozhatott-e ő, a ki minden társadalmi és politikai sikerét annak köszönhette, hogy kitűnően tudott kurizálni, s kurizálás által (mint Rajner Pál az asszonyokat,) meg tudott nyerni mindenkit, a kiben csak egy csöpp hiúság volt; tartozhatott-e Ő, a ki, valamint akkor naponkint tovább akart menni a jogok terjesztésében, úgy mai napság, naponkint tovább akar menni a jogok megszorításában, és ellensúlyt ezen lépéseknek szorosabb rend és fenyték által adni sem akkor nem akart, sem most nem akar; – kérjük: tartozhatott-e gróf Andrassy Gyula a Széchenyi iskolához?

Nem! – Neki természete és egyénisége szerint ama időben okvetlenül forradalmárnak kellett lennie, és az is volt; noha a priori nem akarta a »vörös« forradalmat. És ez a valódi Andrassy-féle »forradalmárság«, mely abban különbözött a Kossuthétól, hogy az akarta a vörös forradalmat, de nem is lett később a császári ház minisztere. Andrassy eleinte »fehér« forradalmár volt, s mégis mikor a vörös forradalom kiütött, azt hitte, hogy erről senki sem tehet, csak az udvar. És bár forradalmár volt az eszmék és követelések vakmerőségében, ámde nagy liberalismusa daczára, neve nem fordult elő az első örökváltsági kérdésben és a nemesi önkénytes adózásnál a Bezerédy, Batthyányiak, és Károlyiak stb. nevei közt. Valószínű azonban, hogy nem azért, mintha Széchenyivel ezt a »pisztoly idő előtti elsütésének« tartotta volna. Arra sincs adat, hogy háló-kabátját kivéve, valaha ruhát csináltatott volna magának a védegyelet »honi szövetéből.« De mindez nem is volt szükséges, mert Magyarországon sohasem kívánták, hogy valaki liberális legyen tettekkel; itt csak arra volt szükség, hogy liberális legyen – szóval.

És eljött 1847. Gróf Andrassy Gyula betöltötte 24-dik évét, s Zemplén megye, mely már

akkor szerelmes volt belé, fölküldte őt egyik követének. Követtársa Lónyay Gábor volt, s így már Andrassy első politikai föllépésénél összetalálkozik az Andrassy s Lónyay név.

Végzetes és korszakalkotó Magyarország sorsára nézve az 1847-iki választás. Ekkor választatott követté Kossuth Lajos; s ekkor választotta magát követté, hogy Kossuthot paralyzálja, gróf Széchenyi István. Először megbukott Sopronban, – s csak másodszer kapott Mogonyból mandátumot. Kossuth, noha újdonsült követ volt, azonnal az ellenzék vezére lett. Leibgárdája közé tartozott gróf Andrassy Gyula, ki ama híres vukovár-fiumei vasút kérdésében is, melylyel szemben Széchenyi a maga központosított vasúti tervével már-már győztesen állt, – Kossuth Lajost támogatta. – És consequens vasúti politikájának dicséretére szolgál az, hogy e kérdésben későbbben, mint magyar miniszterelnök, húsz év múlva is folytatta a harcot Széchenyi szellemével. Mert mikor az országos vasútépítés elkezdődött, Andrassynak is, mint Kossuthnak, az volt az eszméje, hogy az országos vasúti hálózatban a főváros minél inkább kikerülte s s ék. így keletkezett többek közt az alföld-fiumei vasul S ebből következett, hogy ellentétben London, Paris, Berlin, Bécsessel, melyek a térképen úgy néznek ki, mint a nap, melynek sugarai a vasúti vonalak, Budapest úgy néz ki, mint a szélmalom kerekének tengelye melyből négy ág nyúlik ki. És ebből a négy ágból is három idegen vasút.

Gróf Andrassy Gyulának ez időbeli szerénységére látszik bizonyítani az a tény, hogy ő a 47-ki országgyűlésen vezérszerepre nem aspirált. S mégis, daczára e szerénységének, Horváth Mihály történelmében, a »bátor szavú« Bonis Sámuel mellett, (ki kevésbé volt bátorszavú később, mikor Kossuth által azon titkos fölhatalmazással küldetett Görgeyhez, hogy fogja el őt, s ki e missiót víg poharazás közt végezte Görgeynél,) – úgy szerepel gróf Andrassy Gyula, mint »fiatalsága daczára szép készültségít szónok.«

Hogy mit nevez Horváth Mihály »szép készültségek«, nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy abban az időben minden újság »szép készültségű«-nek nevezett minden fiatal szónokot, a ki Apponyi ellen el tudott mondani néhány merész frázist az országgyűlésen. Mennyivel inkább szép készültségűnek kellett föltűnnie olyan ifjúnak, ki nemcsak merész volt, hanem szellemdús is, mint gróf Andrassy Gyula? Mennyivel inkább föl kellett tűnnie az olyan követnek, a kinél jobban senki sem tudta kigúnyolni és nevetségessé tenni az öreg táblabírák skrupulózus aggodalmait, melyekkel ők az események gyors, és meglepő, s merész fordulatokban gazdag fejleményeit tekintették? Mennyivel inkább föl kellett tűnnie az olyan politikusnak, a ki a legnehezebb kérdéseket félvállról vette, s a legkuszáltabb csomókat ketté tudta vágni egy-egy sikerült adomával? A ki fiatalkora daczára, már ismerte gyakorlati szemlélet utján az európai viszonyokat, és a kinek akkori kaszinói élczeiből nem egy jelent meg az »Életképek« Charivarijában? S a ki mindezek mellé gróf is, és egyike a leggazdagabb mág-nási családok tagjának. A kinek 24 éve daczára már regényes és kalandos múltja vala, s az ajka körül lengő finom sarcastikus mosoly, leple volt számos érdekes élettapasztalásnak! És ha föl vesszük ezek mellé azon protectorátust, melyben gróf Andrassy Gyulát Kossuth részesíté, s mely protectorátusért Andrassy nem volt kénytelen hálát érezni Kossuth iránt, mert hisz Kossuth az ő családjának volt ügyvéde fiatal korában, s mint ilyen, követett is el Sárospatakon egy olyan dolgot, melynek »elnézésre« volt szüksége: vajjon mindez nem magyarázza-e meg azt a fesztelenséget, melylyel gróf Andrassy Gyula az akkori döntő körökben mozogni tudott, s mely által belekerült (egyenesen Kossuth candidatiója folytán,) ama előkészítő bizottságba is, melynek tagjai valának a főrendi házból gróf Batthyányi Lajos és gróf Teleki László; az alsóházból Kossuth, Szemere, Pázmándy, Szentkirályi, Bonis Sámuel és Lónyay Gábor?

Gróf Andrassy Gyula politikai szereplése tehát fiatal kora és »szép készültsége« daczára a lehető legnagyobb szerencsével kezdődött, s megnyílt rá nézve a nagy férfiak bizalmas társaságában a nagy események iskolája. Láthatta az összeköttetést a kamarilla és az illyr mozgalmak közt, és láthatta azt a horvát mappát is, melyen már akkor Horvátországhoz volt

csatolva Bosznia és Hercegovina, (Ez a mappa először 1836-ban jelent meg Károlyvárosban, azt mondják Jellasich, a későbbi bán adta hozzá a conceptiót.) S alig alakult meg az első felelős minisztérium, melynek megalakításánál báró Wenckheim Bélának már akkor az a politikai commis voyageur szerep jutott, mely aztán egész életében kísérte, hogy gróf Batthyányi Lajos őt küldte Pozsonyba rábeszélni Deák Ferenczet az igazságügyi tárcza elfogadására: tehát alig alakult meg az első felelős minisztérium, gróf Andrássy egyik főukta lett a Kossuth konyhájában, s mint ilyen, csakhamar Zemplén-megye főispánjává neveztetett ki. S innen kezdve folyvást a nyilvánosság terén áll előttünk gróf Andrássy Gyula egyénisége. S innen kezdve a legérdekesebb regények egyike látni a hős fejlődését, és látni, hogyan lett a fehér forradalom főispánjából, a vörös forradalom diplomatai ágense; s ebből az emigráns és conspirator Ausztria ellen; viszont ebből az amnestiáért esengő párizsi »megtérő;« ebből »providentiális férfi,« és a majd a »császári ház« minisztere, – végül pedig hoszniai occupátor, és Jellasich mappájának Megvalósítója,

A FORRADALMÁR ÉS AZ AMIGRANS

A nagy események magukkal szokták ragadni az embereket. És igazságtalanság volna azt állítani, hogy mindazok, a kik a forradalom nagyszerű mozgalmainak részesei voltak, mind egytől-egyig akarták azt, a mi történt. Sőt ellenkezőleg, sokan nem akarták. De elszalasztván az alkalmat, melyben a fejlemények ellen föllépni nem lett volna gyávaság, s melyben azok elől visszavonulni nem lett volna hazafiatlanság, később természetesen elsodortattak azok által.

Az egész forradalmi epochában három ember volt, a ki abban a momentumban, melyben a függetlenség törvényszerű harcza átsapott a forradalmi hullámokba, kitért a közelgő vihar elől.

Az első Széchenyi volt, a ki a fájdalomtól megőrült. A másik báró Eötvös volt, a kit gyötrő víziói és gyöngye idegei külföldre űztek. A harmadik sem meg nem örült, sem külföldre nem ment, hanem Lamberg gróf meggyilkoltatása után fölállt az országgyűlésen, és kijelenté, hogy ő a forradalmat nem akarja; a mi pedig jönni fog, a minek jönnie kell, az a forradalom. És épp oly bátran, mint hazafiasán visszavonult. Nem mondhatták rá, hogy gyáva, mert nagyobb bátorság kellett egy bősziült tömegnek szemébe mondani az igazságot, mint elhallgatni azt; s nem mondhatták rá, hogy nem jó magyar, mert bár nem volt forradalmár, ámde a forradalom üldözöttéivel senki több jót nem tett, mint ő. Ez a harmadik volt báró Sennyey Pál.

Ha gróf Andrassy Gyulára nem mondták volna később, s ha ő maga is nem vindicálná magának azt, hogy »providentiális« férfiú, akkor az, hogy ő a forradalomnak mindvégig részese volt, s annyira correct forradalmár, hogy ellene még a Csernátony akkori lapjának, mely pedig még gróf Batthyányi Lajos igaz hazafiságában is kételkedett, – sem lehetett semmi kifogása akkor az nem eshetnék semmiféle kritika alá, s csak a föltétlen elismerés koszorújára tarthatna számot.

Az elismerés koszorúja így is megilleti. Mert elismerést és hálát érdemel az utókor részéről mindaz, a ki fegyveres kézzel, életét kockáztatva védte a haza jogait, később pedig a nemzet becsületét a csatatéren. Gróf Andrassy Gyula pedig ezek közé tartozik. Őt a fegyveres forradalom felfegyverkezve találta. És ha az államférfiak, sőt általán a kiváló nagy szellemek megítélésére Görögország történetéből veszünk példákat, s azt látjuk, hogy Solon, Thémistoki és Epaminondas, államférfiúi nagyságuk mellett egyszersmind kitűnő hadvezérek is voltak; Sokrat és, kit az ó-kor legnagyobb bölcsének tartanak, (s aki, a mi a kereszténység alapeszméjét illeti, sokkal inkább nevezhető Krisztus előhírnökének, mint keresztelő János,) katona volt; Plató és Antisthenes (a cynikus iskola híres megalapítója;) sőt Archytes, ki a pythagoraeusi iskolának adott új irányt, és Melissus, az eleatok bölcsészetének interpretátora, a hadászat terén is kitűnők valának; és a leghíresebb szónokok, mint Perikles, Alkibiades, Andokides, Demosthenes és Aeschynes valamint a legnagyobb két görög tragikus Aeschylos és Sophokles, s velük Archilochus, ki állítólag a jambus feltalálója, s kinek költészetét Horacius utánozta, Tyrteus, Álcaeus stb. mindnyájan a katonai téren is szereztek maguknak hervadhatatlan babérokat: akkor gróf Andrassy Gyula, ki szintén katona volt, és pedig vitéz katona, már bírja előfeltételét annak, hogy a görög történetből vett nagy Szellemekkel analógiába állítható, sőt arra, hogy az analógia azok közt és gróf Andrassy Gyula közt teljes legyen, nem is kívántatik egyéb, csak az a csekélység, hogy gróf Andrassy Gyula is olyan nagy szellem lett legyen, mint azok valának.

Ámde a görög történetből vehető példák bizonyító ereje annál inkább csökken, minél jobban közeledünk vizsgálódásainkban az újjabb kor történetéhez. S azt látjuk, hogy minél jobban előre halad a kor, annál izoláltabbá lett a katonai erény és tehetség. Sőt az újjabbkori nagy harcosok közt csak Cromwell, Washington és Bonaparte az a három, a kiktől ellehet

mondani, hogy értettek a belpolitikához is. – Gusztáv Adolf és Nagy Frigyes – mint Bukly megítéli őket, – épp oly rövidlátók voltak a béke művészetében, (vajjon gondolkozott-e arról valaha gróf Andrassy Gyula, hogy mi a »béke művészete«?) mint a mily éles szeműek valának a háború művészetében. És Angliának két legnagyobb tábornoka: Wellington (ki Napóleont legyőzte,) és Marborough, ki 100 csatában győzelmesen harczolt, mindketten stupidok valának a belpolitika terén. Ez utóbbi plane – mint Bukly mondja, – »politikai tehetségének nem adta más jelét, mint azt, hogy hízelgett a fejedelem ágyasának, csakhogy a trón kegyébe juthasson; mint azt, hogy elhagyta legnagyobb szükségében ugyané fejedelem testvérét, és később kétszeres árulással fordult legnagyobb jóltevője ellen; hogy ép oly bűnös alkudozásokba bocsátkozzék azon férfúval, kit pár év előtt gyalázatosan elhagyott.«

Csalódnának azonban uraim, ha azt hinnék, hogy ezek a példálózgatások arra czéloznak, hogy gróf Andrassy Gyula katonai érdemei komoly párhuzamba állíttassanak államférfiúi érdemeivel.

Nem! – E párhuzam, ha meg is tétetnék, nem lehetne komoly. Mert vajjon lehet-e hátrányos következtetést húzni gróf Andrassy Gyula katonai érdemeire abból, hogy ő mint nemzetőri őrnagy, nem volt képes a schwechati csatában bevenni Bécset? valamint hogy lehet-e előnyös következtetést húzni államférfiúi érdemeire abból, hogy mind diplomata később meghódította Bécset?

Ha valaki a párhuzamot ily formán vonná meg, annak okvetlenül az államférfiúnak kellene fölényt adni a katona fölött.

Már pedig én előttem gróf Andrassy Gyula, a katona, ki a schwechati sikertelen csatában merészen állva maradt, mikor századába egy gránát csapván le, minden nemzetőr a földre vetette magát, sokkal többet ér, mint az a diplomata, a ki később, hogy meghódíthassa Bécset, meghajlott és leborult az udvari kegynek.

Gróf Andrassy Gyula a forradalom elején katona volt, és pedig vitéz katona. De hogyan lett volna az? mikor minden pálya közt, melyen a hazát szolgálni lehet, a katonai pálya az, melyen a könnyelműség lehet becses erény. És ha a sors igazságosan akart volna pályát jelölni gróf Andrassy Gyulának, okvetlenül meg-kellett volna állania a katonai pályánál. Ennél (különösen háború idején,) izgatóbb sport nem létezik. Sehol sem kellvén kevesebbet törődni a »részletekkel« egy vitéz kapitánynak, mint itt. A részletekről gondoskodik a reglement. A dicsőség pedig annál nagyobb, minél nagyobb a veszedelem. –Hanem Magyarország pechje éppen abban kulminál, hogy gróf Andrassy Gyula akkor volt katona, mikor az országért még egy jó katona sem tehetett sokat, s akkor volt diplomata, mikor egy valódi államférfi nagyon sokat tehetett volna!

De, hogy fölvegyük az elkezdett fonalat, mi az a gróf Andrassy Gyula forradalmi szereplésében, a mi (tekintettel az ő későbbi providentiális voltára,) kritika alá esik, és útját állja annak, hogy az ő forradalmi szereplése föltétlen elismerésben részesüljön?

E kérdésre a felelet nem lehet más, mint az, hogy minden olyan államférfiúnál, kinek szereplése különböző korszakokban, s a hatásnak különböző arányában érvényesül, ezekben egyiket a másik nélkül vizsgálnunk s megítélnünk nem szabad.

Ha valaki gróf Andrassy Gyulát providentiális állam férfiúnak hirdeti, habár csak 1867-től kezdve is, annak lehetetlen gróf Andrassy Gyula életének előzményeit más álláspontból vizsgálni, mint hogy azokban is ama tényeket és lélektani vonásokat kutassa, melyekből a providentiális karakter kiderül, – hacsak azt el nem hiteti a világgal, hogy mint Saul, egy nap alatt lett Pál apostollá, s rövid vakságának árán kapta meg a látnoki erőt, hogy Krisztus apostola legyen, úgy közönséges emberek is lehetnek, minden logikai előzmény és lélektani előkészítés nélkül, providentiális férfiakká, elég ha egy égi ihlet megszállja őket.

Ha ellenben valaki – a későbbi tények alapján – kételkedik abban, hogy gróf Andrassy Gyula csakugyan providentiális férfiú lenne, úgy természetesen az is ebből az álláspontból

lesz kénytelen vizsgálni Andrassy gróf életének előzményeit, – mert valamint lehetetlen, hogy valaki közönséges lélekből egy nap alatt váljék providentiális emberré, másrészt éppen annyira lehetetlen az, hogy valaki, a ki providentiális férfinak születik, s ennek jelét is adja, egyszerre csak nagyon gyarló kapacitássá zsugorodjék össze.

Mert minden karakterben, vagy minden emberi természetben megvan a benső következetesség. És senki önmaga iránt következtelen nem lehet. Ez olyan igazság, a mit minden ember életénél be lehet bizonyítani. És következtéskep ez alól gróf Andrassy Gyula sem lehet kivétel. És bár a politika az exigentiák tudománya, mégis ezen exigentiák sohasem lehetnek olyanok, hogy azokért az ember megtagadhassa henső természetét. A kiben nagy objectiv erő rejlik, az legi eljebb feláldozhatja, a l á r e n d e l h e t i henső egyéniségét időnkint a politikai exigentiának, de ez esetben lélek nélkül cselekszik, mint a hogyan Deák Ferencz lélek nélkül követte az eseményeket attól a perctől kezdve, mikor a választás szerinte csak »a bolondok és a gazok közt lehetett.« És Deák Ferenczet noha nem lehet kétség abban, hogy ő, ha Windischgrätz el nem fogatja, követte volna az országgyűlést Debreczenbe is, és bár ott bizonyára nem conspirait volna, mint a békepart, mégis Deákot forradalmárnak mondani nem lehet. Holott gróf Andrassy Gyula forradalmársága ellen még a Csernátony akkori lapjának sem lehetett kifogása.

És ha gróf Andrassy forradalmárságát összevetjük az ő későbbi közösügyes küzdelmeivel, bármennyire külső ellenmondásban álljon is e két tény, megtaláljuk azokban a benső következetességet. Az 1848–49-ki korszakban ugyanis azok dominálták a nemzetet, a kik a forradalmat megcsinálták; azoké volt a hatalom és a népszerűség; gróf Andrassy Gyulát tehát természetesen azoknak körében találjuk. A forradalom után pedig Deák szelleme lett a nemzet vezető tűzoszlopa, tőle függött a szerep és a dicsőség. Gróf Andrassy Gyulát tehát egyéniségének benső következetességéből ez időben okvetlenül az ő táborában kell megtalálnunk.

Gróf Andrassy Gyula 1849-ben a függetlenségi nyilatkozat politikáját követte: és 1868-ban büszkén mondta Irányinak, hogy »nem önök, hanem mi vagyunk a valódi 48-asok.«

És miben igazolja ezen büszke mondást gróf Andrassy Gyulának 1848-ki szereplése?

Többek közt abban, hogy fogalma sem volt arról, hol a határ 1848 és 1849 közt, mert épp oly érzéketlen maradt Széchenyi tragikus sorsa iránt, mint bárki a radikálisok közül; sőt maga is mulatott azon a méltatlan gyanúsításon, mely azt adomázta Széchenyiről, hogy mikor örülten vitték Pozsonyba, beleugrott a Dunába, s mikor kísérői ijedten siettek mentésére, magától kiúszott. A miből azt következtették, hogy a Széchenyi egész tébolya komédia. Pedig hogy mennyire komédia volt, annak tanúja lehetett (s volt is) maga gróf Andrassy Gyula is, mikor a Tigrisben tartott conferentián elővette Kossuth (a szélsőkkel egyetértve) azt a fogást, mely a királyi családnak Budára jöttét (noha a királyi család már útra készült volt Budafelé,) végkép lehetlenné tette. Ekkor ült egy szögletdivánon Széchenyi, s innen távozva mondta sötéten lobogó szemekkel, beborult homlokkal és dúlt arczulattal ama megrázó jóslatot: »Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt. A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van! Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah! az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig Kossuth neve. – Flagellum dei!«

És igazolja ezen kívül e büszke mondást többek közt az is, hogy gróf Andrassy Gyula első debut gyanánt részt vett a schwecháti csatában, s nem gondolkozott arról, hogy már maga ez a tény semmivé tette az 1848-ki álláspontot. Mert mihelyt a magyar seregek túllépték az országhatárát, ezzel egyszersmind túllépték az alkotmányt is. És mikor a magyar seregek támadólag léptek föl, megszűntek az alkotmány correct védői lenni. Gróf Andrassy Gyula nem gondolkozott arról, hogy a schwecháti csata nem volt más, mint a p r i l tizenharmadika! Hanem e helyett jól mulatott azon a jeleneten, melyet később is számtalanszor elbeszél, hogy mikor a schwecháti csata után rendetlenül futottak visszafelé a nemzetörök, Andrassy sorba

kardlapozta lováról a futókat és szidta őket gyáva csócseléknek; s a mint ilyen futás alkalmával már a lőtávolon kívül érték, meglát az országúton egy bőrrel bevont fedeles szekeret, mely sebesen dőczög előtte; Andrassy kíváncsi lett, hogy ki lebet benne, és lovát sarkantyúba kapva, utólérte a szekeret és belenézett; Kossuth Lajos ült benne kivont karddal. Gróf Andrassy Gyula beszólt neki »dugd be azt kardot Lajos, mert meglátnak.«

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy gróf Andrassy Gyulának bűnül rójuk föl, hogy ő, a ki magát 1868-ban büszkén vallotta 48-asnak Irányival szemben, nem lépett föl 48-asnak Kossuth ellen, akkor, mikor Kossuth részint saját kezdeményezéséből, részint a bécsi armányok által kényszerítve, föltartóztatlanul kezdte sodorni a nemzetet a forradalomba. Annyira nem tudhatjuk ezt be bűnül gróf Andrassy Gyulának, mint nem tudhatjuk be bűnül az egész debreczeni országgyűlésnek, hogy a függetlenségi nyilatkozatot nemcsak elfogadta, hanem annak fogalmazására maga az országgyűlés küldte ki az indítványozó Kossuth Lajost, s vele Gorove Istvánt és Szacsavay Imrét, (ki e miatt ténylegesen halált szenvedett, míg Gorove István, éppen mint gróf Andrassy Gyula, csak in effigie, akasztatott fel,) s elkészülvén e nyilatkozat, alájegyeztette azt a ház alelnökével: Almásy Pállal.

Nem tudhatjuk ezt be bűnül a debreczeni országgyűlésnek, noha történeti tény az, hogy nagy része nem helyeselte a függetlenségi nyilatkozatot, s noha föltehető, (bár be nem bizonyítható,) hogy ha mindazok, a kik a függetlenségi nyilatkozatot nem helyeslik, fölszólalnak ellene, talán megakadályozhatják keresztülvitelét. – De nem akart az ellen fölszólalni senki, mert az országgyűlés úgy volt informálva, hogy a függetlenségi nyilatkozatot a hadsereg óhajtja: míg a hadsereget azzal némították el, hogy a függetlenségi nyilatkozatot a nemzet gyűlése szentesítette. S így azok a képviselők, a kik titkon roszalták e lépést, csak azt látták bizonyosnak, hogy ha föl is szólalnak a függetlenségi nyilatkozat ellen, annak keresztülvitelét meg nem akadályozhatják: de ellenzésük által okvetlenül anyagot fognak szolgáltatni egyrészt a forradalmi terrorismusnak, másrészt a polgárháborúnak. Ez pedig a nagyobb rosz lett volna. Hallgattak tehát, s elfogadták a kisebb roszat.

Mind ismerjük, meg tudjuk nevezni sorra azokat a férfiakat, a kik a forradalomnak e szenvedély sugallta lépését néma fájdalommal túrték: de ezek közt gróf Andrassy Gyula nem volt.

Gróf Andrassy Gyulának a függetlenségi nyilatkozatra nézve, mint a kortársak megerősítik róla, csak akkor támadtak skrupulusai, mikor a hadi szerencse végkép ellenünk fordult. Hanem kérdjük: vajjon az »utólagos bölcsesség«, a mit a francia »esprit d' escalier«-nek nevez, providentiális vonás-e?

Mert ha nemcsak bűnül nem is róhatjuk fel Andrassy-nak, sőt még inulasztáskép sem tudhatjuk be neki, hogy a forradalmat – melyet még egy Széchenyi, egy Batthyányi, egy Deák sem volt képes feltartóztatni, – megakadályozni nem akarta: annyit mindenesetre elvárhattunk volna egy olyan férfiútól, a kiben »providentiális« erő rejlett, hogy ha fiatal koránál fogva tisztán belül is látta a viszonyokat, ámde legalább helyes sejtelmé lett légyen azok felől. Annál inkább, mert nem mondhatja, hogy nem érintkezhetett olyan férfiakkal, a kik a dolgokat nemcsak jól sejtették, de tisztán is látták; mint például báró Eötvös József, (kire azonban gróf Andrassy Gyula később nem tartott sokat,) a ki még a Lamberg meggyilkoltatása előtt, (de sajátságos módon éppen ama napon) sétált Lónyay Menyhérttel az új épület körül, s sincerizált vele a helyzetről, mikor egyszerre csak elfogta valami rejtélyes borzalom, s így kiáltott föl: »csodálom a ti idegeiteket, hogy ti még a mai viszonyok közt is tudtok nyugodtak lenni, – pedig tudjátok-e, mi lesz a vége? osztrák rémuralom! – és itt, itt, (az új épületre mutatott,) itt fogják a haza legjobbait tömegesen legyilkolni! – Én nem akarok tanúja lenni e szörnyű drámának!« – És sajátságos játéka a véletlennek, hogy csaknem ugyanazon a helyen, melyre akkor Eötvös József mutatott, végezték ki gróf Batthyányi Lajost.

És ha gróf Andrassy Gyula nem mondhatja, hogy nem érintkezhetett a forradalom alatt olyanokkal, a kik a viszonyokat tisztán látták, még kevésbé mondhatja, hogy azok közé

tartozott, a kik nem akarták többé bírálni a helyzetet, hanem úgy gondolkoztak és éreztek: »belekerültünk a crédóba, mint Pilátus; most mondjuk azt, a mit Pilátus mondott: »quod scripsi, scripsi,« – és ha mást nem tehetünk, haljunk meg a hazáért.«

Nem tartozott ezek közé, mert akkor hagyta el a katonai szolgálatot, mikor legnagyobb szükség volt katonára. És miért hagyta el? Azért, mert azt hitte, hogy nagyobb szolgálatot fog tehetni a hazának, ha nem alárendelt, hanem önálló szerepkörben fogja érvényesíthetni talentumát. Ez a felfogás lehet hazafias felfogás, de lehet ugyanakkor az egyéni hiúság kifolyása is. És ha gróf Andrassy Gyula ezen elhatározásának végrehajtását vizsgáljuk, valóban oly nagy mennyiségét találjuk abban az egyéni hiúságnak, mely csaknem zavarba ejt. Mert mikor elhatározatott, hogy gróf Andrassy Gyula konstantinápolyi követnek megy, gróf Andrassynak első dolga volt, magát, mint a forradalmi kormány » külügyi meghatalmazottját« bemutatni a minisztereknek. – És csináltatott magának e célra olyan czifra ezredesi uniformist, hogy csakúgy ragyogott az aranytól. Ebben állított be tisztelegni Görgei Arthurhoz is.

Görgei, mikor meglátta gróf Andrassy Gyula tündöklő egyenruháját, elkomorodott. Mert a honvédek akkor nem úgy néztek ki, mint gróf Andrassy Gyula. A sok háború megviselte a honvéd-ruhát; kopott volt az, és nem ragyogott az aranytól. Maguk a vezérek a legegyszerűbb egyenruhát hordták, csak hogy ki ne ríjanak a katonaság keretéből. Görgei maga plane a puritanismusig egyszerű volt. Természetes tehát, hogy rossz benyomást tett Görgeire az olyan honvéd, a ki a haza gondjai és veszélyei közt ráér tündöklő egyenruhát varratni magának, s tükör előtt csinálni kifogástalan toilettel! És mikor gróf Andrassy Gyula bemutatta magát új szerepkörében, Görgei fanyar sarcasmussal jegyezte meg: »Mit keres ön Konstantinápolyban? – Nincs nekünk ott semmi dolgunk. – Annál több dolgunk van itthon. «

Képzeltető, hogy mennyire vérg sértette az ambíciótól önhitté lett és a szerencsétől már akkor elkapott honvéd diplomatát e fanyar ironia!

Ő, a ki azt várta Görgeitől, hogy gratulálni fog missiójához, és a legnagyobb sikert fogja várni attól, – azt a megjegyzést kapta e helyett, hogy »nincs nekünk Konstantinápolyban semmi dolgunk.«

Nem is felejtette el gróf Andrassy Gyula soha Görgeinek ezt, s nem is bocsátotta meg.

Kitetszik ez abból, hogy mikor mint magyar miniszterelnök, megszerkesztette az általános amnestiát, azt úgy formulázta, hogy annak alapján Görgei nem jöhetett haza.

És sok utánjárás után, egy külön amnestiára volt szükség, hogy Görgei hazajöhessen.

És miért ment gróf Andrassy Gyula Konstantinápolyba forradalmi ágensnek? Komoly államférfiúi cél volt-e az, vagy pedig csak egy kalandos terv? Megtaláljuk-e ebben azt a providentialis vonást, melyet Andrassy forradalmárságának egyéb momentumaiban hasztalanul keresünk? Avagy ebben is csak annak találjuk meg igazolását, hogy gróf Andrassy Gyula ebben is, mint mindenütt, egy merészen kigondolt, és geniálisnak tetsző vállalatra adta magát, melynek kivitelét nem biztosítá, sőt még csak valószínűvé sem tette a józan számítás s az egyedüli esély, melytől remélni lehetett, a véletlenség volt, és az »egyéni szerencse?«

Mi teljesen meg vagyunk győződve arról, hogy gróf Andrassy Gyula egész lelkében át volt hatva attól a szent hittől, hogy az ő missiója komoly, s hogy a forradalom ügyét csak az ő konstantinápolyi szereplése mentheti meg. Erre látszik mutatni nemcsak a fényes egyenruha, melybe olyan kedélyhangulattal öltözött, mintha lakodalomra készült volna, – hanem az is, hogy a konstantinápolyi expedíció eszméjét maga gróf Andrassy Gyula adta Kossuthnak, ki azt, (daczára a dunai confoederatio eszméjének, mely a török souverénitásban ütközött,) nagy lelkesedéssel karolta fel. És gróf Andrassy Gyula, valamint a legközelebbi októberben, »előre hallotta már azokat az éljeneket és tapsokat, melyekre a novemberi delegatiókban számított«, úgy akkor is valószínűleg előrelátta már a száguldó nizámokat, basibozukokat, cserkeszeket és kurdokat, a kiket a Porta küldeni fog a magyar forradalom istápolására. így kellett lennie;

mert ha gróf Andrassy Gyula komolyan és higgadtan számot vet a lehetőségekkel, s megfontolja a Porta helyzetét, megfontolja viszonyát Angliához, megfontolja, hogy gróf Teleki László Parisban hasonló missióval visszautasított; Szalay Lászlónak Palmerston kijelenté, hogy Anglia szükségesnek tart egy erős Ausztriát, s Magyarország separatistikus törekvéseit nem támogathatja; ha meggondolja Splényi kudarcát Piemontban, s mindezeket összevetve, azt mondja Kossuthnak: én nem érzem magamat képesnek e »lehetetlen« vállalat teljesítésére, tehát inkább akarok a hadseregben maradni és verekedni a hazáért, mint Konstantinápolyba utazni és tanulmányozni a háremek titkait: – akkor kétségtelen, hogy Kossuth keresett volna e missióra más valakit. Hogy azonban ez nem így történt, s hogy a konstantinápolyi missióra nem más, hanem gróf Andrassy ment, ebből világos, hogy Andrassy bízott a vállalat sikerében. És lia érdemére válik Andrassynak, mint »forradalmárnak« az, hogy ő a forradalomért mindent megpróbált, s még a lehetetlenre is vállalkozott: vajjon hasonlít-e egy későbbi »providentiális« prfiúhoz olyan kalandot komolyan venni, mint a konstantinápolyi expedíció volt? hasonlít-e egy későbbi providentiális államférfiúhoz az az eljárás, melyet mint forradalmi ágens Konstantinápolyban célja érdekében követett? szabad volt-e hinnie egy judiciózus államférfiúnak, hogy ő drágaságokkal és gyémántokkal, melyeknek nagy része a Zichy Ödönéi voltak, (mert ezeknek csak kis részét vitte el Madarász és Mérey, a nagyobbbrészt forradalmi célokra használták fel,) megvesztegetvén a basákat, ezek által az európai helyzet ellenére interventiót eszközölhet ki egy olyan forradalom érdekében, melyről sem azt nem tudták, hogy monarchicus-e, sem azt nem tudták, hogy republikanus-e? Szabad volt-e ilyen illusiókkal ringatódni az események felületén, olyan férfiúnak, a kire később egy nemzet bízta sorsát, mert elfogadta (kritika nélkül) pro videntiális államférfmnek őt?

De ha gróf Andrassy Gyula konstantinápolyi szereplésében nem találunk providentialis vonásokat, nézzük, nem találunk-e benne jellemzőt, gróf Andrassy Gyula egyéniségére nézve?

Nem látjuk-e már ebben az ösztönt, a hajlamot, oly irányú tevékenységre, melyben a mézes rábeszélés, geniális ármánykodás, és a nagyúri megvesztegetés játszik a főszerepet? Nem válik-e a figyelmes vizsgáló előtt már maga ez a tény, az Andrassyban domináló szellemi tulajdonok áruló-jává? és nem ad-e impulsust arra, hogy Andrassy későbbi tevékenységében is ezeket keressük a dolgok fenekén? És végre nem találjuk-e meg gróf Andrassy Gyula ezen első diplomatiái debutjében, expositióját ama nagy diplomatiái színjátéknak, melyet Andrassy most játszik, mint a monarchia külügyminisztere? s melyben az ábrándos magyarok egy része előtt még ma is úgy tűnik föl, mintha ő Brutus szerepére vállalkozott volna »Tarquin előtt, ki arcját megcserélte!« És az ábrándos magyarok nem gondolják meg, hogy Brutus először volt udvaronc, aztán lett forradalmár: Andrassy pedig először volt forradalmár, s azután lett udvaronc! Nem gondol-ják meg, hogy ugyanazon időben, a mikor gróf Andrassy Gyula Konstantinápolyban agenskedett a forradalom érdekében, ugyanazon időben gróf Zichy Ferencz, mint a muszka táborban levő császári biztos »forgalmon kívülinek hirdette, és kárpótlás nélkül beszédetni rendelte a magyar pénzjegyeket«. És gróf Andrassy Gyula ma a három császár szövetségének egyik külügyminisztere, – konstantinápolyi ágense pedig gróf Zichy Ferencz!

Ámde azt mondhatják, hogy a lángész sokszor a tévedésekben és botlásokban forrja ki magát. Azt mondhatják, hogy sokszor a lángész téved ott, a hol tisztán lát a közönséges elme. Mert a lángész érzi erejét és érzi az erő merészségét; s nem lévén még alkalma, erejét az élet harcaiban mérlegelni, kicsnyli azon tényezőket, melyeknek súlyát csak a tapasztalásból ismerheti meg. És ha ez igaz, (a minthogy igaz is,) akkor az, hogy gróf Andrassy Gyula a forradalom komoly eseményeiben felületesnek, könnyelműnek, és tévesen ítélőnek mutatkozott, nem lehet végleges bizonyíték arra, hogy ugyanakkor hiányzottak belőle a

providentialis lángelme karakter-vonásai. Mert hátha felületessége csak látszat, mely alatt a lángész tapasztalatlanságának merész önbizalma rejlett? Hátha könnyelműsége egy nagy inspiráló, mely a nagy conceptiótól megistenül? és hátha téves ítélete csak akkori tényezők gyarlósága miatt bizonyult tévesnek, és ha Andrássy maga lett volna a dolgok intézője, akkor az ő ítéletét igazolná a siker?

Mindezek olyan kérdések, melyeket fölteni föl lehet, de melyekre a választ csak a későbbi eseményekben lehet keresni. Mert ha e kérdések jogosultak, akkor azoknak jogosultsága a későbbi eseményekből kiviláglik. Ha pedig nem jogosultak, akkor ezt szintén földerítik a későbbi események. És ha előttünk és szerintünk nem válik be providentialis vonásnak gróf Andrássy Gyula forradalmi korszakából és élményeiből sem az, hogy katona volt, s noha személyes bátorságát mindenki elismerte, még is csak a legnagyobb protectionnak köszönhető, hogy ezredessé lehetett; sem az, hogy a katonai dicsőségbe történetesen épen akkor unt bele, mikor már nem volt több kilátás katonai dicsőségre s elment forradalmi ágensnek a háremek fővárosába, hol a forradalmi kormánynek Velenczével kötött szerződése következtében, az osztrák seregből sok szökevényt látott el, és küldött Magyarországra katonának; sőt még azt sem, hogy egy ilyen utolsó szállítmány katonának vendéglői számláját elfelejté Konstantinápolyban kifizetni, s csak később, évek múlva egyenlité ki: akkor, hogy eldönthessük, hogy ezek valóban nem providentialis vonások voltak-e, avagy csak egy még ki nem forrt lángésznek tévelygései, vizsgálnunk kell – mint közvetlenül erre következett korszakot, – gróf Andrássy Gyula emigránsi szereplését, mely ha egyébre nem, egyre mindenesetre alkalmas volt, arra, hogy kiderítse miként fogja fel, s fordítja benső átalakulására a forradalom megrázó tanúságait.

Gróf Andrássy Gyula emigránsi hangulataiból és első élményeiből, mindenek, előtt egyet kell constatálnunk. Azt, hogy noha talán az ő ambícióját nem elégité ki az, hogy a katonai téren történelmi babérokat nem arathatott, s ezredesi rangját nagyrészt a protectionnak köszönhető; hogy noha az ő konstantinápolyi missiója, bár nem nélkülözte a »kézzelfogható argumentumokat,« eltörpült a Telekié és Szalayé mellett, (kik pedig providentialis férfiaknak soha sem tartatának) mégis a mi az egyéni szerencsét illeti, ezzel a forradalmi epochában nagyon meg lehetett elégedve.

Meg lehetett elégedve, mert a mi a vele született egyéni passiókat illeti, azoknak érvényesülését eléggé élvezheté. Szagolt puskaport, és nem történt semmi baja; az egyenruha kitűnően állt neki, s maradt annyi ideje, hogy időnkint elbájozza a szép asszonyokat, kik a forradalom alatt, a deli honvédek iránt rendkívül odaadók valának. Azután a konstantinápolyi mandátum egyszersmind útlevelel is volt, mellyel akkor hagyhatta el a forradalmat, mikor ez még nem volt felbomlóban; s nem kellett itthon kiinnia a katasztrófa keserű poharát, hanem csak » értesült « róla a távolban, a hol tudvalevőleg a halálhír sem oly borzasztó, mintha a halálos ágy mellett kell bevárnunk az utolsó lehelletet. A szökés és bujdosás nem járt rá nézve Bemmi kellemetlenséggel. Lelkiismeretét nem furdalhatta semmi, mert hisz ő a legjobbat akarta, s nem tehet róla, ha nem jól ütött ki. Mikor pedig megtudta, hogy őt in effigie fölakasztották, föl kacaghatott és elmondhatta Horáciussal: »nem bánom, ha agyon is ütnek, csak ott ne legyenek.«¹

¹ Erre a képeleti feiakasztásra vonatkozólag az »Egyetértés« folyó évi október 13-diki száma, egy konstantinápolyi levélben a következőket mondja:

»Az 1850-ik évben a pesti Dunaparton fölállított 17 akasztófa egyike alatt az osztrák hadbíró azt ordította, hogy oda azért akasztják föl in effigie a debreczeni kormány stambuli követét, gróf Andrássy Gyulát, mert több százra menő katonát csábított el zászlóik alól és szöktetett meg az olaszthoni magyar ezredekben Stambulba és onnét Debreczenbe szállította őket, »hogy a monarchia ellenségeivel csatlakozzanak.«

Ez, mint történelmi adat, téves. Mert az »in effigie« felakasztás nem 1850-ben történt, hanem 1851-ben. – A menekülteket, (mint Horváth Mihály írja,) a kormány 1850-diki január 9-én ismételve a pesti haditörvényszék elé idézte. Valóban vissza is tért néhány kevésbé compromittált hazafi, így gróf Batthyányi István, Törökországból, Lónyay Menyhért, Ivánka Imre, Bittó István, gróf Andrássy Aladár (Gyula öcse) stb. Parisból. A többi kint maradt menekültek azonban, nemsokára

Ehhez az egyéni szerencsééhez hozzájárult, és megkoronázta azt, hogy gróf Andrassy Gyulának az emigráció alatt nem kellett törődni azzal, hogy miből fog megélni? és gondot legfőleg csak az okozott neki néha, ha a koplaló, rongyos emigránsok pénzt kértek tőle »kölcson«, vagy ha nem volt elég apanage – az úri passióira. De mind a kettőn könnyen segített. Az elsőt úgy, hogy a zsebébe dugott egy zálogcédulát, és ha mentek hozzá a koplaló, rongyos emigránsok pénzt kérni, eléjük vágta a zálogcédulát, mint annak bizonyítékát, hogy neki pénze nincs. Az utóbbin pedig úgy segített, hogy írt levelet az anyjának (a kinek kedvence volt) s az küldött neki annyi pénzt, hogy tarthatott háta lovakat Londonban, és lovagolhatott az angol Lordokkal és a Ladykkel a Heyde-parkban, nézhette a »gyepről« a Derby-versenyeket, és játszhatta elbájoló eleganciával a »hontalant«, miközben a szalonokban senki sem volt kedvesebb vendég, mint ő, mert a forradalom tragédiája, világszerte mély benyomást tevén, annak részletei (regényesen előadva) kifogyhatatlan bányái voltak az interessans diskursusoknak.

Természetesen következett mindezekből az a vidám, gondtalan élet, melyet gróf Andrassy Gyulától oly nagyon irigyeltek a koplaló és rongyos emigránsok; a kik kénytelenek voltak a körmölésből, tanításból, kereskedésből, s más meg nem szokott, és magyar nemes emberre nézve kínos foglalkozásból élni, mialatt az emigránsi nyabus csakhamar elkopott, és csak azoknak lőn fényes palást, a kik nem szorultak rá, hogy belőle éljenek meg.

Mert a hontalan emigránsok eleinte mindenütt nagy részvétet keltenek és ünnepeltetnek, de csakhamar mindenütt nagyon alkalmatlan vendégekké lesznek. És talán érdekes tudni, (s eddig ez tudtommal még sehol sem volt fölemlítve), hogy mi volt egyike ama lélektani motívumoknak, melyek többek közt Görgei Arthurt arra bírták, hogy seregével ne Orsovának menjen, a hova (mint »gazdátlan leveleiben« ő maga írja) szabad útja lehetett volna, s letehetett volna a töröknek a fegyvert, – hanem hogy Világosnál az oroszoknak capituláljon.

Görgei Arthur gyermekkorából emlékezett egy eseményre, mely (a gyermek évek emlékei legerősebbek lévén,) egész életében mély nyomot hagyott. Ez az esemény az volt, hogy az akkori lengyel forradalomban egy lengyel csapat, megveretve és üldözve az oroszok által, átjött a Kárpátokon, és itt Magyarországon tette le a fegyvert. A felső megyék nagyszerű lelkesedéssel fogadták a lengyel hősöket. Mindenikét félisten gyanánt ünnepelték. Versenyeztek egymással nép és nemesség hogy melyik halmozza el őket több vendégszeretettel. Nem beszéltek másról, nem foglalkoztak egyébbel, csak a bujdosó lengyel hősökkel; s boldog volt, a ki nekik valamit adhatott, s a kitől ők valamit elfogadtak. – Ez így tartott egy jó darabig, de örökké nem tarthatott. – Az emberek hozzászórtak a lengyel hősökhöz, és a lengyel hősök kezdték elveszteni a nyabuszt, melyben eleinte tündököltek. És mindinkább hűlvén a lelkesedés irántuk, természetes, hogy a lengyel hősök nem tapasztalván az előbbi lázas vendégszeretetet, kénytelenek voltak a megélhetésnek olyan módozatairól gondoskodni, melyek legkönnyebben kivihetők valának. S egyszerre csak elkezdett minden házban elveszni valami arany vagy ezüstnemű. Hasonlóképp kezdtek tünedezni a felső és fehér-ruha félék, Kezdték kiütni sok tisztességes családban bizonyos tisztátalan betegség. Egy szóval rövid idő múlva az ünnepeltetés által elkényeztetett, és a dologhoz nem értő lengyel hősök kezdtek rémei lenni az egész felvidéknek, úgy, hogy a megyei közönség végre

---

Kossuth és társai megszabadulta után, 1851-ki szeptember 21-kén a pesti haditörvényszéktől meg nem jelenésük miatt in contumaciam mint felségsértők ítéltettek el, s következő napon (tehát szeptember 22-kén) az Újépület háta megetti faraktéren in effigie akasztattak fel. Lovas gendarmerie s egy osztály gyalogság képezte a szokásos fedezetet; három hadbíró olvasta fel a szám szerint 36 elítéltet, s aztán a bakó az illető fekete táblákat, melyeken a nevek fehéren voltak felírva, a gyalázatfára akasztá; Az elítéltek nevei következők: Almássy Pál, Andrassy Gyula, Balog János, Batthyányi Kázmér, Beöthy Ödön, Csernátorny Cseh Lajos, Gorove István, Guyon Kichard, Hajnik Pál, Pázmán Pere n c z, Horváth Mihály, Irányi daniel, Jósika Miklós, Kmety György, Komis Károly, Kossuth Lajos, Ludwig János, Madarász László, báró Majtényi József, Mérey Mór, Mészáros Lázár, Oroszhegyi József, P e r c z e l M ó r, Perczel Miklós, Puky Miklós, Rákóczi János, Sárosy Gyula, Somogyi Antal, báró Splényi Béla, báró Stein Jenő, Szemere Bertalan, Szontagh Samu, Táncsics Mihály, Teleky László gróf, Vetter Antal, Vukovics Jenő.»

kénytelen volt kérvényt küldeni a kormányhoz, hogy szabadítsa meg őket a lengyel félistenektől.

Görgei előtt többek közt ez lebegett; mikor a világosi capitulációra határozta el magát. Ki akarta kerülni? hogy a honvédek a lengyel hősökhöz hasonló sorsra jussanak a török földön. Mert még a művelt emberek közt is kevésben van meg az a képesség, hogy külföldre dobva, idegen viszonyok közt, tisztességes keresetet tudjon teremteni magának. Hát még a nép gyermekei, kiket a katonai élet elszoktatott a rendszeres polgári foglalkozásától, kikben a katonai pályán egész más érzelmek és ösztönök fejlődtek ki, hogysem azok idegen viszonyok közt az elsüllyedés veszélyeinek kitéve ne legyenek. És valóban szörnyű kép, ha valaki elgondolja, hogy egy sereg, melynek dicsősége még balsorsában is ragyogó vala, réme legyen idővel azon népnek, melytől kenyeret és hajlékot kér. Szörnyű kép egy hadvezérre, egy katonára, hogy seregét, melyet vitézségre ő fegyelmezett, ő maga vezesse oly viszonyok közé, hol fegyelmezetlen csöcselék gyanánt kell előbb-utóbb elszéledniök.

Hogy helyes, és igazolt volt-e Görgei Arthur helyzetében ez az okoskodás? És hogy Görgeinek ezen okoskodás daczára is nem lett volna-e jobb Orsovára vonulni mint Világosnál letenni a fegyvert? ezt én itt sem eldönteni, sem vitatni nem akarom. Döntsék el, és vitassák ezt azok, a kik valaha higgadtan, valódi történetírói tárgyiaszággal és igazságszeretettel fogják megírni a magyar forradalom történetét, melyben sok volt \$ dicső férfi, de senki sem volt hibátlan.

En e példát csak mint jellemzöt hozom föl az emigránsokra, kiknek sorsa rendszeren ilyen. Mert köztök rendszeren kevés a »gazdag« ember, aki nem szorul senkire, és urasán megfizet azért, a mit kér; hanem a kik legtöbbszörre olyanok, a kik mikor a haza határát túllépi, elmondhatják: »omnia mea mecum porto.« És az ilyenek mindaddig, míg állandó foglalkozást nem kapnak, minden országban csak a proletariátust gyarapítják, és sok köz ülök csupa »büszkeségből« nem szegyei oly dolgokat elkövetni, melyek sokszor ártatlan társaira is homályt vetnek.

De minél ritkább az emigránsok közt az olyan u r, a kit a külföldi ember úgy tekinthet, mint egy elegáns turistát, s kivel örömet köt barátságot, mert nem fél, hogy a következő napon ötven frankot kér tőle kölcsön: annál nagyobb aztán becse és nymbusa az ilyen emigránsnak. És gróf Andrassy Gyula ilyen emigráns vala. És míg emigránsaink legtöbbször, a forradalom bukása által nemcsak hazát, hanem pályát is vesztek, és kiteszítva mindenből, a mi nekik kedves vala, gond és munka nélkülözése közt voltak kényszerítve, meditálni a fölött, hogy mi módon lehetett, vagy kellett volna e bús végzetet elkerülni? addig gróf Andrassy Gyula úgy szólván csak a maga rendes és megszokott életmódját folytathatta a külföldön is, s ránézve a forradalom bukása nem volt bukás. Helyzete és hontalansága olyan volt, mint mikor valaki párbajban agyonlő valakit, s a törvény büntető keze elől a külföldre menekül. Az általa meggyilkolt ellenfél szelleme nem kísérti őt álmaiban, mert egyrészt »kísértetek óráját« mindig vígan tölti el barátjai közt, másrészt lelkiismerete nyugodt, mert hisz ellenfelét a gentlemanlike szabályai szerint lőtte agyon. És külföldi tartózkodásának nincs rá nézve semmi hátránya, mert bő alkalma van kizsákmányolni annak előnyeit. Ilyen volt gróf Andrassy helyzete és hontalansága a forradalom bukása után. Érdekessé tette őt ez a nélkül, hogy ezért valami nagy árt kellett volna fizetnie a sorsnak. És valamint a forradalom nem volt, úgy az emigráció sem volt ránézve megpróbáltatás. És így egyéniségéből, mely optimis-inust szívott be a korból, melyben eszméltre ébredt, és mely nagyúri könnyelműséget örökölt természetével, nem faragott le semmit a sors könyörtelen keze. Sőt tovább czirógatta őt a szerencse bársony keztyűjével. S mert a szerencsés ember soha sem veszíti el hitét, természetes, hogy gróf Andrassy is csak akkor öltötte fel a honfíbat melancholikus costumejét, mikor a gyászoló társaságba került, vagy megkívánta az illendőség. Egyébként mindig telve volt reménnyel és biztatással, s mikor időnkint eltűnt kékjutazásokat tenni, mindig szerette azt hitetni el magáról, hogy diplomatai missiókban jár.

És ebben volt is mindig annyi igaz, hogy kiválóan kereste azoknak társaságát, kik szerepet játszottak a politikában; és mivel gróf volt, s mivel emigráns volt, s mivel nemcsak kedves, de szellemes társalgó is volt, könnyű volt neki azok körébe jutni, s állandóan ott forgolódni. És míg a negyvenes években zemplénmegyei barátain élesre köszörülte elménczségeit: addig az 50-és években a külföldi szalonokban megtanulta a diplomácia magasabb színészetéhez tartozó mozgást és attitude-öket; megismerte az angol és francia politikusok és diplomaták észjárását, s bár könyveket akkor sem olvasott, mert hisz külügyminiszter korában dicsekedve monda, hogy »harmincz esztendő óta nem olvasott egy könyvet sem,« mégis azt hitte hogy teljesen tájékozva van mindazon részletekről, melyeket a diplomatának ismernie kell, hogy az európai helyzetről ítéletet mondhasson. De miután gróf Andrassy Gyula mint emigráns folyvást új meg új körökbe került, s mindig újabb részleteiről értesült a magasabb diplomatiának, természetes, hogy ítélete is minduntalan változott az európai helyzetről: nem zárván ki azonban ez ama valószínűséget, hogy ha gróf Andrassy Gyula folyvást ugyanazon körben forgott volna, akkor ítélete sohasem változott volna az európai situációról. Mert a következetességnek ez az átka mindenkit egyaránt fenyeget, a ki könyveket nem olvas, és mindig olyan információkra épít, melyek bizonyos körök egyoldalúságának bélyegét viselik.

És így gróf Andrassy Gyula, mint emigráns, nemcsak hogy semmit sem vesztett a forradalom által, hanem ellenkezőleg sokat köszönhetett neki. Azt köszönheté a forradalomnak, melynek küzdelmei hidegen hagyták Európát, de melynek bukása, különösen az orosz beavatkozás miatt, fölkelte egész Európa rokonszenvét, – hogy mindazok, a kik politikával foglalkoztak, úgy tekintek gróf Andrassy Gyulát, mint ezen rokonszenves ügynek egyik bajnokát, s érdeklődvén a magyarok ügye iránt, készséggel fogadtak el, sőt kértek információkat gróf Andrassytól a magyarok helyzete, céljai és viszonyai felől. Ez a körülmény a magas körökben, melyekbe Andrassynek az ő grófi rangja belépti jegyül szolgált, csakhamar divatba hozta őt. És mert a forradalom fér-fiai az 1848-ki epochában elmulasztották a magyarok ügyéről informálni a külföldi sajtót, és azt egészen átengedték a bécsi camarillának, Magyarországról a legbadarabb tévfogalmak kaptak lábra a külföld politikai köreibben. Gróf Andrassy Gyulának fényes alkalmá nyílt e tévfogalmakat eloszlatni, s bebizonyítani, hogy a magyar forradalomnak minden inkább volt célja, mint a derék becsületes tótokat leigázni, mert hisz minden szláv nemzetiség közt csak is a tótok küzdtek velünk a magyar szabadságért; s még kevésbé alapult a magyar forradalom a feudális kaszt érdekeken, mert hisz első dolga volt a népnek föl szabadítása. Ilyen fogalmak uralkodtak felőlünk a külföldi politikai körökben. És igaz, hogy ezeket nagy részben megczáfolták sajtó útján gróf Teleki László és Szalay László, már akkor, mikor gróf Andrassy még Konstantinápolyban csibukozott a basákkal, de azért – a külföldi diplomaták és mágnás politikusok közt is akadván elég olyan, a ki nem olvas, – gróf Andrassy Gyulának is akadt még elég megczáfolni valója.

A mint észrevette Andrassy, hogy neki súlya van, mint politikai egyéniségnek, azonnal fölbredt benne az ambíció, hogy döntő szerepet játszó Európa sorsában, s ncsak abban az előnyös helyzetben legyen, hogy megtudja a diplomáciai titkokat, hanem inkább abban, hogy ő is csinálja a diplomáciai rejtelmeket melyek mindaddig az ő hozzájárulása nélkül készülének. S mivel akkor a krimi háború is kitörendőben volt, s ennek szövésénél III-ik Napoleon tartá kezében a főfonalat, s mivel tudni való volt, hogy az oroszellenes koalícióban a kis Piémont szereplése, már egy jövőző Italia unitának előpostája volt, s Napoleon el volt határozva azon esetben, ha Ausztria hálából Oroszország mellett foglalna állást, felújítani a magyar forradalmat: gróf Andrassy Gyula, hogy az események forrásához jusson, jónak látta áttenni lakhelyét Párizsba, s ott mulattatni és frappírozni geniális ötleteivel a császári diplomatákat, és a császári arisztokrátiát, melynek kedvéért gróf Andrassy Gyula akkor mindig ibolyát hordott keblén, és az unalmas német asszonyokhoz hasonlítja a fehér liliumot.

Gróf Andrássy Gyula ébredő ambíciói azonban nem érvényesülhettek Párizsban oly arányokban, mint ő képzelte. Mert III-ik Napoleon udvarában már lefoglalta a tért gróf Teleki László. És noha gróf Andrássy Gyula párizsi szereplése a legellentétebb hullámzásokon ment át, s tartozott a Szemere párthoz, mely Kossuth ellen intriguait, tartozott a Kossuth párthoz, mely féltékeny szemekkel nézte Teleki befolyásának emelkedését, tartozott a tábornoki párthoz, mely egyaránt intrugiált Kossuth, Szemere és Teleki ellen, s bár tagja volt mindenféle klubnak, és egyszerre föltűnő kegyes leereszkedést tanúsított a kopott emigránsok iránt is, (sőt, mint mondják, egy ízben még Híador francia verseit is meghallgatta,) – s noha, be lévén avatva, megtanulta a napóleoni udvar, és napóleoni politika minden cselszövényét, megtanulta hogyan kell megvesztegetni a sajtót, hogyan kell használni a hivatalos pressiót, hogyan kell lekenyerezni a demokratákat, és hogyan kell használni a plebiscitumot, és végrehajtani a status csínyeket: – mindez nem használt semmit! – Gróf Teleki László befolyását nem ingathatta meg, sőt éreznie kellett Teleki részéről néha az apró malitiákat, és kicsinylő diplomatai pajzánkodást, a mi gróf Andrássy Gyulának sok keserű mosolyt okozott. Így állván a dolog, nem csoda ha gróf Andrássy Gyula emigráns korában sem találta meg azt a szerepkört, melyen providentialis vonásokat árulhatott volna el. S miután ezen vonásokat sem a forradalom alatt, sem az emigránsi szereplésben nem találjuk, kénytelenek vagyunk ismét tovább menni egy házzal, s a még eddig meg nem talált providentiális vonásokat a még későbbi szereplésben keresni. Se pontnál el kell hagynunk a külföldet, s vissza kell térnünk gróf Andrássy Gyulával az édes hazába.

De mielőtt elhagynók Parist, elhagynék a Louvret, a Tuillériákat, melyeknek fejedelmi csarnokaiban senki annyi gráciával nem tudta lejteni udvari bálokon a mazurt és valcert, mint gróf Andrássy Gyula; mielőtt elhagynók a szalonokat, melyekben a kecses és szelleműs comtessek és marquise-ek közt senki szívesebben látott vendég nem volt, mint a dús fürtű emigráns, kinél jelentőségtejjesebben senki sem tudott a delnök szemébe mosolygani, s kinek szemei veszedelmesebbeknek tartatának bármelyik zuáv generálisénál; mielőtt elhagynók a fényes soirékat, melyeken gróf Andrássy Gyula oly sok szívreható tudott elmesélni a forradalom hősköltevényéből, s melyeken oly szellemesen szokta volt fölvilágosítani a művelt francziákat, hogy a magyar ámbátor tatár faj, még sem. kutyafejű, s meg van neki mindene, a mire csak egy európai nemzetnek szüksége van; és ha szó jött a költészetről, mindannyiszor fölemlíté, hogy van a magyarnak egy nemzeti költője, ki á forradalom alatt eltűnt, s így sem azt nem tudják (mint Homérnál), hogy hol született, sem azt, hogy hol halt meg? gróf Andrássy Gyula e nemzeti költőnk alatt valószínűleg Petőfit érté, noha érthetett volna alatta mást is, (mert föltehető, hogy nekünk Petőfin kívül is lehetnek nemzeti költőink, kikről gróf Andrássy Gyula szintűgy nem tudja sem azt, hogy hol születtek, sem azt, hogy hol haltak meg;) mielőtt elhagynók a mabilt, melyen a bőkezű magyar gróftot spanyol grandnak tartották, a minek később csakugyan ki is neveztetett, s lábaihoz borultak a cancan-hősök; mielőtt elhagynók a »párisi titkokat« hogy Magyarországon éressük a külföldön még csak embrióban szunyadó providentialis vonásokat, egy lélektani észleletre kell figyelmessé lennünk, mely bár e pillanatban nem látszik fontosnak, de melynek a későbbi bonczolatoknál nagy szerepe lesz.

Ez az észlelet egy általános történet-politikai igazságon alapszik. Azon, hogy bármennyire ki is fejlődött a Parlamentarismus elmélete, s bármennyire érvényesültek a népjogok, még olyan országokban is, melyekben az alkotmányosság formái nem oly erősek és biztosak is, mint Angliában: mégis sehol, még magában Angliában sem képes a népképviselőt, s népsouverenitás anynyira haladni, hogy a diplomatai ügyek intézésénél teljesen tőle függjön az iniciativa, s a kivitel részleteit előre, ne pedig utólag tudja meg.

E tény minden országban érzékeny seb a népképviselőten, s e seb csak Angliában nem veszedelmes.

Mert igaz ugyan, hogy az angol parlament sokszor nem tudja, mit csinál a

külgügyminiszter? – de az is igaz, hogy a külgügyminiszter mindig nagyon jól tudja, hogy ha nem azt csinálja, a mit az angol parlament akar, akkor jobb lett volna nem is születnie.

Hogy ez így van, az nemcsak a diplomatai ügyek természetéből folyik. Sokkal inkább folyik abból, hogy a diplomácia félig még mindig privilégium s a régi feudális alapokon nyugszik; még mindig olyan tradíciók szerint működik, melyekben a befolyás csak az udvari körök és az aristocratia közt oszlik meg, s melyben a nép nem ismerteti el ma sem egyenrangú tényezőnek. Hogy ez így van, és hogy ez így l e h e t, annak a sok közül egyik magyarázata az, hogy a diplomácia külsőségei mai napság még mindig fontos szerepet játszanak: s innen van, hogy az ebből kifejlődött tünetek szerint a »politikuskok« és »diplomatakok« két külön kategóriába sorozhatók. Pedig e felosztás a legneveltségesebb anomália, Mert a józan logika szerint az igazi diplomataknak nem lehet más iskolája, mint van a politikusknak. Innen van az is, hogy a világ eseményeit mindig az olyan diplomatakok vezették és csinálták, a kikben túlnyomó és domináló elem a politikuské s a kiknek iskolájok a politikai harcok és tapasztalatok igazságai valának. De azért e két kategória mégis létezik; létezik egymástól elkülönző éles jellemvonásokkal. A diplomata, a ki »isten kegyelméből« kvalifikáltatott diplomatakká, megveti a népet, és annak politikuskait, mint a kik mindig az ország szükségletei, és a nemzetközi helyzet természetes logikája szerint óhajtkák intézni a világ sorsát; és mint ilyenek, szűk látkörűeknek látszanak, a folyvást titokban élő és rejtélyes információkba burkolódzó diplomatakok előtt. A politikuskok pedig, a kik a nyilvánosságra kerülő tényekből okoskodnak, viszont bevetik és gúnyolják a par excellence diplomatakokat, a kik nem tudnak egyebet, mint reglement szerint mozogni; legfőbb tudományuk, hogy tudják betéve a góthai almanachot; kifogástalanul beszélnek az európai nyelveket, s a nyelvet művészi módon tudják gondolataik el-leplezésére felhasználni, (mert legtöbbször nincsenek is gondolataik), – kik azonban számításaikkal, és nagyképp titkolódásaikkal rendesen fölsülnek, – mert mindig olyat tudnak, a mit senki sem tud, és sohasem tudják, sohasem látják azt, a mit mindenki tud, mindenki lát,

Gróf Andrassy Gyula egészen a forradalomig, és a forradalom alatt is, a politikuskok iskolájában forgott, s közvetlenül a gyakorlati téren szemlélheté a politikai életnek alulról feltörő érdekeit, és következményeit. Ennek kétségtelenül hasznát vehette, és vette is, valahányszor a mondva csinált diplomatakok légkörébe jutott, hol a beteges formalismus, a magát elkülönző titkolódzás, rendesen hamis elméleteket épít, melyeket könnyen leronthat, vagy megingathat az, a ki valamennyire is természetesen okoskodik, és az eseményeket, s a múltnak tapasztalatait, egyszerű józansággal ítéli meg. – És nincs is arra eset, hogy a kiből erős a judícium, a ki nem fölületesen úszik a politikai élet hullámain, hanem elég jó tudóval bír, hogy le tudjon hatni a fenekére is, – hogy azt megronthassa a »diplomatakok betegsége«, mint a hogy Bismarkot soha sem ronthatta meg. Ámde, a ki csak úgy kapja a politikai tapasztalatok benyomását, hogy azok csak a megszokás által válnak némileg természeti tulajdonává, s nem az öntudatos bírálat által lesznek szellemének organikus részévé: az olyan ép úgy ki van téve annak, hogy egy másik szokás kitörölje emezt természetéből, s elfoglalja helyét, mint a homok, melybe hiába írsz örök és változatlan igazságokat, hiába írod bele magát a szentírást, mely mindörökké a könyvek könyve fog maradni: jön egy szél, és elfújja, kitörli belőle.

Gróf Andrassy Gyulánál már tapasztalhattuk azt, hogy az ő demokratikus nízusának forrása az aristokratikus ösztön vala. Ezt a lélektani »paralell occupatiót« később is látjuk benne érvényesülni, mint politikuskban és diplomataknban. A demokratikus nízus a politikai vonásokat tolta előtérbe nála: míg az aristokratikus ösztön mindig nyitva hagyott benne egy ajtót a diplomataknak. És mikor ő mint grófi emigráns bejutott úgy Londonban, mint később Párizsban az udvari körökbe g ott ha nem is közvetlen részese, de közeli nézője lett az udvari cselszövények diplomatiájának, és a diplomácia udvarias cselszövényeinek, és elbájoltatva a

diplomata külsőségei által, élvezettel oltotta magába azoknak elbájoló maníjerjait. Elleste a szellemdús kicsuszások sokatjelentő mosolyát, és a finom dementik szótlán attitude-jeit. És megtanulta használatuk módját és idejét: nem vetkezvén le ugyanakkor egy magyar demokratának junker-tempóit, nyers szójárásait, és triviális káromkodásait, melyekkel nervózus pillanataiban nem egyszer ventillálta politikai és diplomatai gondjainak türelmetlenségét, így történt aztán, hogy később ha a diplomatákkal ellentétbe jött, hivatkozott a politikára, s ezzel szövetkezett: s ha ellentétbe jött a politikusokkal, akkor hivatkozott a diplomatiára, s ezzel főzte le a politikusokat. Mint politikus buktatta meg Beustot; s mint diplomata rontotta meg a monarchiát. S talán ebből a rendszeres ingadozásból következik a szörnyeszme is, a mit a legutóbbi válság alatt az Andrássyhoz közel álló körök komolyan hirdettek, hogy ha Andrássy megbuknék Bécsben mint külügyminiszter, újból elfoglalná Budapesten a magyar miniszterelnöki széket.

Gróf Andrassy Gyula és Deák Ferenci

Habozás nélkül ki merjük mondani, hogy ha gróf Andrassy Gyula diplomatai tevékenysége egy olyan actiónak lehetett volna központjává, mely betölti becsvágyát, és kielégítheti hiúságát, akkor ő mint emigráns első leendett azok közt, a kik Magyarország restauratióját csak is a külföldi befolyástól remélik vala. Mert gróf Andrassy Gyula nem csak addig, hanem azután is, és most is, és mindig a szerint ítél meg minden politikai helyzetet, a mint az az ő egyéni szerepléséhez viszonylik. És miután mint emigráns-diplomata elvesztette kedvét a hasztalan kísérletekben, természetes, hogy hasztalannak látott mások részéről is minden kísérletet, melynek célja vala, diplomatai cselszövények által segíteni Magyarország sorsán. És ebben, be kell vallani, hogy ő a leghelyesebben ítélte meg a helyzetet, noha ítéletének alapja éppen nem az államférfíui objectivitás, hanem ellenkezőleg, az elkeseredett subjectivitás vala.

És a legnagyobb csalódás volna azt hinni, hogy miután gróf Andrassy Gyulának ez az ítélete pessimisticusnak látszott azokéval szemben, a kik az emigránsi fondorlatoktól sikert vártak, hogy ez ellentétben állana gróf Andrassy Gyula előbb kifejtett optimismusával. Nem. Mert éppen a legtúlzóbb optimistáknál látjuk, hogy ők mindaddig, míg az ő szereplésüktől függ valami, mindent rózsaszínben látnak, mihelyt azonban szereplésük akadályokba ütközik, vagy lehetetlenné lesz, egyszerre fekete színben látnak mindent. Élő példa erre Kerkapoly, aki míg pénzügyminiszter volt, mindig be tudta bizonyítani, (s ezt a legjobb meggyőződésből tette), hogy Magyarország fináncziáit éppen nem fenyegeti komoly veszély, s a pillanatnyi bajokból könnyű lesz a kibontakozás; mikor pedig nem volt már pénzügyminiszter, és Bittó volt a miniszterelnök, Kerkapoly volt az, a ki Bittónak (mikor egyszer együtt sétáltak le az Albrecht-úton), bebizonyította, hogy Magyarország pénzügyi és nemzetgazdasági helyzete menthetetlen, mert a statistikai kimutatások bebizonyítják, hogy háromszor annyit hozunk be a külföldről, mint a mennyit kiviszünk. S ezen az úton a teljes elszegényedést kikerülni nem lehet.

Azt, hogy valaki optimista-e, vagy pessimista, soha sem abból kell megítélnünk, hogy miként gondolkozik, és mit beszél valaki akkor, mikor a cselekvés teréről le van szorítva, hanem meg kell ítélnünk abból, hogy miként cselekszik akkor, mikor a cselekvésre tere és hatalma van, – s miként gondolkozik és mit beszél akkor, mikor tőle függ, hogy gondolatai és szavai tényékké legyenek. És látni fogjuk, hogy azok, a kikben az Optimismus az uralkodó erő, éppen olyanok, mint a szerelmes természetű emberek, a kik a legkisebb kudarcra rémítón fölháborodnak, és sértett hiúságukban azonnal hajlandók a nő- és világgyűlöletre: mihelyt azonban csak egy kis alkalom nyílik új szerelemre, még nagyobb illusiókban tudnak élni, mint annak előtte. Látni fogjuk, hogy minél nagyobb egy optimistában a megbántott Optimismus reactiója, annál nagyobb lesz benne az Optimismus, mihelyt alkalom nyílik a satisfactióra. Ézt a lélektani maximát bizonyítja gróf Andrassy Gyula egész élete, valamint bebizonyítja azt is, hogy gróf Andrassy Gyula »hasztalan kísérleteinek« ezen interregnuma éppen nem azt jelenti, hogy a szerencse megszűnt volna azalatt kényeztetni őt; sőt ellenkezőleg. A szerencse kényeztetése éppen abban rejlett, hogy kiragadta őt akarata ellenére egy lehetetlen situatióból, s személyes hiúságának sértődéseit, hasztalan kísérleteiből keletkezett kedvetlenségét, úgy tüntette föl később, mint olyan államférfíui belátást, melyet később igazoltak az események. És mivel gróf Andrassy Gyula – az előbb kifejtett személyes motívumokból – első volt, a ki föladata az emigránsi fondorlatok sikereit, s erre később büszkén hivatkozhatott, mikor a kiegyezési mozgalmak vezetői közé került, ez a körülmény a legfontosabb mozzanat volt arra, hogy Deák Ferencz később »providentiális féríúnak«

nevezze el őt.

Mert mikor gróf Andrassy Gyula amnestiát kapott és haza tért, Magyarországon még akkor a Bach-korszak uralkodott. Uralkodott egy olyan systema, melyről maga Bach úgy nyilatkozott, hogy »csak azokat van hivatva kielégíteni, a kik hallgatnak.« Magyarországon csak is a conservativek mozgalmi képezték az egyedüli politikai életet, de ezekben Deák Ferencz nem vegyült, mert a conservativek új érintkezési pontokat kerestek, a korona és nemzet között, melyeken az alkotmány felépíthető legyen; Deák pedig a meglévő alkotmány helyreállítását kívánta. És elfogadván gróf Széchenyi István tanácsát, állandóan a fővárosba költözött, hol azonban a maga részéről nem látta idejét a cselekvésnek, s megelégedett azzal, hogy bátorított, és mérsékelte. Mert minél nagyobb volt a nyomás, minél kevesebb volt a remény, hogy a törvényes kapocs, mely Magyarország és Ausztria közt megszakadt, békés utón, kölcsönös egyetértés által lehet összeköthető, annál nagyobb volt egyrészt a desperatio, másrészt a hajlam, a külföldi beavatkozástól várni a szabadság hajnalát; s minél kevésbé teljesültek még a conservativek reményei is, annál nagyobb várakozással tekintett a nemzet az emigránsok kísérletei felé, melyeknek célja Ausztria fölbontása volt.

Ezen illúzió ellen küzdött Deák Ferencz. Ő tisztán látta az európai helyzetet, s elégszer volt alkalmá tapasztalni, hogy mennyit érnek a külföldi beavatkozásra vonatkozó kilátások és ígéretek. Deák politikája sohasem volt az, hogy Ausztriát kidobja calculusából; mert ő Magyarország nemzetközi helyzetét tekintve, Magyarország fennállásának garantiáit semmiben sem találta meg inkább, mint a »pragmatica sanctióban.« És ezért Deák Ferencz sem nem remélte, sem nem óhajtá, hogy Magyarország Ausztria romjain építhesse föl alkotmányos szabadságát, hanem remélte azt, hogy Ausztria is be fogja látni előbb-utóbb, hogy az a viszony, melyben Magyarországgal van, okvetlenül a monarchia fölbomlására vezet, mert Ausztria sem nem elég erős, sem nem elég egységes arra, hogy Magyarország támogatását sokáig nélkülözni tudja, s óhajtotta hogy ez ne forradalmi törekvések, hanem alkotmányos küzdelem által éressék el. Ez magyarázza meg, hogy Deák Ferencz Königratz után sem követelt többet Ausztriától, mint a mennyit Königratz előtt kért; mert valamint a külföldi beavatkozások kényszerítő hatására sohasem számított, úgy azokat kizsákmányolni sem tartá sem eszélyesnek, sem ildomosnak.

És minél inkább kellett küzdenie Deák Ferencznek ezen illúziók ellen, minél többször kelle tapasztalnia, hogy a külföldről koronkint becsempészett manifestumoknak, és proclamatióknak, még a legkomolyabb férfiakra is tartós befolyása van: annál nagyobb öröme lehetett, annál kellemesebben lephette meg őt az, hogy egyszer csak megjelenik Magyarországon egy előkelő emigráns, ki már a forradalom alatt is diplomatiái missióra küldetett ki, s ki mint volt forradalmár, már ennél fogva természetes hajlandósággal kellett hogy bírjon az idegen beavatkozás illúziói iránt, – előáll és kimondja, hogy a magyar emigratio fondorlatainak semmi gyakorlati értéke nincs, a ki kimondja, hogy a legnagyobb tévedés azt hinni, hogy Magyarország, a maga alkotmányos jogainak megszerzésében, bármely európai nagyhatalomtól remélhet segílyt vagy támogatást; a ki kimondja, hogy a magyar emigratio összes diplomatiái kísérletei nem egyebek »nyugodni nem tudó egyéni ambitióknál,« melyeket a külföldi diplomatia csak azért nem utasít vissza, mert alkalmasak arra, hogy általuk az európai közvéleményt a diplomaták koronkint félrevezessék s Ausztriára némiképp pres-siót gyakoroljanak.

Deák Ferencz nemcsak örömmel, hanem valódi élvezettel hallotta gróf Andrassy Gyulától e nézeteket, – mert hogy az az előkelő emigráns, a ki így beszélt, senki más nem volt, mint gróf Andrassy Gyula, azt úgy hiszem olvasóim közül mindenki eltalálta.

Úgy van, ő volt. Ő, a ki Párizsban mindent elkövetett, hogy az emigratio fondorlataiban vezérszerepet vívhasson ki magának. Ő, a ki mindaddig nem látott az emigratio diplomatikus törekvésében »nyugodni nem tudó egyéni ambitiókat,« míg csak a saját egyéni ambitiójának

minden reménye el nem oszlott az iránt, hogy III-ik Napóleonnal együtt ketten döntsék el Ausztria sorsát. Ő, a ki látva, hogy Napoleon udvarában, daczára, hogy a »vörös herceg«-nek kebelbarátja volt, és napokat kártyázott vele változó szerencsével, nem vihethi többre minthogy bármikor meghallgatják, de sohasem kérdezik meg: utóbb meglegedett azzal a diadallal, hogy meghódítá Párizs akkori legszebb s legünnepeltebb hölgyét, gróf Kendeffy Katinkát, a kit Napoleon udvari báljain csodálva néztek Franciaország első gavallérai, s a császári udvaroncok közvetlenül Eugenia császárné után sorozták; s kit meghódítván, gróf Andrassy Gyula e diadala által egy pillanatig a legirigyeltebb férfiú lett Napoleon udvarában. A kiből aztán részint a »hasztalan kísérletek« okozta lehangoltság, részint a boldog mézes hetek következtében, föltámadt a vágy a rég nem látott »otthon« után; kinek lelkét a világ-városok zajos és megunt szórakozásai közt ellenállhatatlan bájjal foglalta el a terebesi idyll; és kiből fölébredtek a hajdani reminiscenciák is, a régi barátok emlékei, fölébredt talán a magyar arisztokráciában kétségtelenül meglevő fajösztön is, – és a ki mindet összevéve elhatározta magát amnestiáért folyamodni az osztrák császárhoz, melyre csakhamar meg is érkezett a hazatérhetési engedély, s ki ezután hazatért az édes haza földjére, s miután az örökösödésnél egy izgatott családi jeleneten átment Manóval, elfoglalta a terebesi uradalmat, és fölcsapott gazdának, miközben távol minden activ politikai mozgalomtól, Deák Ferencz bizalmas körébe jutott, és azzal állandó összeköttetésben maradt.

Hogy gróf Andrassy Gyula Deák Ferencz bizalmas körébe, (mely mindenkit szívesen látott) bejuthatott, ez oly természetes, hogy nincs is története. Még természetesebb, hogy e bizalmas kör, Deák Ferenczcel együtt, nemcsak a legnagyobb örömmel fogadta gróf Andrassy Gyulát, hanem az első pillanattól kezdve ki is tüntette őt. Kitüntette azért, mert maga már az, hogy az új barát a forradalom üldözöttjei közül való, ki hét esztendeig nem látta hazáját, családját, rokonait és barátait, s a ki e hét esztendő alatt bejárta egész Európát, s gazdag tapasztalatokkal, a külföldön szerzett ismereteknek egész tárházával tért haza, – elegendő volt, hogy bizonyos nymbussal környezze őt, s hogy szinte büszkévé tegye az embereket, kikkel kezet szorit, s kiknek bizalmas és szellemdús modorban elbeszéli viszontagságait, tapasztalatait és élményeit. Othello, a rut és vad mór ilyen elbeszélésekkel a bájos Desdemónát hódította meg, – és gróf Andrassy Gyula az érdekes, a kedves, a szellemdús magyar mágnás, ne tudta volna meghódítani Molnár Pityut, vagy visontai Kovách Lászlót?

De gróf Andrassy Gyula nem csak ezeket hódította meg, de meghódította magát Deák Ferenczre is. Meghódította már az által, hogy úgy jött haza, mint a ki az emigráció külföldi fondorlataitól semmi sikert nem remél, a miből természetesen lehetett következtetni, hogy ő az itthoni bölcs és következetes politikai magatartástól várja a helyzet jobbrafordulását. És így gróf Andrassy talán egészen véletlenül, a Deák Ferencz politikai álláspontjára állt, – s ha ezt Deák Ferencz sem méltányolta volna, hát kitől várhatta volna mástól? Deák Ferencz annyira méltányolta is ezt, hogy azok ellen, a kik még mindig azt hitték, hogy a külföldi eshetőségeket nem kell kicsinyelni, megtette gróf Andrassy Gyulát capacitásnak, s »mert ő mindent jobban tudhat, miután volt alkalma megismerni a diplomacia titkait és célzatait,« Deák előtt Andrassy Gyulával mindarról, a mi a diplomacia sphaerájába tartozott, vitatkozni alig lehetett. Az öreg úr Andrassynak adott igazat, s ezzel a vita be volt fejezve. Andrassy pedig, hogy megmutassa, mennyire ismeri a diplomacia és az emigránsi fondorlatok szövevényeit, leleplezte mindazon rivalitást, mely az emigráció tagjai közt dúl, (persze bölcsen elhallgatván, hogy ebben nem régen neki is nagy szerepe volt,) s gúnyosan referálta ama számtalan, s badarabbnál badarabb projectumokat, melyekkel az emigránsok időnkint idegessé teszik Napóleont, meg az angol diplomataikat; s határozottan kijelentvén, hogy bármily előnyös situáció fejlődne is ki Magyarországra nézve, minden külföldi actió megghiúsulna ama számtalan ellentét miatt, melyek az emigráció tagjainak egymás iránti irigységében és féltékenységében gyökeredzenek.

Mindezek igazak lehetnek, s igazak is voltak, s nem csoda ha imponáltak Deák Ferencznek, s ha Deák Ferencz e miatt sokat adott gróf Andrassy Gyula belátására és ítéletére. És miután innen kezdve gróf Andrassy Gyulának, egészen addig, míg miniszterelnökké nem lett, soha sem volt más nézete és más Ítélete, mint az, a mit Deák Ferencztől hallott, természetes, hogy Deáknak ez idő alatt nem lehetett alkalma csalódnia gróf Andrassy Gyulának sem belátásában, sem ítéletében.

Gróf Andrassy Gyulára ennél kedvezőbb és kellemesebb helyzet nem lehetett.

Minthogy az ő párizsi szereplése, vágyaihoz mérve, csöndes kudarcnak volt nevezhető, természetes volt a »tartózkodás«, mely Andrassy egyéniségén ez idő alatt erőt vett; s ez föllépésének és modorának a szerénység színét kölcsönzvé, mely különösen Deák Ferencz szemében nagyon előnyére vált.

Gróf Andrassy Gyula helyzete, hazatérése után egyáltalában olyan volt, hogy abban csakis jó és előnyös tulajdonságai érvényesülhettek; mert nem volt semmi lehetőség arra, hogy valamit a saját akarata szerint intézzen, lévén mindenütt és mindenben a Deák szelleme és egyénisége a döntő és uralkodó. És mint az éghajlat az organismusra, úgy hat bizonyos körnek uralkodó szellemi légköre a befolyása alatt álló egyénekre. Látjuk a történelemből, hogy az arabok, a kik pusztáikon a primitív nomád életen fölül emelkedni képtelenek, mikor elfoglalták Ibériát, ott alapítói valának a m ó r kultúrának. Természettudósai, matematikusai. és bölcsészeik hatással valának egész Európára, – építészetük egy külön stylt alapított, mely ma is él. És látjuk magában a természetben, hogy vannak vidékek, melyeken nem tud érvényesülni semmiféle ragályos betegség, mert a légkör vegyelemei megölik a gonosz csirákat: látjuk a természetben, hogy az éghajlat képes átalakítani a növényzet színét, alakját, s megnemesíteni a vad növényeket; vagy elvadítani a nemes gyümölcsöket. A narancs például csak déli ég alatt érik édessé: másutt színe halvány, íze fanyar marad. És ha e törvények úgy működnek társadalomban és természetben, nem valószínű-e, hogy e törvények Deák bizalmas körében sem tagadhatták meg magukat, s a ki e körbe tartozott, annak okvetlenül alá kellett rendelnie magát annak a légkörnek, mely abban uralkodott?

De vajjon gróf Andrassy Gyula azért tartozott-e Deák Ferencz köréhez, mert politikai meggyőződése vonta oda, s mert belátta, hogy e kör kezébe van letéve a sorstól Magyarország jövője? vagy azért tartozott-e oda, mert egyéni szempontból máshova nem tartozhatott?

Az elsőt föl lehet tenni, – de a másodikat be lehet bizonyítani.

Mert a Deák Ferencz körén kívül micsoda körhöz tartozhatott volna akkor Magyarországon gróf Andrassy Gyula?

Tartozhatott volna a conservativekhez. De vajjon ismerve Andrassy múltját, ismerve Andrassy egyéniségét, és ismerve az akkori viszonyokat, tartozhatott-e azokhoz?

Határozottan nem. Már csak annál fogva sem, mert azok közt volt, báró Sennyey Pál, ki szintúgy zempléni volt mint gróf Andrassy Gyula, s kik közt már ifjúságuk éveiben olyan ellentét, lehet mondani ellenszenv uralkodott, mely az élet későbbi éveiben sem Volt kiegyenlíthető.

Az új conservatív vezérférfiaik solid és alapos műveltsége, szilárd jelleme, és komoly lelkiismeretessége, összeférhetlen volt gróf Andrassy Gyula egyéniségével. Ők Andrassyt soha. sem respectálták; könnyelmű, felületes és tudatlan embernek tartották, s ezt nem csak nem titkolták, hanem éreztették is gróf Andrassy Gyulával. Föltehető-e tehát gróf Andrassy Gyuláról, hogy ezekhez tartozhatott volna?

Ezek mellett ott voltak a titkos forradalmárok és összeesküvők. Tartozhatott-e gróf Andrassy Gyula ezekhez! Még kevésbé.

Nem azért, mintha a történelem tanúságaiból megtanulta volna, hogy Magyarországon a forradalmaknak sikere nem lehet; s hogy Magyarországon nem volt még összeesküvés, (Wesselényi, Martinovics) mely föl ne fedeztetett volna, (valaminthogy az ez idő szerintiek is

mind fölfedezett) hanem egyenesen azért, mert e körök azon emigránsokkal valának összekötésben, kikkel gróf Andrassy Gyula mint emigráns hasztalanul versengett, s kiknek diplomatai csöndes kudarczait köszönheté. S ő, ki azért tért vissza hazájába, mivel – megbántott hiúsága következtében, – föladta az emigráns fondorlatok sikerét, tartozhatott-e itthon ama körökhöz, melyek e fondorlatok sikerétől remélték Magyarország fölszabadulását?

Nos tehát, ha gróf Andrassy Gyula hazatérvén, sem a conservatívekhez, sem a forradalmárokhöz nem tartozhatott; tartozhatott-e máshova, mint a Deák Ferencz bizalmas köréhez? És ha máshova nem tartozhatott, tehetett-e mást, mint hogy alárendelte egyéniségét annak a légkörnek, mely abban a körben uralkodott?

Ezt gróf Andrassy Gyula annál könnyebben megtehetette, mert nem került részéről sem fáradságba, sem megerőltetésbe.

A politikai eszméket Deák Ferencz adta; a kételyeket Deák Ferencz oszlatta el; a problémákat Deák Ferencz oldotta meg. Mint a londoni és berlini akadémiákon elég bármily természettani kérdésben Humbold Sándorra hivatkozni, hogy a vita eldöntött legyen: Magyarországon akkor a nemzet nagy többsége előtt elég-volt Deák szavait idézni, hogy minden vita be legyen fejezve. És bármily kevéssé rendszeres fő is gróf Andrassy Gyula, bármennyire felületesek legyenek is ismeretei, egy kiváló szellemi tulajdonságát tagadni nem lehet; s ez a gyors és könnyű elsajátítás, melylyel a másoktól hallottakat magáévá tudja tenni. És a hol propagandáról van szó, ott gróf Andrassy Gyulánál nagyobb talentum nem létezik. Még a hol nincs is igazsága, s ő maga sincs tisztában céljával, terveivel, ott is oly ügyesen tud manővrózni, hogy vagy a vita hevében támadt ötleteiből bontakozik ki előtte határozott alakban egy bizonyos cél, vagy ellenfelének argumentációjából vonja ki azt. A hol pedig igaza van és maga is tudja mit akar, ott szinte imponálni tud felfogásának és érveinek szellemdus hasonlataival, paraboláival, és sokszor találó fényes ötleteivel. Ha tisztában van céljával, akkor ehhez a legbonyolultabb elméletek között is meglegeli az utat; s egészen a gyakorlati élet tanítványa levén, senki a theóriák és doctrínák közül ügyesebben kibújni nem tud mint ő. Ez által imponált hajdan báró Eötvösnek is, kinek nagy képzelő tehetsége rendesen annyi oldalról tekintett minden kérdést, hogy lelkében a lényegtelennek is külön elmélete villant: Andrassy pedig naturalistikus okoskodásával megtudott maradni a lényegesnél, s ez Eötvös szemében a judíciumnak kiváló jellemvonása volt. Andrassy maga is ennek tartá, s nem egyszer dicsekedett vele, hogy az ő ügyessége abban áll, hogy »a meggyült sebből ki tudja húzni a szálkát.« A hiba később csak az volt, hogy Andrassy minden sebet engedett meggyülni; és aztán minden meggyült sebben a »szálkát« kereste. Pedig sokszor nem a szálka okozta a sebet, hanem a rossz vér, mely kiütött a testen, s melyet belgyógyászattal kellett volna gyógyítani, nem pedig chirurgiával.

Hanem ezek mind csak későbbben derültek ki, és Deák Ferencztől, a ki gróf Andrassy Gyulát providentiális férfiúvá tette, nem lehet rossz néven venni, hogy ezeket nem látta előre.

Deák Ferencz elég hatalmat adott a nemzetnek, elég törvényes jogot biztosított a parlamentnek, hogy a nemzet akarát, ha maga a nemzet akarja, kijátszani ne lehessen. És Deák Ferencznek, minek előtte gróf Andrassy Gyulát providentiális férfiúvá tette, nem volt alkalma kiismerni gróf Andrassy Gyula egyéniségének ama árnyoldalait, melyeket, miután kezébe adta a hatalmat, észrevennie késő volt. Bármily nagy férfiú volt Deák Ferencz, ő sem volt Isten, ki a szívekbe és a vesékbe lát. S életének célját és rendeltetését mintegy bevégezve látván a kiegyezési műben, sokkal inkább érzé közelgő betegségét, hogysen elég erőt érzett volna belemerülni a kormányzat gondjaiba: s noha ez a nemzetnek szerencsétlensége lett, nem lehet a Deák Ferencz hibájának tudni be. Mert ha a nemzet is úgy megtette volna kötelességét, mint Deák Ferencz megtette a magáét: akkor Deák Ferencz bátran mehetett volna nyugodni, s nem kellett volna megérnie, hogy az a nemzet, melynek ő vívta ki a szabadságot, rabszolgája lett ama férfiúnak, kit ő nevezett el »providentiális

férfiúnak;« nem kellett volna megérnie, hogy a párt, mely az ő nevét viselte, még életében fölbomlott, s ő, ki pártját túl élte, maga is túl volt élve!

Gróf Andrassy Gyula, ha nem volt hatalma, hogy a saját egyéniségét alkalmazza, mindig ügyesen tudott alkalmazkodni mások egyéniségeihez. És míg ő Deák Ferencz iskolájába járt, természetes, hogy nem érvényesítheté más tulajdonait, mint csak azokat, melyek e körnek szellemével öszhangzók valának. Deák Ferencz a demokratiai erények megtestesülése lévén, gróf Andrassy Gyula nagyon jó hasznát vette annak a modornak, melyet a negyvenes években zempléni pajtásai körében eltanult, s melyet a vele született elegantiával megfinomítva, az aristokratikus vonásoknak oly vegyülékével alkalmazott, hogy szinte jól esett nézni annak, a ki a demokratiát finomnak, az aristokratiát pedig demokratikusnak kívánta látni. És tudvalevő, hogy Deák Ferencz a mily komoly, a mily méltóságos volt a nyilvánosság terén, annyira kedélyes, bon vivant volt magán körében. Szerette a tréfákat, szerette az adomákat, s ezek közt legjobban szerette a sikamlós élűeket; s kedélye a triviális humortól sem volt idegen. A mily kevéssé volt ő maga nőcsábító, annyira érdeklődött minden iránt, a mi e téren történt. És pozsonyi képviselő korából, mikor az aristokratia legszebb hölgyei Pozsonyban laktak, sok pikáns adomát tudott jóízűen elbeszélni. És bizony mindezek közt sokszor előfordultak különféle szabadszólások is; hanem persze csak a legbizalmasabb körben.. Az öreg úr nem válogatta a szavakat, s megengedte „iratainak is, hogy mikor szabad volt, ők se válogassák.

Sőt mikor egyik »finnyás« tagtárs némileg genirozva volt ilyenek hallatára, az öreg úr maga tromfolta le azzal a híres mondásával, hogy »az olyan férfitársaság, mely nem azzal végzi, hogy asszonyokról és titkos örömeikről beszél, vagy butákból, vagy gazemberekből áll.«

No, a mi ezt a témát, s az erre vonatkozó modort illeti, ebben gróf Andrassy Gyula páratlan. Nincs ugyan meg az a jóízű, sőt valódi humora, a mi meg volt az öreg úrnak, hanem van hozzá olyan stylusa, a mihez eltörpül az a huszár is, a ki pályadíjat nyert a – káromkodásból. És ha Deák Ferencz már becsülte gróf Andrassyt a »politikai belátásért,« semmi sem természetesebb, hogy e kiegészítő vonás miatt kedvelte is. Mert igaz, hogy Deák Ferencz nem sokat tanulhatott gróf Andrassytól, de az is igaz, hogy sohasem unhatta meg társaságát. S miután mindig jól érezte magát Andrassyval természetes, hogy gyakran kívánczozott is utána. S a kit szeretünk, arról szeretjük föltenni a lehető legjobb jót, – s az az egyéni vonzalom, melyet Deák Ferencz gróf Andrassy Gyula iránt érzett, képezte alapját azoknak a reményeknek és számításoknak, mélyeket Deák Ferencz lassankint gróf Andrassy Gyula politikai egyéniségébe helyezett. Látta, hogy Andrassy neve jól hangzik, és népszerű mindazok előtt, kikre Deák politikája támaszkodott. Mert akkoriban mindenkinek jó hangzású neve volt, a ki a forradalomban szerepet játszott, s utána külföldön hontalankodott. Látta és örült neki, hogy Andrassyban a forradalmi reminiscenciák helyét higgadt politikai számítás foglalta el. Tudta róla, hogy családi összeköttetései által útja van úgy az aristokratia minden rétegéhez, mint az udvari körökhöz is, melyekben rokonai már akkor igyekeztek őt rehabilitálni. Tudta jól, hogy az ő politikájának nem elég támaszul a közép nemesség: hogy annak hatása lehessen fölfelé is, erre okvetlenül szükséges, hogy pártján legyen a magyar aristokratia többsége is. És minél inkább előrehaladtak a conservatívek kiegyenlítési törekvései, minél inkább tért foglaltak, az udvarnál, annál jobban nőtt befolyásuk az itthoni aristokratiában is. És e befolyást ellensúlyozni, Deák Ferencz senkiben sem látott alkalmasabb eszközt, mint gróf Andrassy Gyulában. És gróf Andrassy Gyula erre lassankint annál alkalmasabbnak látszott, minél inkább kitüntette és fölemelte őt Deák Ferencz. És miután ezt Deák Ferencz is észrevette, természetes, hogy annál jobban kitüntette és fölemelte gróf Andrassy Gyulát. így lassankint nemcsak az ő bizalmas körében lett gróf Andrassy a legbefolyásosabb egyén, hanem a nemzeti Casinóban is, hol akkor tudvalevőleg az ország legfontosabb ügyei intéztettek el. Ott támadtak a fontos és üdvös nemzetgazdasági vállalatok

eszméi; s ott találták meg a kivitelre szükséges támogatást. Ott gyakoroltatott minden irányban a nemzeti jótékonyság. Onnan kerültek ki a politikai jelszavak; ott döntettek el a nemzet politikai fejlődésének legfontosabb kérdései. Elannyira, hogy a nemzeti Casinó akkor nemcsak társadalmi, hanem politikai egyesület is volt; s a ki abban uralkodott, az a nemzet szívében is uralkodott. És nem lehet hálátlansággal vádolni gróf Andrassy Gyulát a nemzeti Casinó iránt, – mert hisz a nemzeti Casinó mai napság egyedül gróf Andrassy Gyulának köszönheti, hogy ma is benne döntetnek el a nemzet legvitálisabb érdekei, s a nemzeti Casinó sokszor fontosabb factor, mint a nemzet képviselő és törvényhozó testülete!

Deák Ferencz nagyon jól tudta, hogy a mi a politikai conceptiót illeti, abban neki támaszra szüksége nincs. De igenis van szüksége a kivitelben, mert arra nem érzett önmagában elég activitást. És a Deák intentiójában, mely első helyen csakis a kiegyezés létesítéséről gondoskodott, főfontossággal bírt egy olyan államférfi, a ki, mialatt Deák maga érvényesíti politikáját lefelé, ugyanekkor érvényesíteni tudja fölfelé. Főfontossággal bírt egy olyan államférfi, a ki elég diplomatiái ügyességgel bír, udvari körökben lancierozni kényes kérdéseket; a ki utat talál bizalmas érintkezésre a legmagasabb körökhöz; s a kiből megbízhatóság, hogy intentióit nem ferdítve interpretálja. És Deák Ferencz azt hitte, hogy ezt az államférfit leginkább föltalálta gróf Andrassy Gyulában. Annál inkább mert tény, hogy gróf Andrassy Gyula nagy recepcionális talentumánál fogva annyira beletanult Deák Ferencz politikai intentióiba, annyira belegyakorolta magát Deák Ferencz észjárásába, hogy Deák Ferencz a kiegyezési argumentumok terén mintegy alterégóját látta gróf Andrassy Gyulában; és hízelt neki az, hogy valahányszor gróf Andrassy Gyula (ami sokszor megtörtént,) zavarba jött, mert neki magának kellett volna tovább menni a consequentiákban, mindannyiszor Deákhoz fordult felvilágosításért és tanácsért. Hízelt Deáknak az az előkelőség is, melylyel Andrassy az ő politikáját képviselni tudta. Szerette Andrassyban azt is, ha néha durva tréfákkal főzte le azokat, a kik Deák eljárásában kifogásolni valót találtak. Tapsolt az öreg úr, mint Lear király, mikor a derék Kent a pimasz udvaroncot a földre gyűri. És e momentumok eredményezték, hogy Deák Ferencz bizalma lassankint egészen gróf Andrassyban összpontosult; mert azok közt, a kik őt környezték, a maga céljaira alkalmasabb embert nem vélt föltalálni. Lónyay Menyhérttel Deák Ferencz sohasem rokonszenvezett Becsülte, sokra tartotta, de szívében nem vonzódott hozzá. És ha tekintetbe vesszük Lónyay és Deák egyéniségeit, ezt természetesnek kell találnunk. Deák nyugodtan gondolkodó, és elhatározásaiban óvatos és lassú. Lónyay »száz kezű,« rohamosan gondolkodó, és gyors, csaknem hirtelen elhatározású. Deák mindig egy dologra koncentrálja magát, Lónyay sohasem tudja magát egy dologra koncentrálni. Deák. teljesen a jog és igazság geniusa; Lónyay par excellence pénzügyi genie, a ki előtt főszempont a gyakorlati hasznosság, s bár ebben magas államférfiúi és nemzetgazdasági szempontokra tud emelkedni, ámde nem irtózik attól, hogy ellenfelét ügyes ravaszággal lefőzze, s ez által szükségkép mindig vannak hátsógondolatai, melyeket, hogy a fegyvert ki ne adja kezéből, eltitkol. Deák a feltétlen nyíltság megtestesülése, Lónyaynál a nyíltságnak feltételei vannak. Ezek politikai szempontból mind oly dolgok, hogy Deák tulajdonai válhattak volna az ügynek hátrányára, – Lónyayé pedig válhattak volna, (a mint hogy váltak is) az ügynek előnyére: de tény, hogy mint természeti tulajdonok, egymással ellentétben álltak, s megmagyarázzák, hogy Deákban a szeretetet – miután nem is keresték – meg nem találták.

Ehhez járult, hogy Lónyay sohasem hízelt Deáknak. Sőt nem egyszer nem vette figyelembe Deák véleményét. Egészen önálló volt, s a maga feje után indult; a mi által később Lónyay ellenségei a rokonszeny hiányát határozott ellenszenyvé tudták mérgecsinálni Deákban. De ezek mind csak a későbbi idők eseményei.

A kiegyezés előtt és alatt Lónyay épp oly jó viszonyban volt Deákkal mint báró Eötvös József, vagy Szalay László, kikben azonban Deák szintén nem találta meg azt, a mit megtalálni vélt Andrassy Gyulában,

Eötvöst nem tartá elég erélyesnek; Szalayt nem tartá politikusnak. A többiek kisebb emberek voltak, hogysen Deák szemében versenyezhetek volna gróf Andrassy Gyulával, az egyetlen nagy szellem, báró Kemény Zsigmond, tudvalevőleg képtelen volt minden nyilvános szereplésre. A mily nagyszerűen gondolkodott és írt, oly gyarlón tudott »beszélni.« Ha nyilvánosan kellett szólani, beteg lett. Úgy mondta el mondókáját, mint a »Nyáréj álom «-ban Zuboly elmondja a prológot. Nem értette senki. Szenvedett, aki hallgatta. Somssich Pál sokkal inkább ismert volt conservatív hajlamairól, és az 1848-ki országgyűlésen sokkal jobban kitette magát mint az Apponyi kormány vezérszónoka, hogysen Deák Ferencz őt választhatta volna »második én «-jenek. Zsedényi még mindig tanácsos volt a kancelláriában. Csengery Antal szerény állású ember, a ki irodalmi essayekat írt, és még nem rég tanító volt Szönyi Pál magánintézetében. Szentiványi Károly, Szentkirályi Mór, Bezeredy, mind inkább a mult mint a jövő emberei valának. S mindezeket összevéve, ha Deák Lónyay Menyhértet nem akarta kinevezni providentiális férfiúnak, nem nevezhetett ki e magas állásra mást, mint gróf Andrassy Gyulát. Annál inkább, mert látta, hogy Andrassy Gyula az ő elegáns és férfias modorával, s geniális ötleteivel még Lónyay Menyhértnak is imponálni tud; é mert látta, hogy Lónyay maga is elégnék tartja a maga számára a pénzügyi szerep kört, s a politikai udvarlásokban nem akar versenyezni gróf Andrassy Gyulával.

Ez volt a helyzet; ezek voltak a motívumok, melyekből később gróf Andrassy Gyula »providentiális nymbusa« egy szép napon előbújt, mint Aphrodite a habok közül. Politikai reputatiója nem a nyilvánosság küzdelmeiben izmosodott. Későbbi ellenállhatatlansága nem a nyilvános győzelmek babéraival Ővezte homlokát. Lassan és titokban nőtt nagysága, mint a rágalomé. Kéz alatt hozták forgalomba, s mire neve jelszóvá lón, már mindenütt el volt terjedve. Minél inkább nagyobbodott azon körnek hatalma és befolyása, melynek központja Deák Ferencz volt, annál gyorsabban emelkedett gróf Andrassy Gyula ágiója. A nemzet figyelme egészen ő rá irányult, mikor az első hírek szárnyra keltek a császári udvarban történt magyar barát mozgalmakról, melyeknek főtényezőjeül gróf Andrassy Gyulát nevezte meg a fáma. A császári udvarban támadt magyar barát mozgalmak csakugyan komolyak valának. Százféle alakban variálták ama bántalmakat, melyeket a császárnénak szenvednie kell értünk, »magyarokért.« Erzsébet császárnét egy pillanat alatt úgy ünnepelte, úgy imádta a nemzet, mint Magyarország védasszonyát. És minden akkori udvari pletykában, és minden ránk nézve kedvező intriguában szerepe jutott gróf Andrassy Gyulának. És rohamosan divatba jött mint az operaáriák, melyeket mindenki dúdol, füttyöl, s melyeket kritizálni senki sem mer. Kedvence volt Deák Ferencznek, bizalmas meghittje volt a magyar barát udvari köröknek, tudták, hogy bírja a Felsőleges asszony bizalmát, – hát hogyne rajongott volna mindenki utána?

2

---

² Neményi Ambrus egy Andrassyról írt elmés tárczájában fölemlít, hogy a delegationális intézmény eszméje gróf Andrassy Gyuláé, s mikor ő erre vonatkozó tervét (egy levélben) először közölte báró Eötvös Józseffel. – Eötvös látva a tömérdek bizottságot, albizottságot, együttes, és külön üléseket stb. így kiáltott fel: »szegény Gyula megbolondult!«

E ténynt Neményi gróf Andrassy Gyula előnyére tünteti föl, mert azt akarja vele bebizonyítani, hogy Andrassy tud concipiálni, és ki tudja dolgozni a részleteket is: továbbá, hogy a delegationális intézmény, mely az egész kiegyezés sarkpontja, gróf Andrassy érdeme. Következésképp gróf Andrassy Gyula nemcsak »nem bolondult meg«, mikor ennek tervét Eötvössel közölte, hanem ellenkezőleg kiváló államférfiúi magaslaton állott, s Eötvösre nézve hátrányos vonás, hogy Andrassy tervét első tekintetre nem fogta föl.

Valószínű, hogy e bizonyítás még azok előtt is kétes értékű, a kik az erre vonatkozó tényállást nem ismerik, mert valószínű, sőt csaknem lehetetlen, hogy Deák Ferencz, ki hat esztendőnél tovább foglalkozott a kiegyezés módozataival, sokkal előbb ne lett volna tisztában a delegationális intézmény tervével mint gróf Andrassy Gyula, és ha gróf Andrassy Gyula csakugyan magától jött volna rá a delegationális tervezetre, ez épp oly csodálatos véletlen volna, mint Newton és Leibnitz közös és egy időbeni fölfedezése. És így e mese és bizonyítás akkor sem tarthatna igényt föltétlen hitelre, ha nem tudnók a bizonyos tényállást, mely nem úgy történt, mint Neményi elbeszéli.

A delegationális tervezet nem az Andrassy eszméje. Azt maga Deák Ferencz gondolta ki, s Andrassy csak részt vett a discussiokon, melyeken e tervezet részletei megbeszéltek. A részletek kidolgozásában Deák mellett legtöbb része Csengery Antalnak van, a ki úgy szólván codificálta azokat, s alakba öntötte. Eötvösnek, ki e discussiokon elejétől fogva részt vett, szintén volt e tervezetről tudomása, de nemcsak neki, hanem sok másnak is voltak eleinte skrupulusai, míg tisztába nem hozott, hogy a delegationális intézmény semmit el nem von a parlament alkotmányos jogköréből. Andrassy erre nézve

És mindez alig négy év alatt öltött ily colossális arányokat. Mert még az 1861 -ki országgyűlésen sejtelve is alig volt valakinek arról, a mivé gróf Andrassy Gyula négy év rrrmlva lett. Az 1861 -ki országgyűlésen eltörpült gróf Andrassy alakja, egykori párizsi riválisa, gróf Teleki Lászlóé mellett; és gróf Andrassy Gyulának akkori szónoklatából senki sem merete következtetni azt a carriéret, melyet Andrássynak már akkor készen tartott a végzet. Azon politikai körök, melyek nem szorosán Deák Ferencz körül sorakoztak, arra sem találták érdemesnek gróf Andrassy Gyulát, hogy megválasszák a képviselőház alelnökének, s noha Deák Ferencz minden áron akarta, hogy gróf Andrassy Gyula a háznak egyik alelnöke legyen, gróf Teleki László mind a két helyen megbuktatta őt. Mint első alelnöki jelölt, gróf Andrassy csak 88 szavazatot kapott, s ellenében meg lett első alelnöknek 131 szavazattal Tisza Kálmán. És megbukott gróf Andrassy mint másod-alelnöki jelölt is, melyre csak 39 szavazatot kapott, s második alelnök lett 138 szavazattal b. Podmaniczky Frigyes. És ha nézzük gróf Andrassy Gyula 1861-ki beszédét, vajjon oly méltónak találjuk-e azt a Deák Ferencz beszédje mellé helyezni, mint a mily méltónak találta Deák Ferencz maga mellé, sőt maga fölé helyezni gróf Andrassy Gyulát? – Vajjon találunk-e gróf Andrassy Gyula 1861 -ki beszédében egyebet, mint egyéniségének híven megfelelő külső csillogást valódi benső tartalom nélkül? Találunk benne szellemdus ötleteket és hasonlatokat »Columbus tojásáról,« a »hegyére állított pyramisról,« »a szívtelen burocratai rendszerről,« »Ó felsége hűtlen tanácsadóiról,« »a rabláncz cz alatt megfeszített kapocsról,« »a bibliai czethalról,« »Archimedes pontjáról,« »a római circusokról,« »a rendszer vas vesszőjéről,« »a vonzó és taszító mágnesről« stb., de mi e beszéd tartalmára nézve – nem szólva a Deákéről – hanem a Kazinczy Gáboré; Klauzálé, Szalay Lászlóé, vagy Lönyay Menyhértéhez is?

És mégis, gróf Andrassy Gyula parlamenti beszédei között egy sincs, mely az ő politikai egyéniségének Megítélésére oly tanúságos lenne, mint ez.

Nem azért, mert ő, a ki a Deák Ferencz feliratát pártolta, megengedte magának azt, hogy azon az állásponton igyekezzék igazolni forradalmán múltját, s azt igyekezzék bebizonyítani, hogy az 1849-ki események az 1848-ki eseményeknek törvényszerű folyományai voltak, mert a 48-ki események maguk után vonták a 49-ki küzdelmeket, mint a megtámadás maga után vonja a védelmet, – mint a hódítási vágy, a függetlenségvágyat, (mely állítás éppen annyi, mint az egész 48-ki epochából egyszerűen kidobni, vagy abban nem létezőknek tekinteni Széchenyi, Batthyáni és Deák alakjait;) nem azért, mert bármennyire belegyakorolta is magát gróf Andrassy Gyula Deák Ferencz gondolatmenetébe, mihelyt – mint e beszédjében is, – eszméinek, a saját egyéniségében kellett nyilatkoznia, rögtön hiányzott abból a concret célra törekvő conceptió, s elfoglalta ennek helyét, az »európai magas politika,« mely nála nem szűrődik vala le szilárd alapeszmében, hanem melynek csillogó alkatrészei rhapsodikusan kavarnak; nem azért, mert noha száz és száz jogi és nemzetgazdasági kérdés volt, melyeknek megoldási módjától függött akkor a kiegyezés, és az alkotmány helyreállítása, gróf Andrassy Gyula mégis többet dissertait arról, hogy milyen bolond volt a Schwarzenberg herczeg külpolitikája, s hogy milyen érdemetlenül lett híressé a herczeg ama mondása: »a világ csodálkozni fog Ausztria hálátlansága felett!« (és valóban ahhoz a hálátlansághoz képest, melylyel gróf Andrassy Gyula később felosztotta azt a török birodalmat, melynek létezéséért ama osztrák miniszter föláldozta az orosz barátságot, az a mondás csakugyan méltatlanul lett híressé!) -- nem azért! – hanem tanúságos ez a beszéd azért, mert gróf Andrassy Gyula ebben a beszédjében mondta ki azt, hogy »nagy nemzeté kell lennünk, – nem erőszakos annexiók, nem nagy követelések, hanem belterjes működés által.«

ebben a beszédjében mondta ki, hogy:

»a hálátlanság politikai erénye csak az erősnek szabad, a gyengének vesztére van.«

ebben mondta ki, hogy:

»A dupla sas nem fogna lobogni Rómában, Toscanában, Hessenben, és Holstemban, hová

talán a sereg dicsősége, de nem, a népek boldogsága érdekébe n küldte azt a császársági kormány. «

ebben mondta ki, hogy:

»Ausztia defensiv állása európai érdek.«

És mikor gróf Andrassy Gyula »providentialis férfiú« lón, ő, a ki 1861-ben úgy beszélt, akként cselekedett, hogy a négy idézetre lett a felelet: Bosznia annexiója, külterjes deficités államháztartás, Ausztia offensiv külpolitikája, hálátlansága és Törökország felosztása!

Minél tisztábban látta Deák Ferencz a kiegyezés lehetőségét, annál tisztábban látta a megoldás módozatait; s minél tisztábban látta előre Deák Ferencz a megoldás módozatait, annál okosabban tudott ezekről beszélni gróf Andrassy Gyula.

A conservatívek a kiegyezés ápriliséi voltak. Ok hozták meg a tavasz melegét, ők fakasztották a remények bimbóit, és mindezt azért, hogy a virulás pompáját elragadja tőlük a május.

A milyen arányban a conservatívek tért foglaltak a kiegyezés eszméjének fölfelé: olyan arányban vesztették átért lefelé. S ez természetes. Mert minden concessió, melyet az udvar a conservatíveknek tett, csak azon párt hatalmát és kilátásait növelte, mely a nemzet jogaiból többet követelt, mint a conservatívek. Elannyira, hogy bármilyen nagy és hazafias érdemeik voltak a conservatíveknek a kiegyezés létrehozásában, mégis a megoldás utolsó stádiumánál úgy álltak szemben a Deákpárttal, mint politikai ellenfelek. Sa mint Deák felhatalmazást kapott a felelős minisztérium megalakítására, – a conservatíveknek földre kellett vonulniok.

Nem azért, mintha legyőzettek volna!

Nem! mert hisz ők együtt győztek DeákFerenczczel!

Hanem földre kellett vonulniok azért, mert félretolattak. S e félretolásban legnagyobb szerepe gróf Andrassy Gyulának vala, a ki már akkor csak egy lépésnyire állott nymbusának zenithjétől, s a kinek minden törekvése oda irányult, hogy az actió teréről leszorítsa báró Sennyey Pált. » Az programmunk, hogy ti menjetek, és mi jöjjünk,« mondta gróf Andrassy Gyula a casinóban báró Sennyey Pálnak. »Ha ez nektek elég programm, akkor mi szívesen megyünk,« felelte báró Sennyey Pál és elment.

Nem fogja tagadhatni senki, hogy a 67-ki kiegyezés Deák Ferencz nélkül nem történhetett volna meg: ámde gróf Andrassy Gyula nélkül is megtörtént volna. És gróf Andrassy Gyula, mikor a königgraczi csata után az udvar Budára költözött, a királyné pedig a budai hegyek közt nyaralt, alkalmat tudván magának szerezni, hogy a királyné előtt leplezetlenül föltárja a monarchia helyzetét, s kifejtse, hogy a kiegyezés nélkül a monarchia felbomlását megakadályozni nem lehet, némileg egy már kinyílt ajtót tört be. De ennek daczára mégis »természetes, hogy a nemzet előtt, mely visszafojtott lélekzettel lesett mindent jelt, mely erősíthette reményeit az alkotmány visszaszerzése iránt, nagyfontosságú momentum alakjában tűnt föl e tény, s miután már akkor a madarak is csiripelték, hogy Deák Ferencz nem fogkormányt alakítani, hanem gróf Andrassy Gyulát fogja ő Felségének ajánlani, a nemzet szemében gróf Andrassy Gyula csodalénynek látszott, s mint Podjébrád, a ki azért nem mert Mátyás királylyal megütközni, sem párbajt vívni, mert »szerencsésjétől félt,« úgy a nemzet is mintegy babonás hittel kezdett nézni gróf Andrassy Gyula szerencsésjére, melyet mindenki a nemzet szerencsésjének tartott. Aztán gróf Andrassy Gyula mindenütt az előtérben állt. Ő vezette a 67-és bizottság tárgyalásait, – ő vitte föl Bécsbe a képviselőház feliratát; őt hivatta a király mindig Bécsbe, valahányszor »Deák Ferenczczel akart beszélni:« s mindazok, a kik az új kormánytól hivatalt reméltek, gróf Andrassy körül hemzsegték, és versenyeztek a hízelkedésben és a magasztalásban.

És így, mikor Deák Ferencz ajkáról elrebbent a »providentiális« jelző, (melynek kimondásában az eddig fölhozottak mellett nagy része volt az excusationak is,) s melyet Deák Ferencz ajkáról először a fejedelem hallott, hogy aztán milliomok viszhangozzák azt a három bérez és négy folyam hónapban; nem természetes-e, hogy a nemzet, mely akkor annyira nem

kételkedett Deák Ferencz szavaiban, hogy mindenikét szentírás gyanánt követte, kritika nélkül elfogadta providenciális férfiúnak gróf Andrassy Gyulát? – s nem még természetesebb-e, hogy maga gróf Andrassy Gyula, a ki a sikert, melyet Deák lángesze és jelleme szerzett neki, a maga érdemének is te kinté, és látva, tapasztalva a hódolatot, érezve a tömjént, melyet egy nemzet lelkesedése gyújtott neki, maga is elfogadta önmagát providenciális férfiúnak, s mint Néró, a ki egy világbirodalom mindenható urának érezve magát, elszédült a hatalomtól, s míg egyrésztől kipisszegteté rabszolgáival Lukánust, másrésztől fölgyújtotta Rómát, hogy szebb alakban építse föl, végül pedig senátorrá nevezte ki a lovát, – úgy gróf Andrassy Gyula is megszédülve a nagyságtól, mely a hatalmat kizárólag az ő kezébe tette le, elhitte, hogy ő, a ki a negyvenes években mágnási bravourokkal tölte el ifjúkori éveit, a ki mint forradalmár hozzájárult a pragmatika sanctió megsemmisítéséhez, a ki mint emigráns víg és zajos étellel vigasztalta meg hasztalan diplomatai törekvéseinek kudarczait, – hogy a kit nem saját eszméi emeltek a hatalom legfőbb polczára, hanem minden eszmét mástól kapott, s azokért ötletekkel fizetett, hogy ő, a ki minden uralkodó áramlat által assimiláltatta magát, kinek egyéni érdemei soha nem voltak nagyobbak, mint ama számosaké, kik vele egy téren működtek: hogy ő csakugyan »providenciális férfiú«, a ki a végzet által van kiszemelve korszakalkotó missióra, és kinek akarát akadályozni annyi, mint ha valaki okosabb akar lenni a végzetnél, mely pedig mindig legjobban tudja mit csinál, hogy az ő terveinek és szándékainak helyességében kételkedni annyi, mint gátat vetni az egyedül üdvös törekvésnek, mely nagygyá teheti az országot, a monarchiát; hogy őt bírálni annyi, mint tagadni, azt a mi a sors könyvében meg van írva, – egy szóval, hogy Allah az isten és az ő profétája gróf Andrassy Gyula!

Mindez ismerve gróf Andrassy Gyula életének előzményeit, ismerve természetét, ismerve egyéni tulajdonait, nagyon természetes. De lia ennek bebizonyítására nem volnának elegendők az előzmények, elegendők lesznek a – következ m é n y e k.

Mert most, mikor övé vala a hatalom és a dicsőség, (mely elől Deák Ferencz félrevonult, gróf Andrassy Gyula pedig Mállott neki, s miután a magyar természet nem tudja elnyelni a dicsőítés dühét, zápor módjára ontotta azt gróf Andrassy Gyulára.) nem volt többé kényszerülve, hogy egy fölötté uralkodó situátióba illeszse bele egyéniségét, O volt a helyzet ura, és megszűnt ránézve ama jótékony légkör hatása, mely alatt csak jó tulajdonságai érvényesülhettek, s jó ügyért küzdvén, egyéniségének előnyös vonásai valódi érdemeket szerezhettek becsvágyó fáradozásainak. Deák Ferencz nem lévén hatalomvágyó ember, nem tudta mérlegelni azt a hatalmat, melyet ő gróf Andrassy Gyula kezébe tett le, s mikor észrevette, már oly nagy volt az, hogy maga Deák Ferencz sem vehette el többé. Mert ne higye senki hogy Deák Ferencz nevette volna soha észre, hogy gróf Andrassy Gyula nagyobb hatalmat teremtett magának, mint a mennyit Deák akart neki adni. Ne higye senki, hogy Deák Ferencz soha nem érzett titkos szemrehányást, mikor látta, hogy Andrassy csak azért kérdi meg őt, mintha föltenné, hogy ezt Deák hiúsága megkívánja, de nem azért hallgatja meg, hogy kövesse. Széll Kálmán sokat tudna beszélni erről! – És ne higye senki? hogy a Deákon Andrassy által elkövetett sérelmeknek is nem lett volna része abban az elkeseredett föllobbanásban, mely Széll Kálmán olyan dolgokat mondott utolsó találkozására alkalmával gróf Andrassy Gyulának, hogy míg e világon élnek, soha többé nem nézhetnek egymásra baráti szemekkel!

És a mily mértékben enyészett Deák Ferencz szellemének és befolyásoló erejének hatása gróf Andrassy Gyulára, abban a mértékben erősödtek a benne addiglan elfojtott egyéni jellemvonások követelése. A hiúság és a hatalomvágy mindig telhetetlen. És e telhetetlenség annál jobban nyilatkozik, minél kevésbé tudják fékezni a külviszonyok. – Különösen ha az, a mi velük »egészet« képez, a könnyelműséggel határos Optimismus, a könnyű szerencsétől támadt e l b i z a k o d á s, és a földi élvezetek utáni vágy. Ilyen tulajdonokból támadnak a politikait érzékiség hősei: s ezek a tulajdonok szoktak fölébredni a nemzetekben is, ha elfogja

őket a politikai érzékiség mámora. És hogy Magyarországot elfogta-e ez a kiegyezés után? azonnal látni fogjuk. És nem természetes-e, hogy a mint gróf Andrassy Gyula elhitte magáról, hogy ő providentiális férfiú, ambíciójának azonnal szűk leve egy ország? és hogy hozzászokván, és belefásulván egy nemzet tömjénezésébe, európai dicsőségre vágyott? És hogy még ki se nevezték magyar miniszterelnöknek, még nem is köszönhette meg ezért Beust gróf szíves közreműködését, el volt tökévelve megbuktatni Beustot, s uralkodni nem csak Magyarország, hanem az egész monarchia felett? Nem erre mutat-e, hogy ő, ki politikai eszméletének tulajdonképeni látkörét az emigráció alatt nyerte, a külföldi diplomácia körében, (s ki az »európai kérdések« iránt éppen azon körülményeknél fogva volt kizárólagosan fogékony, mert nem ismerte Magyarországnak sem specialis viszonyait, sem gazdasági sem culturalis helyzetét,) nemcsak már 1861-ben fogta föl úgy a kiegyezés ügyét, mint »európai kérdést,« hanem 1867-ben is éppen úgy beszélt, mintha ő reá nem egy magyar miniszterelnök teendői várnának, hanem egy külügyminiszteréi? Nem ezen utóbbi beszédjében mondta-e ki, hogy ha Ausztria a krími háború alatt egész biztonsággal támaszkod hátik vala Magyarországra, egy határozott vétó-elégséges lett volna a háborút lehetetlenné tenni? És nem ezen beszédében beszélt folyvást az osztrák monarchia európai feladatáról? És nem jellemzi-e már maga azon tény gróf Andrassy Gyulát, hogy nem azért lett Magyarország miniszterelnöke, mivel érezte volna a missiót, mely a kormányra vár, hanem azért hogy ezen az úton külügyminiszter lehessen? Nem jellemzi-e Andrassy Gyulát, hogy míg Magyarország miniszterelnöke volt, tudott magának törvényes befolyást szerezni a külügyekre, s mikor külügyminiszter lett, nem engedett meg magára semmi törvényes befolyást, s inkább kijátszotta a törvényt, hogysem a parlamentek ellenőrzését megtúrje, vagy magát annak alávesse?

Így történt, hogy abban a pillanatban, melyben a kiegyezés bevégzett tény lett, Deák Ferencz korszaka letűnt, N kezdődött az Andrassy aera.

Láttuk és értjük, hogyan lett gróf Andrassy Gyula »providentiális férfiúvá,« – de az önálló nagyság providentiális vonásait még mindig nem találhattuk föl penne.

Ha találkozunk ama időből providentiális vonásul, az csak egy volt, – csakhogy az sem gróf Andrassy Gyulában, hanem az akkori helyzet egy jelentéktelen momentumában. Természetesen az örömjongás perceiben nem vette észre senki.

Az volt eme providentiális vonás, hogy ugyanazon a napon, (1867. február 28-kán,) mikor gróf Andrassy Gyula bemutatta kabinetjét a főrendiháznak, és báró Wenkheim Béla föllengző frázisokban festette a jövőt, s dicsőítette a gondviselést, – ugyanazon a napon tartott báró Sennyey Pál, mint főrendiház elnöke István Nádor halála és temetése alkalmából rövid de meghatározó – gyászbeszédet.

A providentiális miniszterelnök.

Gróf Andrassy Gyula tehát Magyarország miniszterelnöke lett. Népszerűségének varázsa a zenithen állt. Olvadt viaszként tartá kezében a nemzetet; olyan alakba gyúrható, a milyenbe akarta. Mindenben az történt, a mit ő akart, s minden úgy történt, a hogy ő akarta. Deák Ferencz szigorúan megtartá semlegességét, mert ő nem volt felelős. Gróf Andrassy Gyula pedig minden oly kérdésben, melyet maga döntött el, a saját felelősségére hivatkozott, s e hivatkozás alkalmas eszköz volt, hogy lassankint egészen emancipálja magát Deák befolyása alól, – annál inkább kényszerítvén ugyanakkor a szakminisztereket arra, hogy Deák befolyása alatt maradjanak. És ebben az eljárásban nemcsak ravasz fogás, hanem bizonyos őszinteség is nyilatkozott. Mert Andrassy egyrésztől le akarta ezzel kötelezni Deákot, másrésztől ezzel akarta jóvá tenni tudatlanságát és ignorantiaját minden szakkérdésben. S így már az első időben minden gondját az udvari politikára fordíthatá, melyet (nem állván az egyébből mint udvarlásból,) mindig szerencsésen tudott üzni. S mely az Andrassy helyzetében akkor még Deák előtt sem tűnt fel anomáliának. Mert kétségtelen vala mindenki előtt, hogy a magyar parlamentben minden kivihető lesz, a mi Magyarországnak tényleg javára szolgál: ámde az

nem volt kétségtelen, hogy vajjon az udvar, melynek némely elemei csak látszólag békültek ki az új helyzettel, támogatni fog-e minden törekvést, mely talán osztrák érdekekbe ütközik, de Magyarország fölvirágzására czéloz? Nagy és komoly államférfíúi czélnak látszott tehát az, hogy a magyar miniszterelnök fogondját arra fordítsa, hogy az udvarnál erősítse posícióját. És ez igaz is lett volna akkor, ha ugyanazon magyar miniszterelnöknek lett volna határozott program m j a az ország felvirágoztatására; lettek volna esz m é i, melyek erőssé s nagygyá tehetik vala a nemzetet. De mihelyt ugyanazon magyar miniszterelnöknek sem ilyen programmja, sem ilyen eszméi nem valának, abban a pillanatban nem jelentett, nem jelenthetett a kizárólagos udvari politika mást, mint egyéni ambíciót és Magyarország állami érdekeinek, és legfontosabb belügyeinek könnyelmű elhanyagolását.

És vajjon tényleg nem ez következett-e be? Nem erre mutatott-e már az első időben az az idegesség és türelmetlenség, melyet gróf Andrassy tanúsított, valahányszor bármily fontos belügyi kérdésben tanácsosainak referálásait kelle végig hallgatnia? Nem a háta borzongott minden tanácsosnak, ha gróf Andrassy Gyulához kellett mennie, hogy valamely ügyet referáljon? » Csak röviden! csak röviden! « kiáltá türelmetlenül Andrassy, és ha az ügyet nem lehetett röviden referálni, félbeszakítá a tanácsost és elküldé, hogy folytassa máskor!– Sohasem ért rá ilyen »apró ügyekkel« bíbelődni, mert csak a nagy dolgok iránt volt érzéke. És ha akadttanácsos (mint Vérté s s y), a ki merészen kijelenté, hogy az ügyet nem lehet referálni »máskor,« mert már úgy is eléggé elkésett, akkor Andrassy nevetlenné lett. Káromkodott és szamarazott. Kétségbevonta tanácsosainak állításait, és Reviczky Sándorral egyszer megtette azt a sotiset, hogy a portással szembesítette. A »providentialis férfiú« sokszor úgy viselte magát, mint egy közönséges kocsis a ki lovait dirigálja az istállóban. Mert elkényeztetve a sikerek által, elkapatva a szerencse és a folytonos dicsőítések által, már egészen uralkodtak fölötte egyéniségének ama tulajdonságai, melyek mindaddig, míg nem övé volt a legfőbb hatalom, nem érvényesülhetének. S kit nem az önfeláldozó munka, nem az önzéstelen hazafíúi gondok emeltek a hatalom legfőbb polczára, vajjon akkor tanulhatta-e meg, hogy dolgozzék, mikor elég hatalmas volt, hogy másokat dolgoztasson? akkor tanulhatta-e meg, hogy önzéstelenül szentelje minden idejét az ország ügyeinek és érdekeinek tanulmányozására, mikor minden órában új meg új alkalmak várták, hogy tündököljön, hogy szórakozzék, és hogy hatalmának gyönyöreit élvezhesse?

A mint a kiegyezési mű bevezetett tény lett, amint az azt létrehozó géniuszok szerepe be volt töltve, és új küzdelem támadt, hogy az alkotmányos szabadság önczélját betetőzze, Deák Ferencz, mint Washington, kiküzdvé hazája függetlenségét, átadá másoknak a hatalmat; és a korszellem hatalmas áradatát, mely az alkotmányosság és népjogokért lefolyt harcokban Magyarországon átvonult, a m o d e r n eszmék divatja követte. És a mily előnyös volt 1867-ben Magyarország politikai és közgazdasági helyzete, ugyannyi veszély is feayegeté azt. Valaminthogy az államéletben soha sincs helyzet, melynek folytonos veszélyei ne lennének, s melyben az államférfiak összetett kezekkel nézhetnek az idők és események folyását.

A magyar nemzetről a nélkül is példabeszéd, hogy csak a veszélyekben nagy, – a jólétben keleti természetének hajlamai fölébrednek és vesztére törnek. És ez igaz. De minél igazabb, annál nagyobb és szentebb kötelessége azon államférfíúnak, a kit a gondviselés ily viszonyok közt állit az események élére, mindent elkövetni, hogy az ily vétkes hajlamok céljt ne érhessenek.

Gróf Andrassy Gyulára ilyen kötelesség várt. És nemcsak eszében, nemcsak genialitásában, nemcsak külső ügyességében, hanem legfőkép jellemében és egyéni természetében kellett volna lenni a biztosítéknak az iránt, hogy nem ama jellemvonásokban fog összhangzásban állani a nemzeti egyéniséggel, melyek a nemzet romlására szolgálnak, hanem azokban? melyek annak fölvirágzására vezetnek.

És miben állt 1867-ben, s a későbbi években is összhangzásban gróf Andrassy Gyula a

nemzet érzületével? Abban hogy a nemzet, mielőtt tett volna valamit érte, máris Magyarország nagyhatalmi ábrándjainak megtestesülését látta benne. És a magyar nemzet büntetése e tévhitért, már az első pillanatban az által tűnt ki, hogy míg Magyarország a maga nagyhatalmi ábrándjainak megvalósítására elegendőnek tartotta gróf Andrassy Gyulát, addig gróf Andrassy Gyula a maga nagyhatalmi ábrándjainak megvalósítására nem tartotta elegendőnek Magyarországot, – hanem a közös monarchia külügyészségére aspirált. – Aspirált a külügyészségre, hogy ne kelljen bajlódnia a silány tömeg által választott parlamenttel, hanem mindig közvetlenül Európával érintkezzék, s drágább cél legyen előtte, hogy a császárok udvaraiban otthon legyen, mint hogy nemzetének érdekeiért, nemzetével együtt küzdjön – itthon!

De vajjon áldozatul esett volna-e Magyarország a modern eszmék divatjának, ha nem gróf Andrassy Gyulában látta volna azoknak megtestesülését? ha nem gróf Andrassy Gyulától tanulta volna meg a gazda nélküli számadásokat? Áldozatul esett volna-e a nemzet a modern eszmék divatjának, ha Andrassy hű marad azon mondásához, hogy »nagy nemzeté kell lennünk nem annexiók, nem nagy követelések? hanem belterjes működés által? «

De hű maradt-e ezen mondásához gróf Andrassy Gyula? Nem azzal kezdte-e kormányzását, hogy utat nyitott minden téren a kapzsiságnak, és a szédelgésnek? Nem azzal kezdte-e kormányzását, hogy célja vala – a közjogi alap védelméért, – a Tisza Kálmán által egyéni ambíciókból vezetett balközéppel versenyezni a népszerűségben? Nem abban merítette-e ki gróf Andrassy Gyula összes belkormányzati tevékenységét, hogy diplomatikusan tromfokkal a balközépi támadásokat lefőzze? És miután a balközépi politikusoknak nem volt más programjuk, mint az üres negatív, és minduntalan többet és többet követeltek a deákpárti kormánytól, ezen követelésekre gróf Andrassy nem azzal válaszolt-e, hogy Pestből egyszerre Párizst akart teremteni; és szórta a pénzt és a concessiókat, melyekből a balközépi kolom-posok épp úgy részesültek mint a Deákpártiak? És míg e nemes verseny alatt a mily mértékben megrendült Magyarország állami alapja, nem épp oly mértékben növekedet t-e gróf Andrassy Gyula népszerűsége? –

Mert azoknak, a kik a hatalom élén állanak, nagyon könnyű a nemzetet tévútra vezetni! – Különösen az olyan hiszékeny, és vak bizalmú nemzetet, mint a magyar, mely a szélsőségekre annyira hajlandó, hogy önérzetében éppen úgy kész forradalomba rohanni, mint a loyális dynasticus érzelmeivel udvari tényérnyalóvá sülyedni le! – És a mily magas fokára tud emelkedni a politikai eszményiségnek a vész napjaiban, annyira rabja a politikai érzékiségnek a béke jólétében. És ilyenkor annak bolondja, a ki tetszik neki! annak, a ki megtudja udvarolni. – És mennyivel inkább bele kellett merülnie a nemzetnek a politikai érzékiség ingereibe, mikor látta, hogy kegyeiért oly két népszerű államférfi versenyez, mint gróf Andrassy Gyula és Tisza Kálmán! – Mennyivel inkább el kellett veszteni a nemzet kegyét azoknak, a kik a közlekedésben a »memento morit« dörmögték a nemzet fülébe!

Tovább négy évnél volt gróf Andrassy Gyula Magyarország miniszterelnöke, és nézzük mik, e négy évnek gyümölcsei?

Az egyedüli életképes, és concetiopnális magaslaton álló alkotás, mely e korszakból fennmaradt, a honvédségi intézmény. De nézzük, mik valának ennek keletkezési körülményei? nézzük, vajjon e körülmények nem vesztették-e el azóta ama jelleget, mely akkor a honvédségi intézménynek conceptionális fontosságot adott? nézzük, hogy vajjon azon intenciók, melyek akkor a honvédséget létrehozták, nem állanak-e mai napság határozott ellentétben gróf Andrassy Gyula jelenlegi intencióival? Mert csak ezeknek mérlegelése után dönthetjük el, hogy gróf Andrassy Gyulának ezen alkotása a providentiális előrelátás eredménye volt-e, avagy csak egy geniális ötlet, vagy egy magasabb színvonalon álló kortes fogás?

A honvédségi intézmény kiküzdése, mint diplomatai actio, bármennyire csodálkozott is

sikerén a balközép, s bármennyire is sietett később, – mert eleinte »belügyöröknek« csúfolta az első honvédeket, – Tisza Kálmán változott taktikája következtében letenni a fegyvert gróf Andrassy Gyula »személye« előtt: nem volt nehéz feladat. Miután a király a koronázási ajándékot a 49-ki honvédeknek ajándékozta, ez által elenyészett a honvéd név forradalmi tradíciója s miután a 49-ki honvédek közül még nagyon sokan éltek, a kik felajánlották a királynak szolgálataikat, mindez elég motívum volt, hogy a honvédségi intézmény felélesztésének eszméje, politikai körökben discussió tárgya legyen.

Gróf Andrassy Gyula vállalkozott a kivitelre, – Elvi okok már nem harcoltak az eszme ellen, a gyakorlati okok pedig – éppen katonai szempontból, – mind mellette harcolának. Napirenden ugyanis a véd-erőről szóló törvény volt, s ebben az általános hadkötelezettség rendszere czéloztatott. A minta mindenben Poroszországtól vétetett, – s ebben a mintában tudvalevőleg három categoria szerepel: a rendes hadsereg, a Landwehr, és a Landsturm. Mind a három categoria alkalmazni akarták az osztrák-magyar véderőben. A rendes hadseregnek – a közjogi törvények szellemében, – közös hadseregnek kellett lennie. A katonai körök követelték az osztrák egyenruhát és német vezényszót. A magyar ellenzék pedig követelt önálló magyar hadsereget; s ez oly népszerű eszme volt, hogy a Deákpárt maga is élénken érzé e követelés nyomását nem ugyanoly alakban, hogy azt okvetlenül teljesítenie kell, de mindenesetre úgy, hogy a nemzeti szellemnek, mely az alkotmányos önállóságot; katonailag is kifejezve öhajítja látni, valamiképen eleget kell tenni.

Nos tehát, a mennyiben a véderőről szóló törvényben a Landwehrnek is szerepelnie kellett, lehetett-e a monarchia védképességének szempontjából erélyesebb megoldás, mely mind az osztrák katonai köröket, mind a magyar nemzeti szellemet ügyesebben kielégítse, mint az, ha a Landwehr fogalma a honvéd névvel cseréltetik fel, s a honvédség katonailag, csaknem oly kiegészítő része lesz a közös hadseregnek, mint a Landwehr a rendes hadseregnek?

E megoldás gyakorlati előnyei a következők: Magyarország, mely a közös hadsereghez pénzben és katonában egyenlő quótát fizet, még ezen ki v ül tart egy állandó hadsereget, egészen a saját költségén. Ez a hadsereg magyar királyi hadsereg, de tábornokai cs. k. honvédtábornokok. A honvédség ágyukkal és műszaki csapatokkal nem láttatik el, s háború alkalmával alárendeltetik a közös hadseregnek. – A honvédség, a közös hadsereg rendes létszáma mellett, succesive biztosít a monarchiának 150-200 ezer katonát, a kiket háborúba visz a közös külügyminiszter, – noha törvény szerint a hon határain túl, az országgyűlés beleegyezése nélkül, nem szabad harcolniok. A nádori méltóság megszűnván, József Nádor fiának: József főhercegnek, nem lehetett szebb hivatása, minthogy az így constituált magyar királyi, honvédségnek főparancsnoka legyen. Politikai szempontból pedig az intézmény mellett szólt az a körülmény, hogy egy így constituált honvédség lefegyverzi a nemzetben a külön magyar hadsereg követelését, – s a közös hadügyminisztériumnak egy garasába sem kerül.

Ez az argumentáció döntött, s a honvédségi intézmény létre jött. A nemzet ujjongó lelkesedéssel fogadta s bár voltak, – nem osztrákok, hanem jó magyarok, – kik a közös hadsereg mellett egy állandó külön magyar sereg fenntartását luxusnak tartották, sőt katonai szempontból is kifogásolták, mert a nemzet rokonszenvét a közös hadseregtől vonja el, holott abban a hadseregben a magyar fiúk épp úgy szolgálják a hazát és a királyt, mint a honvédségben, – mégis a honvédség népszerűsége egy percze sem ingadozott; és pedig nem ingadozott azért, mert senki sem sajnálta az áldozatot, melyet Magyarország a honvédség fenntartására fordít, mert minden politikus és nem politikus magyar azt a missiót szánta a magyar honvédeknek, hogy – mint A n d r á s s y mondása után jelszavá lett, – gyönyörűen fognak verekedni a muszka ellen.«

És e szempontból, mely akkor általános volt Magyarországon, gróf Andrassy Gyula csakugyan úgy állt a nemzet előtt, mint providentiális férfiú. Mert egy orosz háború végcséljának keretében, a honvédségi intézmény providentiális előre látásnak tűnt fel, s a

nemzet többsége hajlandó volt azoknak, kik a, honvédségi intézményt higgadt katonai és pénzügyi szempontokból bírálták, muszka barátságot insinuálni.

Mert mi volt az 1867-ki helyzet alapeszméje?

Védelem a szlavizmus ellen.

Mindenki, a ki az 1867-ki tárgyalások részleteibe be volt avatva, tanúságot tehet, hogy mindazon áldozatok, melyek Magyarország részéről a kiegyezés létesüléseért hozattak meg, indokolásukat főként a szlavizmus elleni védelem eszméjében találták. A dualismus úgy magyaráztatott, mint egy véd- és dacszövetség Magyarország és Ausztria közt, az orosz politika ellen. Titkos jelszó volt, hogy a kiegyezés jelentősége azon háború szükségességében fekszik, melyet monarchiánknak Oroszországgal harcolnia kell, hogy megtörje a szláv aspirációkat, melyek monarchiánkat bent és kint egyaránt nyugtalanítják. És hogy ez a »kikerülhetetlen« leszámolás Oroszországgal, minél inkább elkészülve találjon bennünket, annál inkább szükséges volt a monarchia benső megerősödése, vagyis az alkotmányos kiegyezés a monarchia két része közt. Ezért adott Deák Ferencz »fehér lapot« a horvátoknak, mert ez által hitte Horvátországot kiragadhatni a szláv aspirációk karjaiból. Deák politikája kezdetnek egészen jó volt. Horvátország nemcsak a történeti kapocs által volt Magyarországhoz fűződve, hanem sokkal inkább az által, hogy katolikus lévén, a hierarchia által közvetlenül a magyar államhatalom befolyása alatt állt, aristokráciája által pedig, mely csaknem egészen elmagyarosodott, mintegy szervesen kapcsolatot a magyar társadalomhoz. Ehhez járult, hogy a mennyiben Horvátországnak illyr ábrándjai Magyarország e 1 n y Ő m à s á r a voltak építve, ebben Horvátország keserűn csalódott, mert az absolutismus, melynek Horvátország szövetségese volt Magyarország ellen, Horvátországot éppen úgy sújtotta mint Magyarországot Deák Ferencz tehát teljesen jól számított, mikor építve a történeti kapocsra, a catholicismusra, a horvát aristocratiára és Horvátország keserű csalódásaira, olyan helyzetet biztosított Horvátország számára, melynél jobbat a horvátok semmiféle más helyzetben nem remélhetének; – olyan helyzetet, melyet csak egy független és alkotmányos Magyarország adhat vala nekik. És ha a horvátok látták volna, hogy Magyarország, mely nekik a fehér lapot adta, elég erős marad arra, hogy tőlük e fehér lapot vissza is vehesse, és elég okos marad, hogy Horvátországban csakis azon factorokat erősítse, melyekre támaszkodhatnak, akkor Horvátország fővárosában nem játszanák ma az orosz h y m n n s t, és nem illumináltak volna akkor, mikor a magyar nemzet gyászolt!

És kinek köszönhetjük azt, hogy a horvátokkal ide jutottunk?

A honvédség újjáalkotójának gróf Andrássy Gyulának.

Mert a mennyire összevágott a szlávellenes alapeszmével az, hogy Horvátországot minél több kedvezményrel kapcsoljuk az anyaországhoz, annyira szükséges lett volna, hogy e kedvezmények állandóan oly elemek kezébe adassanak, melyek a magyar-horvát államkapocs és nemzet-egység politikai consequentiáit úgy magyarázzák vala, mint magyarázta azt Deák Ferencz. A kérdés az, hogy voltak-e Horvátországban ilyen elemek? – Voltak. Ott volt az unió-párt, mely na számszerint minoritást képezett is a horvát nemzetben, de súlyánál és befolyásánál fogva határozottan dominálta azt. A kiegyezés után tényleg ez a párt kapta is kezébe a hatalmat, – de vajjon elég volt-e a hatalmat csupán formailag e párt kezébe tenni le, és később megengedni azt, hogy e párt támogatás hiányában szétbomoljon, tönkre menjen? Nem az lett volna-e a magyar kormány határozott kötelessége, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel e pártot erősítse, s míg egyrésztől biztosítja actióját ama félelemtől, hogy valamikor a nemzeti párt által legyőzethessék, másrésztől kiölje a nemzeti pártból a reményt, hogy ők valaha az unió-párt testén keresztül juthassanak Horvátországban a kormány hatalomhoz? Nem volt-e ez a politika annál szükségesebb, minthogy a honvédségi intézményben a horvát nemzetnek is fegyveres hatalom adatott, s honvédsége nemzetiségi szint nyert éppen úgy, mint a magyaré? nem volt-e annál szükségesebb, minthogy úgy e tény, mint az alkotmányban biztosított pénzügyi és politikai kedvezmények nemcsak arra

valának alkalmasak, hogy a józan és magyar-barát elemekben megérleljék a hitet, hogy Horvátországra csak az az egyedüli üdvös helyzet, melyet Magyarország biztosíthat neki: de egyszermind alkalmasak valának arra is, hogy a túlzókban és gonoszokban vérszemet ébreszsenek arra, hogy az illyr ábrándok megvalósítására most már komolyan gondoljanak?

Annál inkább szükséges politika lett volna ez, mert Horvátországot ez által nemcsak a kívülről beható szláv aspirációk ellen kell vala biztosítani, hanem biztosítani ugyanakkor a bécsi udvar némely körei ellen is, melyek a magyar gyűlöletnek százados tradícióit levetkezni nem tudván, Horvátországban még mindig szövetségest láttak; s a mily mértékben nyugtalanítá sötét lelkiismeretüket a Magyarországnak adott alkotmányos önállóság, azon arányban igyekeztek titkos ármányaik által elkövetni mindent, hogy a magyar állam consolidát! ója elé minél több nehézséget, vagy akadályt gördíthessenek. És a mennyire lehetséges lett volna ezen körök törekvéseit lehetetlenné tenni akkor, oly n agy b ü n, hogy azok nemcsak lehetetlenekké nem tettek, hanem ama körök várakozásain felül érvényesülhetének! – És minél hatalmasabb fegyver lett volna az alkotmány, és az ezzel járó törvényes hatalom e körök aspirációit ellensúlyozni és legyőzni, annál nagyobb bűn, hogy e köröknek sikerült a magyar alkotmányt, sikerült az ezzel járó törvényes hatalmat, egészen a saját céljaik eszközévé sülyeszteni le! – Sikerült nekik az, hogy ők, a kik remegtek a magyar alkotmánytól, és a magyar országgyűléstől, most maguk sem kívánhatnak más kormányformát arra, hogy a monarchiában az történjék, a mit ők akarnak !

Hogy a horvát kérdést gróf Andrassy Gyula miként rontotta el, annak története a következő:

A magyar-horvát kiegyezés után Horvátországban a kormány-hatalmat az unió-párt férfiai foglalák el. Bánná báró Rauch Levin neveztetett ki. Rauch Levin testestől lelkestől az unió hive volt. Kiváló szervező tehetség, és vasakarátú energia. Minden tulajdonság meg volt benne, a mi arra a missióra szükséges volt, melyre vállalkozott. De éppen ez volt balvégzete. Mert az Andrassy korszakban bukniok kellett mindazoknak, kik valódi hivatással bírtak betölteni feladatukat.

Rauch Levin amennyire unionista volt, annyira gyűlölte a horvát nemzeti párt izgatóit, a kiket politikai proletároknak tekintett, a mint hogy nagy részben azok is valának. Zugüggyvédek, mindenféle piszkos dologgal vádolt catilinarus existenciák, nyugdíjazott, vagy elcsapott bach-beamterek, hivatal vadászok, s a legközönségesebb demagógok. Ilyenek valának nagyobb részben azok, kik a harcot az unió párttal éppen olyan egyéni motívumokból indíták meg, mint a balközép a Deákpárttal. Szennyes jellemek lévén, szennyes fegyvereket használtak. Szövetségesük volt Stroszmayer, ki a leghiúbb és legönhittebb főpapok közé tartozik, s ilyen utón hitte elnyerhetni a zágrábi érsekséget; és Mazuranics (a jelenlegi bán,) ki azonban maga is távol szeretett élni saját pártjától, s nem vett részt azoknak piszkos üzelmeiben. Ezeket üldözte és törte zúzta Rauch Levin könyörtelenül. A hol csak egy kis befolyást szereztek, sietett ellensúlyozni őket. Nem riadt vissza az erélyes intézkedésektől sem, s ha kellett, amennyire tehetette, terrorizált. Úgy, hogy egy év alatt annyira meggyengült Horvátországban a consternait nemzeti párt, hogy nem maradt más küzdtere, mint a sajtó. Ezen a téren aztán nem volt az a piszkos rágalom, melyet Rauchra ne kent volna. Gyalázta, mocskolta jellemét, hazugságokkal elferdítette tetteit. És Rauch nem férhetett hozzájuk, mert lapjuk nem Horvátország, hanem a horvát határőrvidéken jelent meg, mely katonai adminisztráció alatt állt, s melyről Rauch Levin tudta jól, hogy mint osztrák granicsár politika, egy húrón pendül a horvát nemzeti párttal.

Rauch Levin számos fölterjesztést intézett gróf Andrassy Gyulához, melyekben kérte, hogy mindenekelőtt a horvát katonai határőrvidéket polgárosítsa, hogy kiterjeszthesse oda is hatalmát, és szétrobbanthassa, a nemzeti párt fészket. De gróf Andrassy Gyula »kényes« kérdésnek tartá ezt, s szokása szerint halogatta Rauch Levin látva, hogy Magyarország miniszterelnökében hasztalanul keres támaszt olyan ügyben, mely vitális érdeke

Magyarországnak is, egyenesen a magyar királyhoz folyamodott, és ha ez forma-hiba volt is tőle, mert neki a törvény értelmében nem volt szabad a magyar miniszterelnököt kikerülni, ámde mentségét leli abban a menthetetlen indolentiában, melyet gróf Andrassy részéről kellett tapasztalnia.

Ő Felsője, mint mindenben teljesen correct alkotmányos fejedelem, véleményadás végett kiadta báró Rauch fölterjesztését gróf Andrassynak, – aki azt merényletnek tekinté Rauch részéről ő ellene, s rögtön elhatározta Rauch bukását. És mikor ezt sértett hiúságból elhatározta, már ezáltal a horvát nemzeti pártnak, mely szintén nem akart egyebet, tényleges szövetségese lett.

Rauch Levin végre nem tűrhétvén tovább a becsülete ellen irányzott aljas támadásokat, sajtópört kezdett a nemzeti párt főizgatói ellen. A pör a határőrvidéken, katonai bíróság előtt folyt le, és a vádlottak fölmentettek. A nemzeti pártnak ez oly váratlan és oly fényes győzelme volt, hogy Rauch, ki különben is érzé már Andrassy ellenszenvét, nem élhette sokáig túl. Visszalépett. Helyét gróf Andrassy »barátja«, Bedekovics Kálmán, (a jelenlegi horvát miniszter) foglalta el.

Bedekovics mindenben ellentéte Rauchnak. Félénk, korlátolt látkörű, s egészen erélytelen ember A botrányoktól irtózott, s neki minden, a mi küzdelmet provokált, délicat kérdés volt, melyet keztyűs kézzel akart elintézni. Így a nemzeti párt napról-napra szemtelenebb, az unió párt napról-napra kedvetlenebb lett. Végre Bedekovics maga belátta impossibilitását és eltávozott. De a helyzetet úgy elrontotta, hogy az uniópártból már nem akadt ember, aki a báni méltóságra vállalkozni mert volna, A Bedekovics után következett interregnum éppen összeesett Lónyay miniszterelnökségével, a ki még egyszer fölakarta venni a harcot a nemzeti párttal, mely már akkor összeköttetésben állt a cseh declaransokkal, és a szerb omladinával, – se célból Rauch Levint rehabilitálni akarta, Erre legalkalmasb mód lett volna az elvesztett pörnek megújítása. Lónyay a megújításra ki is nyerte a király engedélyét, s a pör ekkor került Csemeghy Károly kezébe, a ki úgy nyilatkozott, hogy »ő még ennél igazságtalanabb ítéletet sohasem látott.« De nemsokára Lónyay is megbukott, s éppen Andrassy által bukván meg, Rauch belátta, hogy a pör megújítással semmit sem érne el – s végleg elvonult. Andrassy pedig nemsokára belemenvén a három császár szövetségbe, természetes, hogy Horvátországban a nemzeti párt került uralomra. S miután ez a Szlavý-féle egyezés következtében bevégzett ténynyé lett, a győzelmes nemzeti párt valóságos irtó háborút kezdett az unionisták ellen, kik Magyarország ügyéért harcoltak, s kik Magyarország részéről egészen el voltak hagyatva.

A mily nagy volt a causalis nexus a horvát nemzeti párt győzelme, és a három császár szövetsége közt: oly nagy volt az ellentét a kiegyezési alapeszme, a honvédségi intézmény conceptiója, és gróf Andrassy Gyula megváltozott politikája között.

Nos! hová enyészett már akkora »providentiális vonás«, melyet a nemzet a honvédségi intézmény conceptiójában látott? hová enyészett a kiegyezés alapeszmeje, mely a dualismusra volt alapítva?

Eloszlott, mint a pusztai lég! – és mit szólt hozzá a nemzet?

Jobban ünnepelte mint valaha gróf Andrassy Gyulát.

S Andrassy gróf négy évi miniszterelnöksége alatt minden életbe vágó kérdés úgy járt, mint a horvát ügy. S azok az államférfiak, a kik Andrassy mellett a maguk lábán akartak járni, úgy jártak, mint báró Rauch Levi n.

Mert gróf Andrassy Gyula minél kevésbé ismerte saját állásának kötelességeit, annál nagyobbra volt ama jogokkal, melyek hatalmából eredtek. S e jogok érzete oly magasra csigázta önhiúságát, hogy egyenrangú tényezőt, Deák Ferenczet kivéve, a kit passivitásba tolt maga mellett el nem ismert. Miniszter társait eleinte alárendeltjeinek, utóbb csaknem inasok n a k képzelte. A Deákpárt előtt más cél nem látott, mint vakon bízni benne s támogatni őt

czéljaiban. Így történt, hogy kabinetjében, mely megalakulásakor az ország legnagyobb talentumait foglalta magába, már kormányzása elején nem volt meg a benső egység. Andrassy a koronázás után elégnék tartott »négy évi békét«, hogy Magyarország fölvirágozzék, de arról nem gondolkozott, hogy a béke maga nem elég, hogy valamely ország fölvirágozzék, sőt voltak országok, melyek éppen béke idején sülyedtek el. Andrassy előtt mindig csak »cél ok« lebegtek, – s az eszközöket mindig a véletlenségre bízta. Pedig a politikában az eszközök nem kevésbé fontosok mint maga a cél. S valódi államférfi soha sem tűzi ki a célt, míg az eszközöket meg nem vizsgálja, melyekkel rendelkezik: s ha a rendelkezésére álló eszközökkel tisztában van, akkor határozza el magát, hogy a cél felé siessen. A ki nem így tesz, az előtt nem ezélok, hanem kegyes óhajtások lebegnek, az hasonlít a vadászhoz, a ki a magasan repülő vadra lő, s nem gondolkozik arról, hogy vajjon fegyvere elhord-e odáig? Meglehet, hogy jól czélezott, és a vad mégis tovább repül!

És ha gróf Andrassy Gyula, már magyar miniszterelnök korában, nem azért aspirált volna külügyészségre, mert a külügyminiszteri szerep s annak csillogó külsőségei jobban harmonizáltak egyéni tulajdonaival, mint a parlament által folyton zaklatható és interpellálható miniszterelnöki állás; ha gróf Andrassy Gyula csakugyan azért aspirált volna a külügyminiszterségre, mert valóban nagyszabású politikára érzett hivatást, s nagyobb hatáskörben szándékolta előmozdítani Magyarország és a monarchia consolidálását: vajjon akkor kikerülhet-e figyelmét az a nagypolitikai igazság, hogy jó külpolitikát csak jó belpolitikával karöltve lehet csinálni? kikerülhet-e figyelmét? hogy Magyarországnak, éppen európai helyzeténél fogva, melyek egyrésztől fenyegetik ugyan, de másrésztől garantírozzák is, a kiegyezés után talán nagyobb szüksége volt jó belpolitikára, mint egy hasonlólag jó külpolitikára?

Vajjon egy providentiális férfiúnak illet-e meg nem érteni, hogy Poroszország az 1866-ki nagy győzelmet nem annyira katonai erejének, mint inkább administratív ügyességének köszönhető? Nem hívta-e ki minden politikus figyelmét a porosz belkormányzat mintaszerűsége, s elég volt-e Ausztria-Magyarországnak csakis a gyútús puskákat átvenni a keserű iskolából, s nem egyszersmind a k e z e t, mely a fegyvernek értéket ad? S nem egy évig volt-e még miniszterelnök gróf Andrassy Gyula a porosz-francia háború után? – Nem még fényesebb alakban állt a világ előtt a porosz administráció sikere, mely a háború kitörésekor néhány hét alatt tudott mozgósítani csaknem egy millió katonát? S nem volt-e még akkor is Magyarországon olyan közigazgatási rendszer, melyet báró Sennyey Pál egy évvel később »ázsiai állapotoknak« nevezett?

Ha gróf Andrassy Gyulát nem csupán az a geniális léhaság ingerelte volna külügyminiszterré lenni, mely egy külügyminiszter valódi missióját éppen úgy nem értette át, mint a hogy nem volt tiszta fogalma egy magyar miniszterelnök hivatásáról sem, vajjon lehetséges lett volna-e akkor, hogy ne tudott volna mély pillantást vetni a magyar állam nemzetiségi viszonyaiba, s ne látta volna be, hogy mielőtt a nemzetiségi kérdést külügyi kérdésnek deklarálta, addig azt a kérdést belügyi utón kellett volna, ha nem is végleg megoldani, de a külügyi megoldásnak legalább előkészíteni?

És mikor látta, mert látnia kellett, hogy a nemzetiségi törvény eltévesztette hatását, mert nemcsak hogy le nem tette a nemzetiségi kérdést a napirendről, hanem ellenkezőleg még inkább a napirendre hozta azt; mikor látta, hogy báró Eötvös József magas szempontjai a szabadelvű népnevelés terén kudarcot vallanak, mert fegyverül szolgálnak a centrifugális nemzetiségi törekvéseknek: vajjon nem oda kellett volna-e irányulni minden törekvésének, hogy az administratiót reformálja? nem oda kellett volna-e irányulni minden gondjának, hogy lehetetlenné tegye a nemzetiségi megyéket és nemzetiségi iskolákat? nem könnyebb lett volna-e akkor néhány lármázó nemzetiség ellenében alkotni egy erős államrendszert, mintsem most két ország ellenére (keresztül vinni egy rossz és káros külpolitikát?)

Hol állanánk ma, ha gróf Andrássy Gyula azzal a hatalommal, mely övé volt, keresztül viszi már 1869-ben az adminisztráció reformját, s azt a szakképzettség és egyéni felelősség elveire alapítja! Hol állanánk ma, ha az Andrássy politika eredménye nem az lett volna, hogy a vidékről minden jóra való elem a fővárosba tódult, és sinecurákra vadászott, – hanem az, hogy mint az állami adminisztráció, tényezői szétküldettek volna az ország minden vidékére, képviselni a magyar állami hatalmat és a rendet. De mi történt e helyett? Megmaradt minden a régi rendetlenségben. A szükségesnek, látszó reformok vontatva haladtak. És Andrássy genialitásának lehet köszönni, hogy mikor az adminisztráció reformja a »megye kérdés« alakjában a törvényhozás elé került, akkor ezt – Tóth Vilmosra bízta!

Mikor a pénzügyek, a szerencsés évek elmúltával, – válságos helyzetbe jutottak; mikor Andrássy könnyelmű pénzügyi politikája távozásra kényszeríté Lónyayt, ki már 1869. augusztus 4-kén kijelenté, hogy »nem akar deficités miniszter lenni,« – akkor a pénzügyek élére állított, egy bár nagytehetségű férfit, de a pénzügyekben teljesen újoncot: Kerkapolyt.

És mikor a közlekedési minisztérium már elkövette a legvégzetesebb hibákat, mikor ott már uralkodott az a Klikk, mely később Mihálíkot (az egyetlen jóra való szakférfit) kitúrta, mikor a vasúti botrányok már napirenden valának, akkor a közlekedési minisztérium élére állítá – Tisza Lajost.

Nem azt látjuk-e gróf Andrássy Gyula miniszterelnöksége alatt, hogy noha nem voltak nyilvánosak a bűnök, de annál nagyobb lett a titkos romlottság, mely Buckle szerint a nyilvános bűnöknél sokkal veszedelmesebb! Mert a nyilvános bűnökhöz hozzá lehet férni, míg a titkos romlottság kibújik az igazság sújtó keze alól, s annál vakmerőbben űzi aljas játékait.

És ezen eredményekkel szemben elég politikai morál-e az, hogy gróf Andrássy Gyuláról semmiféle »gscheftet« nem lehet bizonyítani? Ezen eredményekkel szemben elég mentség-e az, hogy gróf Andrássy Gyula, mikor egyszer valaki telkeket vétetett vele a sugárúton, s egyszerre csak kisült, hogy e telkek ára »fölment,« – keményen megdorgálta az illetőt? Holott gróf Andrássy Gyula, a mennyiben hatalmánál fogva útját állhatta volna mások nyereszkezdéseinek, és ezt nem tette, ezáltal a corruptionnak tudtán kívüli támasza lett. Menthet-e az valamely miniszterelnököt, kinek regimje alatt törvényes alakban károsítják az államot, hogy az ő jelleme a kaszinói gentlemanlike szabályai szerint kifogástalan? Holott a számos vasúti concessiók közt véletlenül keresztül ment az első gácsországi vasút is, melynek kamatgarantiáját már többször emelte a törvényhozás, mert a vasútvonal még az üzleti kiadásokat sem hozza be; melynek speciális nagyszerűsége abban fekszik, hogy bizonyos pontok kedvéért serpentin ékben halad a zempléni dombok közt, csupán azért, hogy véletlenül Velejtét, Terebest és Homonnát érinthesse.

És minél nagyobb gentlemannek kell elismernünk gróf Andrássy Gyulát a kaszinói gentlemanlike szabályai szerint, nem-e annyival inkább bámulnunk kell azt a fokát a mágnási könnyelműségnek, ignorantának és tudatlanságnak, melyek teljesen érzéketlenné, sőt lehet mondani cynikussá tették őt, a rémesen harapódzó corruptionnal szemben? Nem voltak-e gróf Andrássynak »párthívei,« kiknek a koronázás idejében váltóadóságait kelle rendezni, s kik néhány év múlva grófi házat vittek, és birtokok tulajdonosai lettek concessiókból és syndicatusokból? – Nem ütött ez szeget gróf Andrássy Gyula fejébe, s nem tűnt föl neki gyanúsak az az »ügyesség,« mely a kedvező viszonyokat ily kedvező eredménnyel tudja kihasználni?

Nem! – gróf Andrássy Gyula még dicsekedni is tudott azzal, hogy az ő kormányzata alatt mennyi derék magyar ember meggazdagodik. – És szerinte ez így volt helyesen; – mert ne csak a zsidók gazdagodjanak!

Gróf Andrássy Gyula négy évi miniszterelnöksége azt eredményezte, hogy a Deákpárt egy része corrupáltatott, másik része compromittáltatott. Négy év alatt az egész országban olyan chaosz támadt, mint a milyen a gróf Andrássy Gyula fejében uralkodott.

Valamint őt is a divat emelte fel, úgy ő is azáltal csinált államférfiakat a »semmiből,« hogy divatba hozta őket.

Karonfogva sétálgatott velük a váci utcán, együtt kucsírozott velük a városligetben, együtt sugdosott velük a kaszinóban, s néhány hónap múlva divatba jöttek, és aztán csak kamar miniszterekké lettek.

A carrièrenek ezen kívül más módjai is voltak.

Ha Andrásynak egyik vagy másik miniszterre pickje volt, szerette, ha előtte mokírozzák. – így lett kedvence valaki, Horváth Boldizsár parodizálása által, – hasonlóképp szeretett mulatni Grove utánzásán, – s kiválókép élvezte ha Lónyayt gúnyolták előtte. Ilyen időtöltésekkel jobban szeretett foglalkozni, mint hallgatni tanácsosainak relatióit, vagy részt venni hosszas miniszteri tanácsokon. Ha szép idő volt, nem volt olyan nap, hogy órákig ne sétált, ne kocikázott volna (ő maga hajtván lovait,) ott, a hol a legtöbb nép járt. Frizurája, mely tipikussá lett, naponkint sok időt vett igénybe. E mellett nem volt, (és most sincs) olyan nap, melyben háromszor ne öltözött volna. Ő hozta divatba a »Franz Josef« kabátokat, mely több évig csaknem »deákpárti uniformis« lett. Mindezek apró, jelentéktelen vonások, de gróf Andrassy Gyula egyéniségében élesen kidomborodnak. – Mert ha kalkulust csinálunk abból az időből, melyet gróf Andrassy Gyula a kormányon eltöltött, ezen időnek legalább fele ezen apró és jelentéktelen vonások által absorbeáltatik. – A másik felén megosztozik az alvás, a táplálkozás, és az unalmas részletekkel való bíbelődésnél az örökös ásítás. Tessék kiszámítani, mi marad az alkotásra, és a magasabb conceptiókra?

És mi maradt nekünk gróf Andrassy Gyula négy évi kormányzatából? Maradtak a nagy »beruházások,« melyeknek kamatait nem tudjuk fizetni, éppen mint a gavallér, a kit szabókontója öl meg. Maradtak a nagy befektetések, melyek feküsznek életképtelenségüknek cifra ravatalán. Maradtak a vasutak, melyekre még egyszer annyit kellene költenünk, hogy az építésüknél elkövetett közgazdasági botlásokat kiegyenlítsük, mint a menyinyibe kerültek. Megmaradt a vámház, mely mellől hiányzanak a dockok és az entrepók. Megmaradt a sugárút? mely talán egy fél század múlva sem épül ki, s megmaradt az operaház alapja, mely ha csak úgy föl nem épül, mint Athene Amphion hárfájától, bajosan hallunk benne világhírű primadonnákat a mai generatióból. És megmaradt a deficit, megmaradtak az ázsiai állapotok. A complicált perrendtartás, mely et éppen mikor reformálni akarta, kivették a Horváth Boldizsár kezéből. Megmaradt a pártok zűrzavara, megmaradtak a lejárt államférfiak és fölfujt nagyságok, megmaradtak a klikkek, melyek azért folytatnak Andrassy-politikát, mert csak így folytathatják saját politikájukat; megmaradt az a nézet, hogy a kormányférfiak possibilitása vagy impossibilitása nem saját tehetségeiktől, nem a parlament bizalmától függ, hanem függ az udvari kegytől; megmaradt az a gyakorlat, hogy a kormányokat nem a parlament többsége csinálja, hanem a kormány csinálja a parlamenti többséget; megmaradt az Örökös válság, mely gazdasági és parlamenti életünket folyton fenyegeti, s mely végleges megoldásra nem juthat, míg Andrassy a legfőbb polczon uralkodik. Ezek maradtak nekünk gróf Andrassy Gyula miniszterelnöki működéséből, melyet ő csak lépcsőnek tekintett a külügyminiszterséghez. És mikor külügyminiszter lett, prédául dobta Magyarországot egy csoportnak azon az áron, hogy az őt mint külügyminisztert köteles támogatni feltétlenül. Ez a valóság. És ha már mint miniszterelnök inasainak tekintette miniszterársait, mennyivel inkább inasainak tekinté azokat külügyminiszteri magaslatáról? És ha már 1870-ben, még mint magyar miniszterelnök, oly bőkezű volt a közös kiadások iránt, hogy a magyar delegációval 8 millióval szavaztatott meg többet, mint a mennyit az osztrák delegáció megajánlott: mennyivel indokoltabb, hogy mint külügyminiszter telhetetlen lett a követelésekben? Ha már mint magyar miniszterelnök annyira nem törődött Magyarország pénzügyi érdekeivel, hogy nyolcz milliót nagyúri eleganciával dobott ki, csakhogy lekenyerezze magának a katonai pártot, – mennyivel kevésbé érezte szükségét tekintettel

lenni a magyar pénzügyekre, külügyminiszteri magaslatán? És míg mindaddig, míg divat volt a magyar patriotát játszani, mely divat annál könnyebben assimilálhatta gróf Andrassy ilyulát, mert volt benne kétségtelenül némi faj ösztön is, – később, mikor Bécsbe ment, ott az ottani körök hangulata által assimiláltatott, valóságos idegesség fogta el, ha előtte Magyarország speciális érdekeiről beszéltek.« A mi azonban éppen nem azt jelenti, hogy Ausztria speciális érdekeiért lelkesült. Nem! – Gróf Andrassy előtt csak a »monarchia« lebegett, de hogyan? ~ Ügy, hogy míg a monarchia eszméjét tűzte ki céljául, ugyanakkor egyforma csapást mért Ausztriára és Magyarországra is. – Nos! – és e kettő nélkül, hol van hát a monarchia?

Ebből látszik, hogy Andrassy előtt a monarchia eszméje sem volt politikai valóság, hanem éppoly »diplomatai ábránd«, mint a hadsereg politikusai előtt a katonai becsület«. És ha mái-maga a diplomatai ábránd politikája elég veszedelmes, mennyivel végzetesebbnek kellett lenni annak a politikának, mely egy diplomatai ábránd, és az egyoldalú »katonai becsület« szövetségéből származott! – Ez a politika lett az Andrassy külpolitikája! – S ezzel a politikával jutottunk oda, hogy a monarchiának nyugatra nincs nyugta, keletre nincs kelete!

Hol vannak hát, gróf Andrassy Gyula miniszterelnökségi korszakában ama providenciális vonások, melyeket benne föltételezett a nemzet, s melyekért ő benne öszpontosítá minden reményeit? Kiegyenlítheti-e gróf Andrassy Gyula miniszterelnöki botlásait, mulasztásait, és hallatlan könnyelműségeit az, hogy mint »ceremónien meister« páratlanul állt, s hogy soiréi, ebédjei és theaestélyei a politikusok vágyainak Mekkáját képezek? Kiegyenlítheti-e az, hogy személyes szeretetreméltósága, a hatalom nymbusával övezve, közbámulat tárgyává lett, és az általános politikai érzékiség pillangói úgy rajongták körül, mint lángot, melynek fénye vonja őket, tüze pedig elperzseli szárnyaikat? Kiegyenlítheti-e az, hogy amily genialis volt, ha »beszélni« kellett, oly nagy hibákat követett el minden tetteiben, és hogy a mily eszmeszegény volt gróf Andrassy Gyula a mélyebb államférfiúi conceptiókban, oly kifogyhatatlan volt a »sinecurák« creálásában, s annyi hivatalt tudott teremteni, a hány emberre szüksége volt? Kiegyenlítheti-e az, hogy időnkint fényes diadalokat aratott: a balközépen és szélsőbalon, mely pártok tudvalevőleg a komoly politikai conceptiók dolgában még eszmeszegényebbek válnak mint ő, s a balközépnek actiója csak személyes aspirációk fufangjain alapulván, gróf Andrassy természetes érzéssel bírt a »fufangok utógondolatait« kiérezni, s szellemdús sarcasmusával, s szikrázó ötleteivel azokat időnkint leálcázni? Kiegyenlítheti-e az, hogy minden életbevágó fontos politikai kérdést diplomatai úton intézett el, a mennyiben vagy kikerülte, vagy elhalasztotta, s ez által minél kevesebb ódiumot vett magára, annál nagyobb bajokat hagyva azonban maga után? Kiegyenlítheti-e az, hogy amennyire tudta tétlenségre kárhozthatni a komoly politikai tehetségeket, annyira tudott tért nyitni a szellemdús írók tevékenységének, s a rendelkezési alap évekig nem szolgált egyébre, mint reklamgyártásokra, gróf Andrassy Gyula államférfiúi nagyságát illetőleg? Kiegyenlítheti-e az, hogy gróf Andrassy Gyula páratlan ügyességgel tudta félhivatalos írói által lejárni ellenfeleit; kitudta húzni a »Magyar Újság« legharapósabb fogát, – el tudta hódítani »Hon« espritjét, sőt módot tudott találni arra is, hogy Csernátonynak 1849-ben szenvedett kárait megtérítse?« Kiegyenlíti-e az, hogy gróf Andrassy Gyula, maga belátta, s nem titkolta, hogy nem miniszterelnöknek született, de ugyanakkor nem látta be, hogy a ki miniszterelnöknek nem született, az jó külügyminiszter sem lehet, mert a külügyminiszternek nem szabad kevesebbet tudnia, mint a mennyit egy miniszterelnöknek tudnia kell, s a ki saját hazájának érdekeit sem ismeri, az még kevésbé ismerheti Európa érdekeit? Kiegyenlítheti-e az, hogy gróf Andrassy Gyula nem tehet arról ho gy őt minden hibái, mulasztásai, és hallatlan könnyelműségei dacára még jobban bálványozta a nemzet, s mikor már lett volna idő és alkalom, hogy kritika alá vegye, akkor még jobban kényeztette? Nem egyenlítheti ki! – Mert az nem »providenciális férfiaknál,« hanem csak közönséges szerencsevadászoknál jöhet tekintetbe, hogy nem tehetnek róla, ha a nemzet vaksága és gyöngeségei következtében hatalmuk és

népszerűségük azon arányban növekszik, a milyen arányban süllyed a nemzet, és romlanak az ország viszonyai; és nem lehet azt mondani, hogy így gróf Andrassy Gyula sem tehet arról, hogy mikor a nemzet észrevette a bajokat, melyeket Andrassy okozott a belpolitikában, akkor a nemzet még mindig Andrassyban bízott, hogy e baj okát jóvá fogja tenni külpolitikával!

Ilyen mentségre gróf Andrassy Gyula, ha csak le nem mond a providentiális igényekről, a történelem ítélőszéke előtt számot nem tarthat. Ez legfőleg csak Tisza Kálmántól különbözteti meg őt, a ki ugyanis úgy kezdte a politikai pályát, mint III-ik Richárd; egy monológban eltökélvén magát mindarra, a mit tenni szándékozik.

Az, hogy gróf Andrassy Gyula bona fide »esetről esetre« haladt, s jelszava az volt: »keine Dummheiten machen!« melyet úgy értett, hogy sohasem szabad olyat tennie, a mi gyengíthetné posztóját hogy azt hitte, elég ha ő uralkodik, hogy jó vége legyen mindennek, s hogy hagyományos szerencsében bízva? meg volt győződve, hogy az ő kezében az aludt tej i? elsül; még, ha igaz is az, hogy minden nemzet olyan kormányt érdemel, a milyen kormánya van, – gróf Andrassy Gyulát még sem mentheti! Mert mit mondanánk az olyan nevelőről, a ki – azon elvből indulva ki, hogy a növendékre a nevelőnek csak akkor van hatása, h a általa szereteti k, – azzal kezdené, hogy növendékének pajtásává süllyedne, és együtt követné el vele a vásott csínyeket. Szó sincs róla, hogy az ilyen nevelő elérné célját, mert növendéke nemcsak szeretné, de rajong an a utána. Csakhogy egy okos apa az ilyen nevelőt kidobja a házból. És Andrassy Gyula, a providentiális férfiú, ilyen nevelője volt a nemzetnek, ilyen utón tudta lekötni rajongását. A politikai dorbézolások pedig oda juttaták a nemzetet, hogy most a kül- és belbonyodalmak egyszerre szakadnak a fejére. És most úgy vagyunk az Andrassy korszak bajaival mint az aszkórral, melyet Machiavelli szerint eleinte könnyű gyógyítani, de nehéz felismerni, később pedig könnyű felismerni, de már akkor nagyon nehéz gyógyítani.

Azok közt, a kik az Andrassy korszak alatt az Andrassy-politika bírálataival foglalkoztak, Asbóth Jánosé az érdem, hogy mikor még azok is, a kik már sejtették az Andrassy politika ürességét, s látván a múltban okozott károkat, és ismerve Andrassy egyéniségét, nem hitték már, hogy e károkat Andrassy helyrehozhatja valaha, csak hírlapokban intéztek ellene oldaltámadásokat: nyíltan és egészben támadta meg Andrassy politikáját, és minden bajt, mely a nemzet létszerveit sorvasztja, egyenesen neki tulajdonított. Asbóthnak e föllépése még 1875-ben »merényletnek« látszott, mert a nemzet, noha fő fájásról már panaszkodott, még mindig tele volt az Andrassy divat mámorával. Asbóth föllépésének csak »hatása« volt, de egyelőre sikere nem. Innen kezdve azonban Andrassy a komolyabb gondolkozók közt folyton tért és híveket veszített, folyton gyarapodott az ellene tömörülő ellenzék, és Asbóth elfogását teljesen igazolták a későbbi események.

Igaznak bizonyult, Hogy: a politikai becsületesség dolgában Andrassy vezette azt az ijesztő erkölcsi romlást, mely Magyarországon kormányzata alatt oly hirtelen tudott meghonosodni és oly súlyosan tudta megingatni az egykor oly tiszta magyar becsületet. Ha asszonyias hiúság, képességén túlmenő hatalmi vágy és az ebből folyó féltékeny üldözése minden lehető vagy képzelt vetélytársának és leszorítása minden Önálló tehetségnek nagy szerepet is játszott motívumaiban, és politikájának sajnos eredményeiben: szeretjük hinni, hogy Magyarország érdekeit igyekezett előmozdítani, szeretjük hinni, hogy ambícióját is ez által vélte legjobban szolgálhatni. Hogy ez jóakarata mellett sem sikerült, hogy ellenkezőleg a magyar érdekeket minden téren romlásnak és bukásnak vezette, az, ha nem is védhető, de talán megbocsátható. De sem nem, védhető, sem soha meg nem bocsájtható amaz erkölcsi romlás, melyet rendszere a politikai téren inaugurált, s mely csakhamar utat tort magának a társadalmi térre is.

Igaz, hogy a liberalismus és corruptió közt mindig van valami causalis nexus. A hol a kormányzat abstract elveknek, ideolog theoremáknak és szoba-tudós doctrináknak feláldozza az államérdek követelményeit, a hatályos igazgatás feltételeit, a végrehajtó hatalom nélkülözhetlen eszközeit, de az államgépezetet mégis együtt és rendes működésben akarja

tartani, az államot a veszélyes tanok, a particuláris érdekek és a centrifugális törekvések ellen mégis meg akarja védeni: ott, a midőn magát nem annyira, általán a polgárok, mint inkább befolyásos egyesek és szájas kortesek kegyelmére bízta, kénytelen lesz ezeket nyílt vagy hallgatag alku útján megnyerni, ahol pedig megnyert egyet, ottan keletkezik helyébe, okulva és tanulva a példán, tíz másik, a ki csak azért opponál és fenyegetőzik, hogy magát megvásároltassa. Így a szükség csakhamar törvényt ront, és „hilft tuas helfen kannu”. Így inauguráltatott Franciaországban az orleanisták alatt a liberalizmussal együtt a corruptió. Ez úton halad Amerikában a corruptió gőzerővel.

Ha már most valahol oly sok az államellenes törekvés mint nálunk, és a liberális kormány még gyarló és ügyetlen is, és mégis a választók többségének támaszára szorul, akkor természetes:

hogy Ludasira bíztatik a sajtó vezetése, illetőleg corrupálása;

hogy nagy és befolyásos családok tönkrement, élheteretlen vagy korhely tagjai, parlamenti nagyságok ditto rokonai és sógorai, nemkülönben egyes „veszedelmes emberek oly hivatalokba tételnek, melyekre képtelenek és esetleg uradalmi tisztartóságokba is, a hol magukat rangírozhatják;

hogy az állami bérletekkel történik korteskedés;

hogy ilyen és hasonló módokon vásároltatnak nemzetiségi kétes hívek;

hogy a választási vesztegetésekre szolgáló pénzgyűjtések élére egész cynizmussal maga a kormány áll; hogy a vesztegetés lesz alkotmányos kiadássá és egyes képviselők részéről plane dicsekvés tárgyává;

hogy a képviselői állás lesz »geschäft«-té és ígervénynyé;

hogy a spiczliskedés organisáltatik nem az államveszélyes törekvések, hanem a gyanús párthívek ellenőrzésére;

hogy Ráday Gedeon gróf az egyetlen ember, a kiről mondhatni, hogy az Andrássy-rendszer alatt feladatát komolyan vette és annak komolyan megfelelt, kegyevesztetté lesz, mikor a tolvajokat nagyon is tapintatlanul üldözi; hogy ha szegény zsidó váltót hamisít, becsukják, de ha gavallér ember, nagy úr és képviselő teszi, eltusolják, mintha csak duellumról volna szó!

hogy egyes vasutaknál milliók eltűnnek, vizsgálat rendeltetik, de bűnösnek senki sem találhatik és a contót fizeti az ország;

Összevissza pedig ennek az a neve, hogy parlamenti kormányzat és felelős minisztérium. Eredménye pedig az, hogy az erkölcsi hit meginog, a becsületesség eldől, a külső siker lesz a tromf, a lopás és a hamisítás entrét nyer a társaságban, becsületesnek lenni feleslegessé lesz, a nemesebb ambíció kihál, ki az áldozni tudó hazafiérzés, kezdődik az anyagi javak és a szennyes élvek hajhászata, romlik a nemzedék és bomlik az ország.

Mert az nem igaz, hogy becsületesnek csak látszani kell. Nem igaz az, hogy a becsületesség csak az ostobák számára van kitalálva, hogy annál jobb dolga, legyen néhány okosnak. Nem igaz, hogy a tiszta erkölcs csak pusztá szó, hanem igenis az országok talpköve, mely ha elvész, »Róma ledől s rabigába görbed.«³

Tehát, nemde jó lélekkel kimondhatjuk, hogy a felsorolt eredmények alapján, gróf Andrassy Gyula miniszterelnöki korszakában, az eddig keresett providentiális vonásokat még mindig nem találjuk!

És ez annyival inkább aggasztó jelenség, mert gróf Andrassy Gyula miniszterelnöki korszakában már semmi sem állt útjában annak, hogy gróf Andrassy Gyula azt tette legyen, a mit akart és jónak látott: de miután van még egy szerepkör, melyben még eddig nem vizsgáltuk gróf Andrassy Gyula államférfiúi működését, bármennyire aggódjunk is afelett, hogy az eddig keresett providentiális vonásokat abban sem t o g j u k megtalálni, végleges ítéletet addig mégsem mondhatunk, míg csak az utolsó stadium utolsó pontjához, gróf

³ Asbóth János »Magyar conservatív politika.«

Andrássy Gyula külügyminiszterségének látható eredményeihez el nem jutottunk.

Nézzük tehát a miniszterelnöki pillangót, hogyan változik vissza hernyóvá, mely először is, lerágja Beust koszorúinak leveleit; aztán hogyan fonja magát saját 1 maga szötte diplomatikus szálainak burkába, s abból hogyan kél ki újra mint külügyminiszteri pillangó, s nézzük: vajjon nem változnak-e át szárnyainak színei? – s nem lesz-e a fehér veres zöld pillangóból lassanként feketesárga lepke?

Bismarck barátja.

A mily csodálatos és természetellenes volna, ha igaz lenne az, hogy Bismarck herceg, a ki a Nagy Frigyes tanítványa, »barátja« lehetne valakinek: szintoly csodálatos és természetellenes lett volna Bismarck herceg részéről az, ha ő gróf Andrássy Gyulát »barátjául« megnyerni elmulasztja vala.

Mert gróf Andrássy Gyulát az isten is »Bismarck barátjának« teremtette, s ezt Bismarck herceg, a ki még eddig mindenkor megtalálta céljaihoz a legalkalmasabb eszközöket, már idejekorán ne vette volna észre?

Ő, a ki csakugyan providentiális ember, kinek emberismerete, kiben a viszonyok tiszta látása szinte látnoki; ő, a ki már 1854-ben megmondta III-ik Napólenről (ki saját magának volt külügy minisztere, mikor még egész Európa félt tőle – s bámulta őt), hogy »ostoba és érzélgő;« megmondta, hogy III-ik Napóleon sokkal jobb szívű, mint közönségesen hiszik, és sokkal kevésbé okos, mint a milyennek tartják; ő ki Napoleon tudományára nem adott sokat, s különösen a földrajzban tartotta őt gyöngének, ismereteiről pedig azt mondta, hogy azokkal Napóleon Németországban még a referendáriusi vizsgát sem állotta volna ki: tehát ő ne tudta volna már 1867-ben gróf Andrássy Gyuláról, ki daczára hagyományos szerencséjének, mégis valamivel kevesebb egyéni sikert tudott elérni, mint III-ik Napóleon, hogy hiú és ambitiozus? ne tudta volna, hogy gróf Andrássy Gyula tudományára nem lehet sokat adni, s hogy nemcsak a földrajzban, hanem minden más tudományban nagyon gyöngé? hogy ismeretei olyanok, hogy azokkal Németországban még a »referendáriusi vizsgát sem állhatta volna ki?« S ne tudta volna, hogy míg III-ik Napóleonnak csak arról nem volt fogalma, hogy mint állanak a dolgok Németországban, Andrássynak, mikor Magyarország miniszterelnöke volt, még arról sem volt fogalma, hogy mint állanak a dolgok – Magyarországon?

Mindezeket ne tudta volna Bismarck herceg már 1867-ben gróf Andrássy Gyuláról? holott Magyarországon már 1861-ben semmisen történhetett, a miről Bismarck berezegnek biztos tudomása ne lett volna. Ne tudta volna ő, kinek figyelme odáig kiterjedt, hogy az 1866-ki háború után (azon elaborátumból, melynek alapján S molk a védelmezte a Reichsrathban a magyar követeléseket,) annyira tájékozva volt Magyarország közjogáról, hogy mikor a berlini osztrák nagy követ egyszer azt említette előtte, hogy Ausztria nem teljesítheti Magyarország követeléseit, úgy lefőzte az osztrák nagykövetet a magyar közjoggal, mint Lust-kandelt Deák Ferencz? – Ne tudta volna ő, kinek figyelme odáig kiterjedt, hogy mikor később Kállay Béni belgrádi consul volt, s a belgrádi német consual »nem hivatalos« conversatióba ereszkedvén, tárgyalta Európa nemzetiségi kérdését, s csak odavetve megjegyzi, hogy Ausztria német tartományai a német egység vonzása alatt állanak, – másnap Kállay magától Bismarcktól kapott egy »nem hivatalos« sürgönyt, melyben Bismarck berezeg arról biztosítja Kállayt, hogy Németország az osztrák tartományokra nem aspirál?

És ha Bismarck berezeg mindezeket tudta, ne tudta volna azt, hogy gróf Andrássy Gyula már 1867-ben a külügyminiszterségre vágyik? – s ezt tudván, ne tudta volna azt is, hogy neki Ausztriában éppen olyan külügyminiszterre van szüksége, mint gróf Andrássy Gyula? Föltevésnek is nevetséges!

És teljesen igaza van Pulszky Ferencznek, a ki ezeket írja: »Bismarck, a nagy diplomatákban gazdag századnak e legravaszabb államférfia, meggyőződve egy végleges francia háború kikerülhetlenségéről, szükségesnek látta a francziák lehető szövetségeseit, az osztrák-magyar monarchiát s az orosz császárságot oly kalandokba bonyolítani, melyek által képtelenné válnak a francziát megsegíteni, midőn a nagy háború csakugyan megkezdődik. Bismarck tehát helyeselte s elősegítette Oroszország délszláv terveit, a török háborút s a

felosztást. – Erre azonban meg kellett szerezni az osztrák-magyar monarchia beleegyezését, hozzájárulását, szóval a három császár szövet s éget. – Ilyenek létrehozására nélkülözhetlen volt egy magyar külügyminiszter, kinek eljárása nem gerjeszt gyanút, s kinek személye megnyugtatja honfitársait. Ugyanezért a tábornokpárt, Oroszország s Bismarck egyaránt Andrássyra vetették szem őket, ez volt minden tekintetben a legalkalmasabb eszköz: mert csálni nem tud s nem csalhatatlan. A porosz cancellár, akkor Európa leghíresebb férfia, nyíltan kijelentette, hogy az osztrák államférfiak közül csak ez egyben bízhatik meg; mindaddig, míg ő áll a kormány élén, biztosítva van e két császárság közt a béke és szívélyes egyetértés. A magyar államférfi természetesen büszke volt e bókra.

Nem csoda tehát, ha gróf Andrassy Gyula, ki előtt elejétől fogva a Ballplatzi palota lebegett, eleinte mint miniszterelnök azért nem törődött Magyarország belügyeivel, mert nem értett a kormányzáshoz; később pedig azért nem törődött azokkal, mert külügyminiszteri possibilitását Bismarck kaczer pillantásai által mindinkább növekedni érezvén, már szinte méltóságán alulinak tartá, hogy ő, kinek európai szerepre kell készülnie, Magyarország kormányzatára sok időt vesztegessen.

Nem csoda, ha miniszterelnökségének utolsó évében már egészen beleesett a külügyminiszteri betegségbe, s mint a zord északi ég alj bércezn a fenyő, úgy ábrándozott ő is a dicsőség forró, és gazdag déli égövének külügyminiszteri pálmájáról.

És valamint ő mint miniszterelnök, nem bírt érzékkel a miniszterelnöki hivatás és feladat iránt, úgy a külügyminiszteri hatalom után is, nem vele járó m i s-sióért, hanem a vele járó rangért és hatalomért sóvárgott.

A miniszterelnöki hivatal unottá, egyhangúvá lett előtte, Egyik nap úgy folyt le, mint a másik. Kisserű parlamenti interpellációk, melyekre mégis válaszolni kell, hosszú és sok száz paragrafusokból álló törvényjavaslatok, melyeket ha csinálni nem is, de végig hallgatni kell, hosszú ministeri tanácsok, melyek csupa részletekkel bíbelődnek, unalmas klubtanácskozmányok, a balközép és szélsőbal örökös egyforma és üres fecsegései, folytonos érintkezés » mindenféle« emberekkel, örökös veszekedés, és örökös hivatal vagy protectió kérés, – ezek valának miniszterelnökségének általa felfogott teendői, melyek utóvégre csömörletessé tették előtte a magyar miniszterelnöki hatáskört, melynek ránézve csak egy kellemes oldala volt, hogy mint magyar miniszterelnök, a külügyi kérdésekbe beleavatkozhatott, – de csakhog ezek a beavatkozások is csak eleinte elégitették ki, utóbb keserű indignatiót keltettek benne a miatt, hogy ő, ki a külügyek vezetésére van hivatva, azokba csak –beleavatkozhatik!

És gróf Andrassy Gyula előtt, az általa így érzett miniszterelnöki teendőkkel szemben, hogyan állott a külügyminiszteri hatáskör?

Először is mint első hivatal a monarchiában. A »birodalom külügyminisztere, és a császári ház cancellárja« – mennyivel másképen hangzik az, mint »Magyarország miniszterelnöke!« Másodsor az állandó udvari légkör. Folytonos érintkezés a császárral és a királylyal. És így tovább, A külügyminiszter élete folytonos ünnep és ünnepeltetés. A közönséges halandók nem is hiszik őt magukhoz hasonlóknak. A mi egy külügyminiszter hatáskörébe tartozik, az mind idegfeszítő, érdekes. Az udvarok titkai mind föltárulnak előtte. A nagykövetek mind csupa szellemdús aristocraták, a kik a legkomolyabb tárgyakba is tudnak valami pikánst vegyíteni, s részletekkel sohasem fárasztják a külügy minisztert. A rendjelek zápor módjára hullanak a külügyminiszterre, különösen olyanra, a kinek egy rendjellel be lehet fogni a szemét. Napirenden vannak a császári találkozások, s ilyenkor a külügy miniszter csaknem olyan figyelemben részesül, mint maga az uralkodó. És mi a külügyminiszter felelőssége? – Az, hogy minél kevesebbet áruljon el a valóságból. Ha valamely kérdésben sarokba szorítják, segít rajta egy geniális ötlet, melyet magyarázhat mindenki tetszése szerint. És soha semmiben nem kénytelen érintkezni a profán tömeggel, mely nem tudja az etiquettet, és mégis

tudni akar mindent. Egy diplomatának mindenre van felelete. Ha valamit, a mi szükséges volna, nem tett, azt mondhatja: nem tehette. Ha valami szükségtelent tett, azt mondja: tennie kellett. Ha szükséges háborút elmulaszt, azt mondhatja: nem volt rá alkalmas a helyzet; ha szükségtelen háborúba rohan: azt mondhatja: »a rómaiak Görögországban viseltek háborút (melyet pedig elkerülhettek volna) Fülöppel, nehogy Itáliában kelljen Fülöppel verekedniük.« A külügyminiszterek és diplomaták rejtelmes mondásaiból egy egész repertórium van, s abból minden alkalomhoz találhat egy-egy szellemdús frázist minden megszorult diplomata és külügyminiszter. És minél kevesebbet mond, annál nagyobb diplomatának látszik. S ugyanakkor bizalmas emberei által olyan hazugságokat híresztelhet, a mi neki tetszik, mert nincs eset, hogy rajta kapják. És miután a külügyminiszternek annál nagyobb tekintélye van, minél több szuronyra támaszkodhatik, tehát az országnak kötelessége minél több szuronyt tartani, hogy a külügyminiszternek tekintélye legyen. Az ország köteles mindenben szót fogadni a külügyminiszternek, a külügyminiszter pedig nem tartozik tekintettel lenni az ország érdekeire. Mert ha a külügyminiszter szerencsés politikát folytat, akkor az ország a ráfordított áldozatokat kamatostól kapja vissza. És vajjon egy szerencsés ember, egy »providentiális férfiú« csinálhat-e, habár mint külügyminiszter is, szerencsétlen politikát?

Gróf Andrassy Gyuláról, egyéniségét, és szereplésének előzményeit ismerve, föl lehet tenni, hogy ő csakis a könnyű, a kellemes oldaláról fogta föl a külügy-miniszterséget, – s azért sóvárgott utána, mert előtte a diplomacia a legmagasabb sport alakjában állt, – és diplomatai tapasztalataiból nem nyert más benyomást, mint azt, hogy a diplomacia – játék.

S mint az, a ki a sakkjáték húzásait megtanulván, azt hiszi, hogy már sakkozni tud, Andrassy is, megtanulván a diplomacia szabályait és külsőségeit, megtanulván a diplomatai nyelvet, és etiketteket, azt képzelte magáról, hogy bevégzett diplomata, a ki bátran veheti kezébe egy birodalom sorsát, s minden gond nélkül elfogadhatja Bismarck, barátságát.

És gróf Andrassy Gyula előtt nemcsak akkor, mikor már külügyminiszterre lett, hanem már akkor mikor még csak miniszterelnök volt, Magyarország nem cél, hanem csak eszköz gyanánt lebegett.

És meg kell vallani, hogy Magyarország pompás eszköz volt, Míg Andrassy külügyminiszter nem lett, és soká még azután is, mindig úgy állt Andrassy mögött minden külügyi kérdésben mint egy ember. Mindenkinek tudnia kellett, hogy Ausztriában Andrassy nélkül külpolitikát csinálni n e m l e h e t, a mi azt jelenté, hogy Ausztriában Magyarország nélkül nem lehet külpolitikát csinálni. S ez a körülmény volt a döntő ok, hogy mikor arra került a sor, hogy külpolitikát csináljanak Magyarország nélkül, akkor előállt annak szüksége, hogy a külpolitikát Andrassy val kell csinálni.

Hogy ezt az első pillanatban nem adták gróf Andrassy Gyula tudtára, s hogy gróf Andrassy Gyula nem azon az áron kapta meg a külügyminiszterséget, hogy neki Magyarország nélkül, utóbb Magyarország e l - len kell külpolitikát csinálni: ez nagyon természetes. De erre nem is volt szükség. . Gróf Andrassy egyéniségében meg volt arra a garancia, hogy ha kell, mind a kettőt meg fogja cselekedni. Csak az legyen a taktika vele szemben, hogy először éreztessék vele, hogy nem az történik, a mit ő akar; másodszer pedig hitessék el vele, hogy az történik, a mit ő akar.

És e célra nem is kellett föltalálni, csak szabad folyást kellett adni ama »ellentétes áramlatoknak«, melyekkel »köztudomás« szerint (ez alatt mindig az Andrassy félhivatalos sajtóját kell érteni) Andrassynak küzdenie kellett.

Ezeket az ellentétes áramlatokat gróf Andrassy Gyula már magyar miniszterelnök korában érezheté. Ama udvari hatalmasságok, a kik gróf Andrassy Gyula simulékonyságát és assimilálhatóságát nem ismerték, gyanús szemekkel nézték azt a ragaszkodást, melylyel egész Magyarország kísérte és támogató gróf Andrassy Gyulát Bécs felé; s nem képzelték el, hogy e ragaszkodás nem teszi elfogulttá Andrassyt a magyar szempontok iránt, melyeket, ha

külgyminiszterre lesz, talán érvényesíteni fog. De mennyire meg voltak lépetve eme udvari hatalmasságok, mikor egyszerre csak azon vették magukat észre, hogy Beust ellen, gróf Andrassy Gyula érdekében, nemcsak a német, hanem az orosz befolyás is intriguai!

Ez a körülmény ha nem is fegyverezte le az első pillanatban eme udvari hatalmasságokat gróf Andrassy Gyula irányában, ha nem is eredményezte azt, hogy gróf Andrassy Gyulát rögtön a maguk emberének tekintsék: ámde elérte azt, hogy ama körök néni léptek nyílt actióba gróf Andrassy Gyula külgyminiszteri aspirációi ellen, hanem várakozó állást foglaltak el.

Most még csak néhány előzményt kell tudnunk, hogy teljesen tájékozva legyünk ama rugókról, melyeknek működése a budai Pallavicini palotából a bécsi Ball-Platzra emelte Andrassyt, s hogy valamint eddig már egészen tisztában vagyunk Andrassy gróf miniszterelnöki politikája felől, úgy legyünk tisztában későbbi külgyminiszteri működését illetőleg is.

Gróf Andrassy Gyula, mint miniszterelnök, törvényadta hatalmánál fogva folytonosan beleavatkozott a külgügyek vezetésébe, és hogy ellenőrizhessen mindent tudni akart mindent. És miután ő akart külgyminiszter lenni, természetes, hogy a gróf Beust külpolitikájával nem lehetett megelégedve, és így a gróf Andrassy Gyula félhivatalos sajtója éveken át nem tett egyebet, mint folyvást Benstot kritizálta, és szította ellene az elégületlenséget úgy Magyarországon mint Ausztriában.

Beustnak azon kívül, hogy nem volt erős positiója Sem az udvarnál, sem a parlamentekben, mert nem volt sem o s z t r á k, sem m a g y a r, volt még egy gyöngö oldala is. Az, hogy híres volt adósságairól, és pazar életéről. És minél jobban ingadozott politikája, azon hullámszáznál fogva, mely az udvar különféle elemeinek túlsúlyra vergődött nézeteiből időnkint előállt, oly mértékben erősítette a gyanút, hogy a külállamok diplomatiájának zsoldjában áll. E gyanú nem volt igazolt, de terjedt.

Kállay Béni mint belgrádi főconsul sokkal több jelentést tett Andrassy Gyulának, a magyar miniszterelnöknek, mint gróf Beustnak a külgyminiszternek, s Andrassy sokszor informálta a királyt a délszláv viszonyokra nézve olyan szempontokból, melyeket gróf Beust másként adott elő. Beustnak türnie kellett ezt, mert ha a cabinet-kérdést fölállítja vala, tudnia kellett, hogy azon támogatásnál fogva, melyben Andrassy Magyarország részéről részesül, nem Andrassy bukik, hanem ő.

Ausztria külpolitikájának mindig az volt a fátuma, hogy nem egy ez élj a, nem egy irányba volt, hanem mindig több. A helyzet kényszerűségénél fogva okvetlenül kellett, hogy érdekelve legyen a keleti kérdésben; másrészt a »német császári« traditiók még mindig nem enyésztek el annyira, hogy egy, a Poroszországnak adandó revanche eszméje sokszor még nappal is ne kísértett legyen.

Gróf Beust, mint Bismarck versenytársa, ez utóbbi felé hajlott. Gróf Andrassy Gyula, mint Beust versenytársa, akkor is perhorrescálta volna e politikát, ha magyar szempontból nem látta volna azt veszélyesnek Magyarországra nézve. Mert bármennyire eltért is a gyakorlatban gróf Andrassy Gyula attól az alapeszmétől, mely a kiegyezésben rejlett, mely alapeszme a szlavismus elleni önvédelem volt, azt »elméletben« talán még akkor sem adta fel, mikor már a három császár-szövetségbe vitte bele a monarchiát. S épen ebből a szempontból végzetes lehetett volna Magyarországra nézve, akár egy győzelem a porosz felett, akár egy új Vereség a porosztól. Mert az előbbi azonnal megsemmisíti Magyarország döntő befolyását a külpolitikára; az utóbbi pedig felbontván a monarchiát, épp úgy lehetetlenné teszi, mint az előbbi azt, hogy gróf Andrassy Gyula valaha a monarchia külgyminisztere lehessen!

És mikor Beust Bécsben a délnémet lövész-ünnepélyt, s a poroszok által detronizált hannoveri ház ünnepeltetését rendezé, egész Magyarország fölzúdult ellene. E felháborodás még inkább erősíté gróf Andrassy positióját fölfelé, s ugyanakkor több jeltől már érezni kezdé Bismarck kaczerkodásait is.

Ezek voltak a főrugók, melyek később arra bírták Andrássyt, hogy – folyvást a külügyminiszteri posztó lebegvén szemé előtt – a porosz franczia háború kitörésekor arra határozta el magát – 48 órai gondolkozás után – H i e t z i n g b e n hogy a semlegesség mellett nyilatkozzék.

Gróf Andrássy Gyulának ezen elhatározása akkor végtelen szerencsének látszott a monarchiára. – Mert az a váratlan és páratlan diadal, melyet a német fegyverek a francziákon arattak, a legnagyobb veszély alakjában tüntetik vala föl azt a politikát, ha mi akkor a francziákkal szövetséget kötünk, s actióba lépünk.

Az persze elmosódott akkor mindenki előtt, hogy ha Ausztria akkor actióba lép Poroszország ellen, akkor Bajorország, Baden, Württemberg vagy semleges marad, vagy Ausztriához csatlakozik. Elmosódott mindenki előtt, hogy az esetben Poroszország nem vetheti egész hadi erejét a Rajnára, s megoszolván, nem bizonyos, hogy megveri-e a franczia sereget, melyen így is mindig csak a tálnyomó erő által győzedelmeskedhetett. Elmosódott mindenki előtt, hogy noha fenn forgott az orosz intervenció is, és látni való volt, hogy beavatkozás esetén háborúnknak kellene lenni Oroszországgal is, ámde e háborúban szövetségesül nyerhettük volna a törököt és az angolt. Elmosódott mindenki előtt, hogy mikor a porosz-franczia háború kitörvén, monarchiánk sem az angollal, sem a törökkel nem volt tisztában egy együttes actio iránt Oroszország ellen, hogy ez nagy részi;en annak a személyes rivalitásnak volt köszönhető, melylyel Andrássy minden kezdeményezésben akadályozni és compromittálni igyekezett Beustot. Elmosódott mindenki előtt, hogy gróf Andrássy Gyula hietzingi elhatározása, ha valamennyire hatással is volt arra a helyzetnek több oly objectiv momentumum, mely a monarchia szempontjából merész koczkázatnak, Magyarország szempontjából pedig veszélyesnek tüntette föl a beavatkozást, nagyobb részében a külügyminiszteri ambíciának személyes momentumain alapult, s egészen gróf Andrássy egyéniségének bélyegét viseli magán. Mert valamint az udvar, úgy maga gróf Andrássy sem volt tisztában egészen a hietzingi elhatározásig, hogy semleges maradjon-e Ausztria, vagy actióba lépjen? maga Andrássy sem volt tisztában, hogy a Napóleonnak tett ígéretele (Suezben és Salzburgban), beváltassanak-e, vagy meg ne tartassanak? és mikor az elhatározás percze elérkezett, s Andrássy, ki addig mindig és mindenkor beleavatkozott a külpolitikába, megkérdeztetett, hogy mit tanácsol, és Andrássy elvonult Hietzingbe, hogy a kérdés fölött gondolkodjék: senki sem tudta, hogy mit fog határozni? Mert az előzmények nem engedtek következtetést húzni Andrássy külpolitikai intentióra és terveire, miután azok nem léteztek. És mikor gróf Andrássy Gyula a nagy elhatározás fölött gondolkozott, világos volt előtte két eshetőség. Egyik az, hogy ha beavatkozunk és győzünk, Beusté a diadal. Ha nem győzünk, Andrássyra hull vissza a nemezis. Világos volt előtte, hogy bármennyire rokonszenvezett a magyar nemzet a francziával, politikai szempontból irtóztott a porosz elleni háborútól, mert tudta, hogy valamint alkotmányát a poroszok 66-ki győzelmének köszönheti, úgy azt egy esetleges porosz vereség által, melyhez maga is hozzájárul, bizony koczkára teszi. Ez az érzés nem csupán a Deákpartban uralkodott, hanem sokkal inkább a balközépben és a szélső Íjaiban. Ezek a szó szoros értelmében hazaárulást láttak abban, ha monarchiánk a franczia caesarismust segíti csupa revanche politikából. Az egyedüli »Reform« agitált csak a háború mellett, s az a nevezetes, hogy ebbe akkor csupa olyan író irt, a kik Andrássy emberei valának. Ebben dühöngött a németek ellen Salamon Ferencz is, a hivatalos lap szerkesztője, ki egy, a megelőzőtt évben megjelent, s neki tulajdonított röpiratában (»Magyarország 1849-ben és 1866 után«) a sorok közt azzal gyanúsítá az ellenzéki sajtó német barátságát, hogy abban része van a porosz tallérok. Andrássynak látnia kellett, hogy ha ő a háború mellett nyilatkozik, akkor elveszti Magyarország támogatását, mely pedig Bécs felé egyedüli hatalmas fegyvere volt. És bármiként üssön ki a háború, az ő személyes céljai minden eshetőség által csak veszhetnek. – Ellenben ha a monarchia a semlegesség politikáját deklarálja, hogyan állt a jövő képlete? Úgy állt, hogy bármiként üssön ki a háború, egy dolog

bizonyos, hogy mikor Andrassy a semlegesség mellett nyilatkozott, a magyar országgyűlésnek általános helyeslésére számíthatott. Azzal tehát Magyarországot még jobban megnyeri magának. Továbbá nemcsak valószínű, hanem csaknem bizonyos volt, hogy a kitűnően fegyelmezett és szervezett német hadsereget, mely számban jóval meghaladta a francziáét, ha a francia esetleg meg is veri, azon csak fél sikert arathat, s a német politika európai befolyását nem semmisítheti meg«. Ebből következik, hogy gróf Andrassy semlegességi elhatározásával nemcsak Magyarországot, hanem Németországot is megnyeri magának, s ez, bármiként üssön is ki a háború, csak erősítheti az Andrassy posztóját, s Németország esetleg hasonló szívességet tehet neki, ha a keleti kérdés napirendre kerül. Végül pedig bizonyos egy dolog, az hogy egy francia győzelem esetén B e u s t meg van fosztva a diadaltól, egy német győzelem esetén pedig B e u s t bukása kikerülhetetlen. – így gondolkozott Andrassy Hietzingben, mialatt a bécsi Burgban a bajor kamara küldötte szívszorongva várta, hogy mire határozza el magát Ausztria? mert e szerint fog cselekedni Bajorország. Gróf Andrassy Gyula pedig, a bajor küldött rémületére, és a katonai párt elszörnyűködésére kimondta, hogy ő Magyarország nevében a semlegesség mellett nyilatkozik. És mert tudta mindenki, hogy e kérdésben Magyarország úgy áll Andrassy mögött, mint egy ember, – a katonai párt nem merete provokálni Magyarországot és fogcsikorgatva belenyugodott a semlegességi politikába. De a mennyire gyűlölt férfiú volt akkor az udvari hatalmasságok előtt gróf Andrassy Gyula, anynyira imposans alakká lett, mikor néhány hét múlva a francia seregek szét voltak verve, s a császár Sedánál foglyul esvén, a nemzet által detronizáltatott. Magyarország e gyors fordultnál ujjongva üdvözölte a semlegességi politikát, s gróf Andrassy Gyulát újra mint providentiális férfiút« ünnepelte. Az udvari hatalmasságok pedig mintegy babonás félelemmel néztek reá. És gróf Andrassy Gyula talán maga is elhitte, hogy ő, mikor a semlegességre határozta el magát, noha a döntő szerepet személyes motívumok játszták abban, próféta volt, és a jövőbe látott. Félhivatalosan pedig azt zengedezték róla, hogy »megmentette a monarchiát.«

Hogy csakugyan providentiális vonás volt-e gróf Andrassy Gyula hietzingi elhatározása, vagy csupán a viszonyok és a subjectiv érdekek összetalálkozásánál vakszerencséje? – Annak megítélésére a sors alig öt hónappal a hietzingi elhatározás után fényes alkalmat nyújtott.

Mikor ugyanis a német seregek körülzárolták Párizst, Oroszország hadat izent a párizsi szerződésnek.

A párizsi szerződésnek legbecsesebb eredménye az volt, hogy többek közt biztosítá a Duna torkolatának szabadságát, hogy megkötötte Oroszország kezeit a Fekete tengeren, s megóvta Törökországot egy rögtöni tengeri megtámadás veszélyétől. Míg e szerződés érvényben van, Oroszország egy lépést sem tehet a keleti kérdés megoldása felé. Nem lépheti át határait a nélkül, hogy azonnal szemben ne találja magával egész Európát. E szerződés egy állandó coalitio volt Oroszország ellen. És Oroszország széttépte e szerződést, mert – úgymond – a porosz-francia háború kitörésekor Poroszországnak »jót állott Ausztria semlegességeért, s most e jótállásért a párizsi szerződés megsemmisítését követeli.« És mielőtt erre megnyerte volna az engedélyt, kijelenteté konstantinápolyi nagy követe által, hogy Oroszország a párizsi szerződést nem tekinti többé magára nézve kötelezőnek.

Íme tehát eljött a pillanat, melyben gróf Andrassy Gyulának alkalma nyílt bebizonyítani, hogy valóban providentiális ember.

Eljött a pillanat, melyben az 1867-ki kiegyezés alapeszméje, az önvédelem a szlavismus ellen, tényleg kihívott.

Eljött a pillanat bebizonyítani, hogy Ausztria semlegessége a francia-porosz háborúban, nem gyáva habozás, nem eszme hiány volt, hanem öntudatos követése a dualismus alapeszméjének, mely önvédelemre utalta a monarchiát a szlavismus ellen.

Mert szükséges-e magyarázni, hogy minden lépés melyet Oroszország a párizsi szerződés

ellen tesz vala, Ausztria-Magyarország ellen van intézve? Szükséges-e magyarázni, hogy Ausztria-Magyarországban a dualismus mindaddig meg nem szilárdulhat, míg csak a monarchia halálos csapást nem mér Oroszország túlterjeszkedési vágyaira? Szükséges-e bizonyítani, hogy valamint Cató sohasem mulasztá el hangoztatni: »Carthaginem delendam esse censeo! « nekünk sem szabad elmulasztani soha annak hangoztatását, hogy minden concessió, melyet Oroszországnak teszünk, egy-egy dőfés monarchiánk életereibe? Szükséges-e bizonyítanunk, hogy míg Oroszország nem szomorkodik, addig mi nem örülhetünk!

Nos, és mondhatja-e gróf Andrassy Gyula azt, hogy ő rá e kérdés elintézése nem tartozott, mert nem ő volt akkor a monarchia külügyminisztere? Mondhatja-e gróf Andrassy Gyula azt, hogy őt nem érheti felelősség azért a szégyenletes kudarczért, mely e kérdés elintezésében a londoni conferentia által sújtotta nemcsak monarchiánkat, hanem egész Európát? Mondhatja-e gróf Andrassy Gyula azt, hogy ő nem látott veszélyt abban, hogy Oroszország széttépte a párizsi szerződést, s foszlányait először is a mi arcunkba vágta?

Mert ha neki, mint magyar miniszterelnöknek volt annyi befolyása és hatalma, hogy háborúba vihette volna a monarchiát a porosz ellen: nem volt-e ugyanannyi hatalma és befolyása arra, hogy tiltakozásra bírja a monarchiát a párizsi szerződés megsértése ellen? Ha Andrassy gróf mindenkor és mindenben alkalmat tudott venni magának arra, hogy döntő befolyással avatkozzék a külügyek elintezésébe, csak éppen e fontos és végzetes kérdésnél tartotta illőnek szerényen visszavonulni, s az elhatározást teljesen rábízni Beustra? Ha gróf Andrassyban a külügyminiszteri ambíciók nem csupán személyes czélok voltak, hanem össze voltak fonva egy nagyszabású conceptióval, hogy van az, hogy ő a providentiális férfiú nem látta elérkezettnek a legkedvezőbb percet, megverni a muszkát?

Úgy van! a legkedvezőbb percet, melynél kedvezőbb perc nem lesz többé soha!

Németország összes haderejével a csatatéren állt, s oly ellenséggel szemben, mely bár le volt győzve, így is félelmes volt, s lehetlenné tette Németországra nézve, hogy új háborúban engagierozza magát.

Szerbiában még határozottan orosz ellenes hangulat uralkodott. Azok, a kik Obrenovits Mihályt meggyilkolták, még nem ölhatték meg akkor a meggyilkolt fejedelem politikáját.

Görögország teljesen készületlen volt, – s annak Anglia egy szava elég, hogy mozdulni ne merjen.

A török háborút akart, és lázasán fegyverkezett Anglia Ausztriától várta a jelszót, de hajlamát a háborúra nem titkolá.

Ha akkor gróf Andrassy Gyula Magyarország nevében kinyilatkoztatja, hogy a monarchiának a párizsi szerződés megsértésébe beleegyeznie nem szabad, s a harcra vágyó katonai pártnak, melynek mindegy volt akkor akárkivel verekszik, csak a katonai becsület és vitézség csorbáit kiköszörülhesse, kilátást nyújt egy győzelmes háborúra: akkor meglehet, hogy Németország kedvéért, a ki csak azért volt a párizsi szerződés ellen, mert az a francia suprematia emléke volt, vagy átalakíttatik az londoni vagy bécsi szerződéssé, vagy ha Oroszország bele nem egyez, akkor Ausztria, Anglia és Törökország elegendők, hogy Oroszországot legalább újabb húsz esztendőre tönkre verjék.

De gróf Andrassy Gyula, a providentiális férfiú hallgatott, és nyílt föllépés helyett begombolódzott.

Hallgatott, mert még mindig kéjelegvén a semlegességi politika diadalában, mely egyenesen az ő érdemének mondatott, sokkal hiúbb volt, hogysen e sikert újabb vállalkozással akár felejtetni, akár kockáztatni akarta volna.

Hallgatott, mert úgy érezte, hogy elég érdeme van már arra, hogy ő legyen a külügyminiszter, s el volt tőkélve most már úgy viselni magát, mintha nem vágnék a külügyminiszterségre.

Hallgatott, mert hallatlan önhittségében és szerencsében való elbizakodottságában, meg

volt győződve, hogy csak külügyminiszter legyen, majd talál ő még ennél is kedvezőbb alkalmat összetörni a muszkát.

És hallgatott, hogy Beust támasz és irány nélkül állván, annál biztosabban compromittálja magát.

És mikor e kérdésben összeült a londoni conferentia, és gyáván szentesítette Oroszország merényletét a nemzetközi jog ellen, – vajjon csak B e u B t v o l t e c o m p r o m i t t á l v a, mivel a monarchia érdekeit nem tudta megvédeni?

És mikor a londoni conferentia elmúlt, s Ausztria-Magyarország mulasztását jóvá tenni többé nem lehetett, nem volt-e szinte nevetséges kérdés gróf Andrassy Gyulától, mikor néhány hónap múlva a magyar honvédséget, a helyett, hogy verekedni küldte volna néhány hó előtt a muszka ellen, producáltatta és parádéztatta a »gödi csatában?«

És nem gúnymosolyt érdemel-e gróf Andrassy Gyula, hogy ez időbeni dolgai közt annyira buzgó volt mindenben méltóvá lenni Bismarck barátságára, hogy jónak látta (rögtön a salzburgi találkozás után) Magyarországon is rögtönözni egy kis »kulturkampfot,« és nagy czeremóniák közt leszidni a székesfehérvári püspököt, mivel az infallibilitási dogmát kihirdette?

És nem egészen Andrassyra mutat-e, hogy mikor a kulturkampfot ily nagy eklátval elkezdte, s utána majd minden püspök kihirdette az infallibilitási dogmát, gróf Andrassy Gyula már akkor oda se nézett a »jus placetum « gyakorlatának?

Annak daczára, hogy 1871 őszén a német és osztrák császár találkoztak Gasteinban, s ez alkalommal a két császár cancellárja: Bismarck és Beust nem tudtak megegyezni a jövő teendői iránt; annak daczára, hogy ez alkalommal mind Vilmos császár, mint Bismarck berezeg azt az óhajt nyilváníták, hogy érintkezni óhajtanának gróf Andrassy Gyulával, mely óhajtás következtében gróf Andrassy Gyula, illő számú félhivatalos íróinak kíséretében, Salzburgba sietett, hol őt Bismarck herczeg személyesen meglátogatta; (mely alkalommal az az érdekes epizód történt, hogy Bismarck berezegnek, ki gyalog ment Andrassyhoz, útközben sarkantyúja leesett, s gróf Andrassy Gyula huszára volt az a nevezetes személy, a ki a vas kallenczár megingott sarkantyúját, mielőtt azt a vasherczeg gróf Andrassy Gyula ágaskodó ambíciójába vágta volna, helyre ütötte) tehát daczára annak, hogy e találkozás annyi volt mint Andrassy külügyministerségének megpecsételése, gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri kinevezése mégis huza-mosb ideig késett volna, ha szerencséjére közbe nem jő a Hohenwarth epizód.

Ez az epizód, s ennek lefolyása, éppen az Andrassy félhivatalos sajtójának tendentiózus föltüntetése következtében, még ma is oly ferde világításban áll, hogy szükséges a főbb momentumokat történeti hűséggel földeríteni.

Gróf Hohenwarth teljesen gróf Beust tudta és hozzájárulása nélkül neveztetett ki gróf Potocky után Ausztria miniszterelnökévé, Politikai egyénisége nem volt prononcirozott, a pártok részéről inkább kíváncsiság mint bizalmatlanság fogadta, s kiísérte működését.

Beust sietett Hohenwarthtal összebarátkozni, s közös politikát csinálni, így jött létre Beust hozzájárulásával is a csehekkel kötött compromissum, melynek Ő Felségét maga Beust nyerte meg. És Beust gróf nem is azért bukott meg, mivel a cseh compromissum megbukott, hanem azért, mivel Beust is, a ki arra rábeszélte a császárt, desavouálta magát és ellene fordult annak. Ezt vette rossz néven ő Felsége, s ezért bukott Beust, daczára annak, hogy a cseh elaborátum ellen intézett memorandum által úgy tűnt fel, mint ha Hohenwarthot ő buktatta volna meg, s a bécsi közvélemény tapsolt neki, mialatt Schafflet a Hohenwarth kabinet egyik miniszterét kifütyölte.

Fontos tudni, hogy Hohenwarth politikája ellen, daczára annak, hogy célja a csehek kielégítése volt, az orosz diplomacia épp oly erélyesen működött mint a német. S így

Hohenwarthnak még az orosz-barát körökben sem volt támasza. Ez a körülmény rejtélyesnek látszik; pedig nagyon természetes.

Az orosz politikának nem lehetett sohasem kedvére egy olyan helyzet, melyben Ausztria leghatalmasabb szláv nemzete, a cseh, a monarchia keretén belül érvényesül, s ez által megszűnik reá a monarchia keretén kívül álló vonzásnak minden hatása.

Es bármit tartsunk mi, magyar szempontból, arról a kísérletről, melyet Hohenwarth tett, bármennyire el kell ismernünk, hogy az formailag el volt hibázva, mert túl lőtt a célon: ámde nem lehet tagadnunk, hogy a cseh kérdés szerencsés megoldása az osztrák-magyar monarchiának egyik legfontosabb érdeke volt mindig és lesz ezután is; nem lehet tagadnunk, hogy Magyarországra és a dualismusra talán a Hohenwarth cseh kiegyezése sem hozhatott volna annyi veszélyt, mint a mennyit hozott ránk Bosznia occupatioja.

És ha gróf Beust külügyminiszteri sikereivel megelégedve nem lehetünk is, ha gróf Beust politikai egyéniségét, mely szellemdúsnak volt pedig olyan szellemdús mint gróf Andrassy Gyuláé, nem tarthatjuk is hivatottnak arra, hogy egy olyan nehéz helyzetben, mint a mi monarchiánké, sikert ígéről eg vezethette legyen a monarchia külügyeit: mégis, ha gróf Beust külügyminiszteri politikáját összehasonlítjuk a gróf Andrassy Gyuláéval, s ha tekintetbe vesszük, hogy Beustnak mennyivel kevesebb támasza volt, mint gróf Andrassy Gyulának, akkor céljaira és eszközeire nézve még a gróf Beust külpolitikáját is többre kell becsülnünk mint a gróf Andrassy Gyuláét.

Mert Beustnál, daczára erélytelenségének, (mely főként abból származott, hogy rá lévén szorulva a hivatalával járó fizetésre, hivatalát fölládozni nem akarta, s így azt kockáztatni sohasem merte), leszámítva gyakori ingadozásait, azt látjuk, hogy neki voltak helyes politikai céljai, s azok elérésére sokszor valódi államférfíúi érzéket és belátást tanúsított.

Így gróf Beust tisztán látta, s ebben nagy elismerés illeti meg, hogy Ausztriában addig mindenféle, vagy bármily féle külpolitika lehetetlen és illusorius, míg a monarchia befelé nem consolidáltatik. így járult hozzá gróf Beust, hogy létrejőjön a 67-ki kiegyezés, és e szempont vezérelte a csehek kibékítési céljánál 1871-ben is. Hogy e cél nem tudta elérni, hogy e célokkal kapcsolatban oroszellenes politikáját nem tudta keresztül vinni, azt saját hibáin kívül nagy részben gróf Andrassy Gyulának köszönheté, ki folytonos ármányaival képtelenné, utóbb lehetlenné tette Beustot. Beust a belpolitikában kereste a helyes külpolitika alapját, s ezért sok megtámadásban részesült, mert azt mondák: beleavatkozik az ország belügyeibe. Gróf Andrassy Gyula absolute nem törődött a belügyekkel, s azt hitte, ez a leghelyesebb iskola a külügyminiszterséghez. És mikor elment külügyminiszternek Bécsbe, olyan belügyi chaoszt hagyott Magyarországon, mint a milyen külügyi chaoszt elvitt a fejében. S valamint eszköznek tekinté Magyarországot arra, hogy külügyminiszterré lehessen, úgy aztán is csak eszköznek tekinté, hogy erősítse az ő külügyminiszteri positióját, S mert tudta, hogy ő a magyar alkotmány segítségével buktatta meg Beustot, nem akarta, hogy ezzel az eszközzel más valaki megbuktathassa őt is. S ez az egyéni érdek sugallta neki, hogy valamint míg miniszterelnök volt, nem tudott maga körül önálló tehetségeket túrni; mint külügyminiszter annál jobban félt ezektől. Ezért kellett megbuknia Lónyaynak, s így lett Lónyay bukása után minden magyar kabinetnek láthatatlan feje gróf Andrassy Gyula. S ezen az úton tette fölfelé teljesen hatékonytalanná gróf Andrassy Gyula azt az alkotmányt, melynek segélyével ő külügyminiszterré lehetett.

Beust bukása, noha már mindenki várta, mégis váratlanul jött. Beust maga sem látta oly közel. A beavatott udvari körök hamarabb tudták, hogy Beust már el van bocsátva, mint maga Beust. Gróf Andrassy tudta jól, hogy valamint a Beust bukása után senki sem lehet külügyminiszter csak ő, úgy ő utána senki sem lehet magyar miniszterelnök, csak gróf Lónyay Menyhért. Andrassy ismerte Lónyayt. Tudta, hogy Lónyaynak meg vannak a maga, önálló nézetei, s érezte, hogy Lónyay ezekkel veszedelmessé válhatik reá. Gróf Andrassy tehát alig

hogy megbuktatta Beustot, már el volt tökéelve megbuktatni Lónyayt is. S hogy ezt megtehesse? először is azzal a meglepő aggályal állt Ő Felsége elé, hogy ő a külügyminiszterséget egyelőre nem vállalhatja el, mert az ő távozása által oly nagy bonyodalmak származhatnak a magyar parlamentben; melyek, tekintve a választások közelségét, könnyen veszélyeztethetik a 67-ki kiegyezést. E bonyodalmakat annál veszélyesebb jellegűeknek festé gróf Andrassy Gyula, mert kiindulási pontul a Deákpárt eshetőleg bomladozását tüntethető fel, mely az által állhatna elő, s mely előállana minden bizonynyal, ha utóda nem azokkal az emberekkel kormányozna, akik azon idő szerint a Deákpárt bizalmát bírják vala. S akik természetesen nem lehettek mások, csak az Andrassy emberei. S mindez annál fontosabb volt, mert Andrassy a külügyek vezetésében csak akkor számíthatott sikerre, ha őt a Deákpárt egységesen támogatja. És miután ezek olyan aggályok voltak, melyeknek kitérni nem lehetett, mert Beust már el volt bocsátva, külügyminiszter pedig nem lehetett más, mint gróf Andrassy Gyula: természetes tehát, hogy méltánylatra találtak. S így képződött az a helyzet, hogy Lónyaynak el kellett fogadnia az Andrassy kabinetet, el kellett fogadnia az Andrassy kabinet budgetjét, (melyen csak jelentéktelen módosítást tehetett, s melylyel kapcsolatban csak a nagy vasúti szerződést, mely az államra újabb terheket akart róni, semmisíthette meg,) és el kellett vállalni az Andrassy által beterjesztett választási törvényjavaslatot. El kellett fogadnia, mert Lónyay nevetségessé tette volna magát, ha ezeket a feltételeket már akkor úgy tünteti vala föl, mint ő ellene irányzott sakkhúzásokat, és ugyanakkor maga hozzájárul vala a bonyodalmak előidézéséhez, ha azzal kezdi, hogy hadat izén az addig folytatott Andrassy politikának. A compromissum tehát abban történt meg, hogy Lónyay átvett mindent úgy a mint találja, – a választások után pedig szervezzen új kabinetet, s a mennyiben a többség bizalmával rendelkezik, inauguráljon önálló belpolitikát. Utólagosan tekintve e compromissumot, könnyű felismerni annak kivihetlenségét. Könnyű előre látni azokat, a mik ennek következtében Lónyayval később történtek. De a priori másként állt a jövő képlete. Lónyay érezte, hogy ha talán nem is bírná föltétlenül a Deákpárt bizalmát, ámde bírja az uralkodó kegyét; s ez elég támasz lesz netalán a saját pártjával folytatandó küzdelmeiben. A dolog másként ütött ki. Kabinetje összeesküdött ellene. A Deákpárt a balközéppel conspirait. Parlamenti strike végezte be a lefolyt országgyűlést; parlamenti botrány kezdte az újat. Lónyay agyonhetczelve elveszte nyugalmit s szenvedélyes lett. Szenvedélye hibákba sodorta; Deák Ferenczcel összeveszett. És vissza kellett lépnie. Lónyay visszalépésekor gróf Andrassy Gyula már tisztában volt azzal, hogy Tisza Kálmán az ő embere. Gróf Andrassy Gyula folytonos összeköttetésben állt vele Tisza Lajos és báró Podmaniczky Frigyes útján. És így gróf Andrassy Gyula, ki mint miniszterelnök mit sem törődött Magyarország belügyeivel, s folyvást a külügyekbe avatkozott, mint külügyminiszter tevékenységének legnagyobb részét Magyarország belügyeinek intézésére fordítá. De nem azért, mivel talán c z é 1 volt előtte Magyarország; nem: hanem mivel ezután is eszköznek tekinté. És ha gróf Andrassy miniszterelnöki működése, éppen az által, mert mindent elhanyagolt a mi Magyarország felvirágzására vezethetett, és mindent hátráltatott, a mi Ausztria féltékenységét provokálhatta volna, nagyon alkalmas eszköz volt arra, hogy Ausztria részéről ne fogadja őt ellenszenv a külügyminiszteri széken: úgy viszont az ő külügyminiszteri helyzete nagyon alkalmas volt arra, hogy Magyarország párt és kormányzati kérdéseiben semmi sem történjék Andrassy akarata ellenére. És mielőtt Magyarország az új kiegyezés által Ausztria gyarmatává süllyedt volna, már azt megelőzőleg régen gróf Andrassy Gyula személyes érdekeinek gyarmata lett. És így történt, hogy minél jobban gyöngíté gróf Andrassy Gyula Magyarország pénzügyi, közigazgatási és nemzetiségi helyzetét, annál inkább kényszerült alávetni magát azon elemek befolyásának, melyeknek hatalma és befolyása azon arányban erősödik, a milyen arányban gyöngül Magyarország. És így történt, hogy a milyen arányban gróf Andrassy Gyula ezen elemek uralma és befolyása alá került, azon arányban gyöngült és hanyatlott továbbra is Magyarország!

És ha gróf Andrassy védelmére azt hozzák fel, hogy az ő külügyminiszteri helyzete végtelen nehéz volt, s hogy gróf Andrassy nem tehet arról, hogy e nehézségeket már ott találta, hogy gróf Andrassy nem tehet arról, hogy neki folyvást az ellentétes áramlatokkal kellett küzdenie, s esetleg compromissumokra lépni azokkal, csak hogy megmaradjon a lehetőség, majdan a saját eszméit vinni keresztül; ha felhozzák, hogy gróf Andrassy Gyula nem tehet arról, ha nem védelmezhetette kellőleg Magyarország érdekeit, mivel Magyarország positiója meggyengült a monarchiában folytonos válságai és belzavarai által: akkor mi, s velünk minden mélyebb ítélő csak azt felelheti e védelmekre, hogy ezek szándékos ferdítések, és ámítások.

Mert ki volt az, a ki Magyarországon a válságok és belzavarok magjait elhinté? Ki volt az, a ki Magyarország positióját meggyöngíté a monarchiában? ki volt az, a ki mindent elhanyagolt és elmulasztott, a mi Magyarországnak elég súlyt adhatott volna, szembe szállni azon ellentétes áramlatokkal, melyek az udvarnál azalatt képződtek? Ki volt az, a ki elmérgesité a horvát kérdést, a ki tétlenül nézte a nemzetiségi merényleteket, a ki engedte terjedni a corruptiót, és meghagyta az ázsiai állapotokat? gróf Andrassy Gyula!

És ha ez igaz, akkor az, hogy ő mint külügyminiszter már nehézségeket talált ott, nem más, mint az ő miniszterelnökségi mulasztásainak természetes nemezise!

Akkor azok a nehézségek, melyekkel Andrassynak küzdenie kellett Bécsben, nem hogy védenék őt, hanem még jobban elítélik!

„Der Reichsvermehrter.”

Amikor gróf Andrassy Gyula külügyminiszterré, s a császári ház miniszterévé lett, első gondja volt természetesen az átköltözés Budáról Bécsbe. Az átköltözési időszak alatt sokszor megfordult Budapesten, s gyönyörű őszi napok járván, napközben gyakran kucsírozott, sajátkezüleg hajtván lovait, s gyönyörködött az emberek bámulatában. Nem az a gond látszott arcán, mely az előtte álló feladatban elmélyed, s mert egész lényével czélján csügg, még akkor is aggódik annak sikere fölött, ha minden esély a siker valószínűségére vall: hanem látszott rajta a kevély öröm, az öntelt boldogság, hogy elérte ezé Íj át! s hogy első ember a király után. És miközben mindent elszállíttatott Budáról Bécsbe, a sok drága bátor, és cifra kötésű, s csupán a könyvkötő által fölvágott könyv közt, volt egy szerény és rég elfelejtett album, melybe Eötvös József kevéssel halála előtt azt írta gróf Andrassy Gyulának: »El fogod érni célotdat, külügyminiszterré leszel, – de elhagyván a haza földjét, csak karácsonyfa lesz belőled. Fölfognak cifrázni, tele fognak aggatni érdemrendekkel, de nem lesz – gyökered.«

Báró Eötvös József jóslata mindenben teljesült. Csakhogy báró Eötvös nem látott előre mindent! –

Mert ha csak az történt volna, hogy gróf Andrassyból karácsonyfa lett, s elveszte gyökerét, ez nem lett volna baj másra, csak gróf Andrassy Gyulára. De nemcsak ez történt. Hanem e mellett megtörtént az is, hogy ama év ezredes tölgynek, mely a magyar alkotmányosság vala, szintén elkezdett száradni gyökere, s azok, a kik örültének e fölött, nem tudták, hogy a mely fának gyökere száradni kezd, elpusztul annak – koronája is!

Mik voltak gróf Andrassy Gyula első külügyminiszteri teendői?

Mindenek előtt: körülnézni.

S hogyan szokott körülnézni egy Andrassy forma külügyminiszter? Úgy, hogy látogatásokat tesz, és látogatásokat fogad. Ezekből először lerója a köteles részt, melyet megparancsol a hivatalos szokás és az udvari etiquette. Aztán következnek azok, melyekben a külügyminiszter egyéni elhatározása dönt. E látogatások azonban a diplomatiái életben sohasem tekintetnek pusztá formalitásoknak; mert noha az illetők úgy mutatják, mintha kerülni akarnák a politikát, ámde azt hiszik, hogy minden elejtett szó, vagy minden elrejtett gondolat, nagy események tényezője. Holott ha a közönséges józan ész, vagy a ki nem ficzomodott politikai szellem gyakorlatiságának szemüvegén keresztül nézzük e »diplomatikusnak« nevezett viziteléseket, úgy kell találnunk, hogy azok mindenike kész tárgyul kínálkozik egy vígjátékírónak. Különösen Bécsben, hol az úgynevezett »udvari diplomatiá« még mindig hasonló ahhoz, a milyen a francia diplomatiá volt XIV-ik Lajos korában: sőt ha az illető udvari hatalmasságok strimpnit és púderezett parókát hordanának, talán semmit sem különböznék tőle.

Ezen udvari hatalmasságok egynémely tagjai ma is úgy élnek a maguk elvont világában, mint Olymp magas istenei. A népek jogai iránt mély megvetést érezve, csupán a népek kötelességei iránt van érzékük. A nagy álmok traditióinak örökös félhomályában csak a múltnak ábrándjaiért lelkesülnek, s ebben gyökeredzván aristokratikus büszkeségük, ebben gyökerezvén családi politikájuk, egészen arczczal fordulnak a múlt felé, s mindig háttal állanak a jövőnek. Ezen elemeknek meg van az a változhatatlan meggyőződésük, hogy a nemzetek képtelenek arra, hogy sorsukat ők maguk intézzék. Képtelenek arra, hogy a világesemények magasabb szempontjaira emelkedjenek. A mi pedig a világeseményeket illeti, azokat ék is éppen úgy fogják föl, mint felfogta és hirdette azt a boszniai occupatiót igazoló parlamenti beszédében Tisza Kálmán. Úgy t. i, hogy a mit ők a maguk esze szerint kigondolnak, az legyen bármilyen képtelenség az állam és a nemzet érdekeinek szempontjából, ő szerintük a világesemények logikája. Mintha a világesemények is

kammerdienerek volnának, a történelem logikája pedig – Tisza Kálmán! Ezek az elemek, ha tőlük függ, képesek annyira menni a természetellenes követelésekben, mint Néró, a ki egy Sporus nevű szép ifjúba szeretvén, azt (miután feleségül vette) nővé akarta átváltoztatni, – és csak akkor látta be, hogy erre még a Caesar hatalma sem elég, mikor a szegény ifjú a műtét következtében meghal.

Csalódás azonban azt hinni, mintha ezek az eleinek oly döntő hatalmasságok volnának, hogy ellenükbe valamit alkotmányos miniszternek kivinni lehetetlen. Ellenkezőleg. A milyen mértékben alkotmányos az uralkodó (kinél jelenleg egész Európában nincs alkotmányosabb fejedelem,) épp oly mértékben nem egyebek ők. mint mumusai az alkotmánynak. Természetes azonban, hogy minél nagyobb arányban csökken az alkotmányba, mint a monarchia biztonságának főtámaszába vetett bizalom: annál merészebben ütik föl fejeiket azok. a kik az alkotmányosság iránt elejétől kezdve bizalmatlanok valának. És miáltal csökkenhet leginkább az alkotmányba vetett bizalom? Az által, ha látják, hogy maguk az alkotmányos miniszterek nem tartják az alkotmányt elégnek, hogy általa a nemzet jogainak érvényt szerezzenek. És kik jártak ebben jó példával elől? Gróf Andrassy Gyula s utána hü satellesként Tisza Kálmán. Az előbbinek alkalma lett volna az alkotmány segélyével nemzeti udvart teremteni: az utóbbinak alkalom adatott az alkotmány segélyével a nemzetet udvari nemzetté alakítani át.

Azok az elemek, melyekről szó van, a mellett hogy csökönysök és incapacitabilisek, másrésztől három dologtól borzadnak. S e három dolog: a nyilvánosság, a felelősség és a revolúció. És így ezen elemek, ha elég hatalmasak, és elég veszedelmesek is arra, hogy személyes Összeköttetések és titkos udvari cselszövények által kegyvesztetté tudjanak tenni egy-egy minisztert, ámde nem veszedelmesek az alkotmányra, ha nem akad olyan országgyűlés, mely megtűri az olyan minisztert, a ki azon elemek barátságát az alkotmányos kötelességek árán vásárolja meg. És így az, a ki nem személyes politikát űz, legyen akár miniszterelnök, akár külügyminiszter, nem kénytelen azokkal transactióra lépni: holott az, a ki személyes politikát folytat, barátságukat nem nélkülözheti.

Ismerve gróf Andrassy Gyula múltját, ismerve egyéniségét, lehet-e kételkednünk abban, hogy ő, mihelyt mint külügyminiszter »körülnézett«, ne tűzte volna ki egyik főcéljának azt, hogy ezen elemek gráciájába belejusson? És lehet-e csodálkoznunk a fölött, hogy ő mint kiképzett udvaronc és geniális politikus, megtalálta a módot, mely neki ezen körök kegyét utóvégre is biztosította? És míg gróf Andrassy Gyula ezen elemek kegyét vadászta, az alatt Magyarországon az volt a közhit, hogy Andrassy »küzd az ellentétes áramlatokkal;« s míg Andrassynak alig volt más komoly gondja, mint a látogatásokon és estélyeken ragyogtatni ötleteit, melyek különösen a női hatalmasságokat bájolták el, az alatt Magyarországon az volt a közhit, hogy nagy dolgok készülnek, s gróf Andrassy Gyula rá fogja szedni nemcsak Gorcsakoffot, hanem még – Bismarckot is!

És mi lett a vége?

Lássuk először is az ismert tényeket.

Ismeretes tény az, hogy gróf Andrassy Gyula már mint magyar miniszterelnök odaműködött, hogy Belgrádból a török őrség eltávolíttassék. És látható tény az is, hogy gróf Andrassy Gyula mint közös külügyminiszter soha sem működött oda, hogy a belgrádi török katonai őrség helyét osztrák-magyar katonai őrség foglalja el. Mi célja volt gróf Andrassy Gyulának Szerbiával, magyar miniszterelnök korában? – szövetségesül megnyerni az orosz ellen. S mi célja volt Szerbiával gróf Andrassy Gyulának külügyminiszter korában? teljesen önállóvá tenni a – török ellen.

Mért látta szükségesnek gróf Andrassy Gyula már magyar miniszterelnök korában beleavatkozni a délszláv viszonyok fejleményeibe? Azért talán, mert ezt a szlavismus elleni önvédelem kívánta? – Nem. – A szlavismus elleni önvédelem nem kívánta, hogy mi a török

birodalom rovására beleavatkozzunk a délszláv viszonyok fejleményeibe, hanem Andrassy gróf megtette ezt azért, mert látta, hogy B e u s t gróf a keleti kérdésben keresi diplomatiái actióját, s mert tudta, hogy az udvari politika hajlamai és tradíciói a mily arányban leszorulnak a nyugoti politika ösvényéről, oly nagy szenvedélyvel gravitálnak keletre. Mert csak keleten nyílik még térhódításra.

Volt-e határozott terve, volt-e határozott végcélja gróf Andrassy Gyulának már akkor, mikor mint magyar miniszterelnök a délszláv viszonyok fejleményeibe avatkozott? Sem terve, sem végcélja nem volt, mert ha lett volna, akkor föl kellett volna lépnie már 1870-ben Oroszország ellen, s nem tűrni el, hogy Oroszország széttépje a párizsi szerződést: hanem voltak a dologról nézetei. Nézetei pedig először azok valának, hogy mindaddig a Keleten nem tehetünk semmit, míg a német-francia kérdés el nem dől. Mikor pedig a német-francia kérdés eldőlt, azt hirdette, hogy mindaddig a Keleten nem tehetünk semmit, míg ez iránt Németországgal tisztába nem jövünk. Mindenki helyeselte e nézeteket; mert ezen nézetek alatt az orosz ellenes politika még mindig jogos magyarázatokat nyerhetett; s mindenki óhajtá gróf Andrassy külügyminiszterségét, mert általános hit volt nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is, hogy gróf Beust sohasem fog tisztába jöhetni Németországgal s ha valaki tisztába jöhet Bismarckkal, az csak egy ember lehet: gróf Andrassy Gyula.

Ebben van a bodniai occupatio kulcsa.

Gróf Andrassy Gyula mikor külügyminiszterre neveztetett ki, rögtön Bismarck karjaiba vetette magát. Ez által külügy miniszterségének első pillanatában lehetetlenné tette, hogy mindazon hatalmak, melyek Német és Oroszország ellen megalkothatják vala a nyugati szövetséget, bizalommal közeledhessenek feléje. Mert a britt kabinet elejétől fogva úgy gondolkozott, s ezt Beaconsfield ki is jelenté gróf Beustnak (mint londoni nagykövetnek,) hogy »ha Anglia azt akarja, hogy Bismarck berezeg megtudja Anglia szándékait, akkor ezeket Anglia nem gróf Andrassyval fogja közölni, hanem egyenesen Bismarck herczeggel. « Ebből származott, hogy az angol diplomacia előtt gróf Andrassy Gyula már az első pillanattól kezdve notórius egyéniséggé lett; s mikor a san-stefánói békekötés után megjelent a Salisbury körjegyzéke, és gróf Andrassy Gyula jegyzéket küldött Beusthoz, melyben kifejti, hogy Salibury körjegyzékének kritikai része remekmű, s ennek minden pontját helyesli is; de miután a kritika csak negatív, kéri abritt kormányt, jelölje ki a keleti kérdésben mindazon pontokat, melyeket Anglia casus bellinek tekint, hogy azon esetben, ha Ausztria ezen pontokban is egyetértene Angliával, e pontok egyszersmind casus foederist képezhetnének: Anglia kabinetje, két heti huzavona után azt felelte Beustnak, hogy le van kötelezve gróf Andrassy Gyula elismerése által, de nincs abban a helyzetben, hogy többet mondhatna mint, a Salisbury körjegyzéke mondott. Mely válasz, m a g y a r á n mondva, annyit tesz: ne csinálj muszkaszövetséget, s készen lesz az angol szövetség! – Gróf Andrassy Gyula pedig bizalmas embereinek úgy adta elő a dolgot, hogy Angliára nem lehet számítani! Anglia nem akar actióba lépni! – És így ha izolálva lenni nem akarunk, bent kell maradnunk a három császár szövetségben!

Bismarck berezeg így szólt gróf Andrassy Gyulához, mint a monarchia külügyminiszteréhez: »Németország garantírozza Ausztria német tartományait Ausztriának: de természetes, hogy ennek fejében Németország is garantiákat követel arra, hogy Ausztria nem aspirál a német egység megbontására, E garantiák nem lehettek mások, mint hogy Ausztria vesse politikai actiójának egész súlyát keletre. És ha keleten Ausztria érdekei Oroszország érdekeibe ütköznek, ezen érdekeket először igyekezzék baráti úton kiegyenlíteni: s ha ez nem sikerül, akkor döntsön közöttük a fegyver. Németország ez utóbbi esetben szabad kezét biztosít Ausztriának.«

Gróf Andrassy Gyula úgy ment bele ebbe az ajánlatba, wie der Beer in Wasser. És rendkívül geniálisnak tartá az orosz ellenes politikát, orosz barátság alakjában kezdeni el.

Rendkívül geniálisnak tartá, mert száz és száz lehetőség lebegett előtte, az orosz elöször baráti úton főzni le, aztán pedig Európa szemeláttára összetörni! Szegény Oroszország!

»És ha Németországnak elég garancia az, ha Ausztria a keleti kérdésben actióba lép: vajjon miféle garantiát nyújt Németország arra, hogy Ausztriának őszinte szövetségese lesz?« kérdé gróf Andrassy Gyulától valaki, a ki e kérdést megtenni illetékes vala. Gróf Andrassy Gyula azt felelte: »Ha Németország nem fogna hű szövetségeseinek bizonyulni, akkor kegyeskedjék engem ostobának nevezni.«

És így jött létre 1872-ben a három császár szövetsége. Berlinben volt meg az első találkozás. Aztán folytatták Bécsben, és Szentpétervárott. Gróf Andrassy Gyula mindenütt honvédtábornoki egyenruháját viselte, és Magyarország azt hitte, hogy ez az egyenruha Magyarország diadalát jelenti. Azt hitte, hogy míg Andrassy ezt a ruhát hordja, addig sohasem felejtheti, hogy »magyar«. És nem gondolt arra, hogy gróf Andrassy Gyulának mint igazán jó diplomatának, sokkal alkalmasabb leendett muszkának öltözni, s úgy csalni meg a muszkát, mint magyar honvédnek öltözni, s úgy csalatni meg a muszka által.

A három császár szövetséget »békeszövetségnek« nevezték. Első eredménye lőn, hogy a muszka czár a »humanisnus apostola« lett! Első jelszó: Törökország életképtelenségét bizonyítani be. Bebizonyították. Ezt bebizonyítván, a három császár szövetségének positiv elhatározásokra kellett jutnia. Megkezdődött a Bismarck programm első pontja: az osztrák orosz érdek-ellentéteket baráti úton intézni el. Az orosz megengedte gróf Andrassy Gyulának, hogy ő menjen a diplomai actióban elől, s ő hódítsa meg a délszlávok rokonszenvét Ausztria Magyarország részére, és gróf Andrassy Gyula azt hitte, hogy ez által a muszka felült neki. Megvolt győződve arról, hogy a délszlávok rövid idő alatt nem Muszkaországtól lia nem Ausztria Magyarországtól fogják remélni boldogulásukat, és elismerte souverainnek a román, aztán a szerb, végül a montenegrói fejedelmeket is. Romániával kötött külön kereskedelmi szerződést, s nem vette figyelembe a Porta tiltakozását. És vitette magát tovább, majd az orosz, majd a német befolyás által »esetről esetre.«

Amennyiben gróf Andrassy Gyula előtt a délszláv rokonszenveket megnyerni Ausztria részére, oroszellenes politika n a k látszott, ebből természetesen következett, hogy hozzájárult a király dalmátiai utazásához is, sőt személyesen is elkísérte a fejedelmet Dalmatiába.

Ez az utazás nemcsak a keleti kérdés kitörésében képez fontos epizódot, hanem gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri szereplésében is. Mert gróf Andrassy Gyula már ekkor érezhette, ekkor láthatta volna, hogy téves alapon nyugvó politikája annyira megfosztá őt állásának természetes támaszaitól, hogy nem ő vezeti már az eseményeket, hanem az események képződnek nélküle, s ragadják magukkal őt.

A három császár szövetségének az a magyarázata, melyet Andrassy adott magának arról, csak is Andrassy előtt lehetett plausibilis. Ő úgy magyarázta (a mint ezt egy szellemdús parabolában ki is fejezte,) hogy Ausztria és Németország, mint két szelíd elefánt, maguk közé vesznek egy vad elefántot (ez Oroszország volt.) hogy megszelídítsék.

A katonai párt azonban nem így magyarázta a három császár szövetséget.

Ez a párt csak kényszerűségből fogadta el a porosz barátságot, de sohasem bízott benne. Ha bízott volna is, nem tudott volna belenyugodni. A Hohenzollern dynastia nem oly régi, hogy azok előtt, a kik a dynastikus aristocratiát az ősiség szerint mérlegelik, joggal lehetne első tekintély Európa uralkodó házai között. Ez a kérdés pedig a diplomai magas régióban játszik legalább is oly fontos szerepet, mint a nemzetek törekvéseiben a nemzetiségi kérdés. És valamint a derék öreg Vilmos császár előtt, a keleti kérdés napirendre tűzésekor éppen nem azok a szempontok voltak irányadók, a melyek Bismarck elhatározását vezették, hanem döntő szempont volt az, hogy ő, a ki diadalmenettel vonult be Párizsba, tartozik azzal az ő »testvérének« és »legjobb barátjának« Sándor czárnak, hogy egy hasonló diadalmenet

lehetőségét elősegítse: éppen úgy a diplomáciai magas körök előtt sokszor döntenek oly szempontok, melyek a nemzetek érdekeiből nem következnek, melyek a komoly politikusok előtt szeszélyeknek látszanak, s melyeket a, nemzetek, ha csak oly erélyes államférfi nem áll a dolgok élén mint Bismarck, végrehajtani legtöbbször mégis kénytelenek.

A katonai párt tehát kapva kapott a három császár szövetségen, és egészen másként magyarázta azt, mint gróf Andrassy Gyula. Úgy magyarázta, hogy a három császár szövetség föltétlen muszkaszövetséget involvál. Muszkaszövetséget, mely esetleg Poroszország ellen fordulhat. És miután a három császár szövetségnek kifelé titkolt, de befelé bevallott célja volt a keleti kérdés: a katonai párt elérkezettnek látta a percet agresszív politikára. S mert Andrassy már megszegte a Metternich tradíciót, mely a keleti kérdésben Törökország istápolását jelölte ki alapeszmének: a katonai párt teljesen a saját intencióihoz alkalmazta az így előállott tabula rását, s minden kedvencz eszméjének érvényesítését egyszerre akarta beleilleszteni az üres keretbe.

Gróf Andrassy Gyula már bebizonyította, hogy Törökország életképtelen; megindította az actiót, mely új alakulásokat initiait a Balkán félszigeten; most a katonai párt azt mondta: »ő nem fél munkát, hanem egész munkát akar. Törökországot föl kell osztani, i És Andrassy Gyula egyszer csak azon vette észre, hogy az ő politikáját »mások is csinálják«, – s egy szép reggel azt a meglepő újságot hallotta, hogy a király utazni fog Dalmátiába.

Hogy ezt nélküle határozták el, sértette hiúságát. Magyarázatot kért, s azt kapta magyarázatul, hogy vajjon nem illik-e ez bele az Andrassy politikába? – s ha beleillik, miben lehet gróf Andrassynak az ellen kifogása? vajjon, ha ő Felsége Budára, Íschlbe vagy Prágába utazik, kell-e ezt előre tudni a külügyminiszternek? És vajjon Dalmátia nem éppen olyan országa-e ő Felségének mint Magyarország, Felső-Ausztria vagy Csehország? – Gróf Andrassy Gyula azt jegyezte meg erre a magyarázatra, hogy Dalmátiában történhetnek olyan dolgok, a miket nem lehet előre látni, s melyek esetleg compromittálhatják a külügyminisztert. Erre az mondatott, hogy a külügyminiszter úr a nélkül is meghívatik ez útra, s így van alkalma személyes jelenlétével elhárítani oly dolgokat, melyek netalán compromittálhatnák politikáját. És gróf Andrassy Gyula ebbe a magyarázatba teljesen belenyugodott, s elkísérte a ki rályt Dalmátiába. És alig ért véget a dalmátiai út, (melyet néhány hónappal a podgoriczai viszály előzött meg), kitört a hercegovinai lázadás, sőt a lázadók eleinte feketesárga lobogó alatt tagadták meg a török fenhatóságot. És mikor 1875. év őszén a delegáció tagjai bizalmasan interpellálták Andrassyt a hercegovinai lázadás jelentősége felől, Andrassy azt felelte, hogy a dolognak semmi jelentősége nincs. Pedig a lázadók sok fegyvert a bécsi arzenálból kaptak. Kik által? Föltesszük gróf Andrassy Gyuláról, hogy neki erről »tudomása nem volt.«

Most Bismarck újra szólt: Szép dolog a három császár szövetség, hanem első szabály, hogy clara pacta bona amititia. Itt az ideje, hogy Ausztria és Oroszország közt megkísértessék a baráti kiegyenlítés, és concret megállapodások jöjjenek létre. Andrassy ezután memorandumot dolgozott ki, de a memorandum következménye az lett, hogy kitört a szerb-török háború, melyet Andrassy megakadályozni nem akart. A szerb hadüzenet után néhány napra megtörtént a Reichstadti találkozás. Ezt megelőzte az orosz czár találkozása Vilmos császárral, s követte Ferencz József császár találkozása Vilmos császárral. Jellemző, hogy a három császár, a ki szövetségben állt, nem egyszerre találkozott: hanem külön-külön. És ezután már Andrassy Gyula gróf teljesen játékszere lett a porosz és a muszka diplomatiának. Ellentétbe jött Magyarország és Ausztria közérzületével, – ellentétbe jött a közvéleménnyel, melyről pedig a diplomaták mestere Talleyrand azt állította, hogy több esze van mint első Napóleonok. És nélkülözhetlen eszköze lett a katonai pártnak.

Főtényezője Törökország megsemmisülésének. Megrendíté a dualismust, illasoriussá tette az alkotmányt. S mindezt miért? – azért, hogy ő maradhasson külügyminiszter, s hogy bevégezhesse a »muszka ellenes politikát!«

És ha végignézzük gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri politikáját, sokkal szomorúbb eredményre jutunk, mint miniszterelnöki korszakának bírálatával.

Egyéniségének briliáns oldalait, a magyar mágnás gavalléri vonásait, a szellemdús magyarzatokat, a frappáns ötleteket, a mesteri fordulatokat, a hatásnak mind újabb és újabb játékait, a szemfényvesztésnek kifogyhatlan leleményességét, és a finom szeretetre méltóságot sehol sem láttuk ugyan úgy tündökleni gróf Andrassy Gyula életében, mint éppen a külügyminiszteri korszak gazdag eseményei alatt: ámde ezek mellett épp oly megdöbbentő alakban nyomul előtérbe a hiúság, a könnyelműség, dús fölöslege és a széles látkör, tudományos alaposság, és a mély ítélő tehetség hiánya. És nein csak hogy az eddig hasztalanul keresett providentiális vonásokat nem találhatjuk föl gróf Andrassy Gyula külügyminiszteri szereplésében, hanem ha mindent egybe vetünk, még a legközönségesebb politikusnál is megkívánható természetes józanságot, a legegyszerűbb politikai maximák elfogulatlan számbavételét sem találjuk föl nála, Minél természetellenesebb helyzetbe sodortatik önhibája által, annál képtelenebb eszmeficzamok által vél kibontakozni a hínárból. – Minél inkább érzi, hogy mindazon tényezők, melyeknek hatalmát köszönheté, ellentétbe jönnek megváltozott törekvéseivel, annál inkább hajlandó ama tényezőkben keresni a hibát, nem pedig saját magában Minél inkább elszokik vala a parlamenttől, melyre miniszterelnök korában sem adott sokat, de melynek mégis volt rá annyi hatása, hogy időnkint megdolgoztatta, és néha nyers igazságokat mondott a szemébe: annyival kevésbé érzi a Parlamentarismus fontosságát, annál kevésbé tűri, hogy az ő magas számításai a parlament piacán profán fejtegetésekkel meghurczoltassanak. A gyakorlati iskola, mely gróf Andrassy politikusnak nevelte, lassankint egészen elpárolgott a diplomatiái álmok ködös világában. Egy consul jelentése, vagy egy nagy követ információja lassankint fontosabbá lett Andrassy előtt, mint az összes független sajtó s mindkét parlament. S ő, a kinek speciális magyar carrier je abban állott, hogy a nép kegyelméből lehetett külügyminiszterre: mikor külügyminiszter lett, csakhamar egészen átsapott az »isten kegyelméből« lett diplomatiái magas régióiba. A pillanatnyi sikerek hatása mindig jobban elvonta őt a centripetális conceptiótól, melyre azonban különben sem volt képes, mert ha képes lett volna, akkor nem lelheté ambícióját a pillanatnyi sikerekben, s nem folyhat vala szét lelkében az a kevés helyes ösztön is, melyet Deák Ferencz iskolájából magába vett. És ebből az iskolából utóbb nem is maradt benne egyéb, mint e jelszó »esetről-esetre.« De ez is mily más értelemben, és mily más alkalmazásban! – Gróf Andrassy azt hitte, hogy mivel Deák Ferencz is e jelszót hangoztatta, inig a kiegyezési művet létrehozta, neki elég örökölni a jelszót, hogy abban benne legyen a »politika« is. Pedig a nûly hasonló a jelszó, oly különböző lett az alkalmazás. Deák Ferencz célja minden esetben ugyanaz maiadt; gróf Andrassy Gyula céljai pedig esetről-esetre változtak politikájával együtt. Deák Ferencznél az a jelszó paizs volt, mely mögé állását erősíteni elvonult; Andrassynál álarcz, mely tájékozatlanságát, és az eszme hiányát takarja el. Deák azért használta-e jelszót, hogy ne kockáztasson semmit; Andrassy azért használja, hogy kockáztatni lehessen mindent. Deáknál az óvatosság sugallta e jelszót: Andrassynál a könnyelműség. Deák e jelszóval mindig a jogi és törvényes alapon állt: Andrassy e jelszót oly t érre vitte, a hol a hatalom a jog és az erő a törvény. Deák, mert mindig a jogi alapon állt, mindig az erősebb fél volt; Andrassy, mivel hatalmasabb akart lenni mint a jog, s erősebb mint a törvény, esetről-esetre gyöngébb fél lett. Deákot esetről-esetre igazolta a jövő: Andrassyt esetről-esetre kicsúfolja a múlt.

És vajjon azokhoz a pillanatnyi sikerekhez is, melyeket gróf Andrassy Gyula elért, s melyekben annyira tetszett önmagának, és különösen Magyarországnak, lángész kellett-e, vagy kiváló diplomatiái ügyesség? Kik által érte el gróf Andrassy Gyula az ő pillanatnyi sikereit? Azok által-e, a kiket ő szedett rá? vagy azok által, a kik őt szedték rá? És ha ez utóbbiak által érte el, akkor nem olyanok-e ezen pillanatnyi sikerek, hogy azokat bárki éppen úgy elérhette volna, mint gróf Andrassy Gyula?

De sajnós! hogy bármily kicsinylő véleménynyel kell is lennünk gróf Andrassy Gyula pillanatnyi sikereiről, be kell vallanunk, hogy azokkal ő, a mennyire eszközévé süllyedt Bismarcknak és Gorcsakoffnak, anynyira tudott imponálni a politikai érzékiség által megrontott és az Andrassy politika által corumpált magyar közvéleménynek!

Be kell vallanunk, hogy gróf Andrassynak elég volt hirdetni, hogy nagy dolgokat akar, s elég volt kicsinyes e s z k ö z ö k h ö z nyúlni, hogy állását úgy le- mint fölfelé biztosítsa, hogy azon tényezők, melyelv Andrassy politikája ellen küzdtek, megszibbadva erőtlenedjenek el.

Sajnos, hogy elég volt neki a rendelkezési alap és egy szellemdús író, (ki a »Kávé forrás« tanítványa lévén, mesterré képződött a hízelgés művészetébe n, s kinek emelkedése hízelgett hitsorsosainak,) hogy a bécsi sajtó nagy részét éveken át tömjénezőjévé tudja tenni. Nagy hatással volt különben e siker elérésére az is, hogy ha a bécsi börzén néha baisset idéztek elő némely alarm-hírek, (mint például egyszer az, hogy a muszka czárt a vadászaton széttépte a medve), csak is az Andrassy kultust gyakorló körökhöz közel álló börziánerek lehettek abban a helyzetben, hogy rögtöni vásárlások által jelentékeny hasznot húzzanak, mert ők már 24 órával előbb tudhatták, hogy a muszka czárnak semmi baja sincs, mint azok a közönséges halandók, kik a lapok telegrammjaiból merítik az első információt.

És mert nem volt még magyar államférfi, a ki első szerepet vitt volna Bécsnek nemcsak politikai életében, hanem aristocráciájában is; mert nem volt még magyar államférfi, kinek estélyein rendes vendégek legyenek az uralkodóház tagjai, sőt maga a császár és császárné is: könnyen érthető, hogy gróf Andrassy gyulának minden soiréja politikai esemény volt, s az Andrassyt ért megtiszteltetésekben egész Magyarország érezte magát megtisztelve.

Hát még mikor 1873. június 30-kán maga Augusta német császárné, a hatalmas Vilmos császár neje is Megjelent gróf Andrassy estélyen, s mi több, búcsúzáskor magyarul ejté ki e szavakat: »köszönöm a gyönyörű mulatságot«, nem ujjongott-e ezen egész Magyarország? – íme a német császárné magyarul megtanul Andrassy kedvéért! – Hát hitte volna-e valaki ezt? Nem csoda lény, nem valóban providentiális férfi-e gróf Andrassy Gyula?

És mialatt Augusta császárné magyarul köszönte meg gróf Andrassy Gyulának a gyönyörű mulatságot, kinek jutott volna eszébe Andrassyt vádolni az éppen akkor kötött új horvát egyezményért? Kinek jutott volna eszébe aggódni, hogy Károly román, Milán szerb és Nikita montenegrói fejedelmek mint souveraine uralkodók látogatták meg a bécsi világkiállítást, s úgy is fogadtatának a bécsi udvar által? Kinek jutott volna eszébe aggódni a felett, hogy gróf Andrassy Gyula, 1873. július elején a porta megkerülésével külön egyezményt köt Montenegroval? – Kinek jutott volna eszébe akár vád, akár aggodalom, mikor Augusta német császárné magyarul köszönte meg Andrassynak a gyönyörű mulatságot?

Mert vajjon nem dicsőítik-e a keresztények Domitián román császárt, kinek uralkodása alatt nem folyt keresztény-üldözés, s szabadon folyt a rómaiak közt a hittérítés az egyedül üdvözítő anyaszentegyházba? És miért nem üldözte Domitián a kereszténységet? Azért-e, mert belátta annak nagyszerűségét, s érezte, hogy abban az emberiség reformja rejlik? Nem azért! – Hanem azért, mert legnyomorultabb császára volt Rómának, a ki legyek fogdosásával töltötte idejét, s nem látta át, hogy a kereszténység politikailag semmivé teszi Rómát.

És vajjon nem tartja-e a magyar még most is nagy hazafinak Zápolyát az utolsó magyar királyt? a ki veszni hagyta II-ik Lajost, és a ki 150 évre kiszolgáltatta Magyarországot a töröknek, csak azért, mert ő maga vágyott a koronára? Nincsenek-e nemcsak a világ, hanem a nemzetek történetében is ily tévedések, melyek dicsfényvel övedzik azt, a kit, ha egyéni értékében bíráljuk, csak száalmunkra, vagy megvetésünkre tarthatjuk érdemesnek?

És igenis, gróf Andrassy Gyula egyéniségében, melyet még eddig minden divat assimilaít, mely egyéni okoknál fogva volt forradalmár, s egyéni okoknál fogva lett Deák-politikus, mely nem saját eszméi által emelkedett a hatalomra, hanem mely minden eszmét elfogadott, mely

uralkodott, s melylyel uralkodni lehetett, meg volt a garancia, hogy lassankint egészen hozzá fog idomulni ahhoz a szellemhez, mely az udvari légkört dominálja, s valamint a Deák Ferencz légkörében csak jó tulajdonságai érvényesülhettek, úgy az udvari légkörben érvényesülni fognak azon tulajdonságai, melyeknek azzal kell összhangban állaniok.

Meg volt a garancia arra, hogy gróf Andrassy Gyula, kinek egyéniségében a tudományos alaposág, a megtisztult elméletek nem vághattak mély medret a tapasztalásnak, s kinek hazafisága soha sem volt egy a theológiához hasonlóan kidolgozott rendszer, hanem csak érzéki alapokon nyugvó faj ösztön, mely, mint a bigott orosz pap, ki mialatt a haldoklót gyóntatja, kihúzza párnája alól a pénzt, s mint a bigott olasz, a ki buzgón imádkozik, mielőtt rabolni menne, meg van győződve, hogy elég ha gyóntat, elég ha buzgón imádkozik, hogy az Isten kedvére tegyen: azt hiszi, hogy eleget tesz a hazafiságnak ha a nemzetiség külsőségeit minduntalan fitogtatja; tehát gróf Andrassy Gyula egyéniségében meg volt a garancia arra, hogy lassankint arra az álláspontra jusson, hogy szerinte az állam céljaira sokkal fontosabb legyen az, ha valamely politikai nagyság akarata érvényesül, mint az, hogy az alkotmányos jogok soha meg ne sértsenek, ki ne játszassanak; arra az álláspontra jusson, hogy a nemzetek nagysága nem abban áll, hogy államháztartásuk, állami igazgatásuk, nevelés és közgazdasági ügyeik szilárd és nemzeti alapon nyugodjanak, hanem abban, hogy államférfiaik minél jobban előtérben álljanak az európai politikában.

És mivel a német és az orosz, hogy ők annál jobban működhessenek k é z alatt, mindig gróf Andrassyt tolták előtérbe halva született projectumokkal, Andrassy érezve hogy »szerepel,« nem látott mást, csak a saját dicsőségét, és azt hitte, hogy jó politikát csinál.

Mivel a keleti kérdésnek minden phásisa tényleg az ő hozzájárulásával jött létre, azt hitte, hogy neki »szabad keze van.«

Mivel eleinte, mikor külügyminiszterré lett, a katonapárt tényleg hidegen és bizalmatlanul fogadta, mert az egyesült magyar és német befolyás képviselőjét látta benne, s megtörtént, hogy egyik főherczeg, kihez Andrassy látogatóba ment, ³/₄ óráig beszélt vele – állva? gróf Andrassy Gyula természetesen meg volt győződve, hogy neki az udvari hatalmasságokat meg kell hódítania, ha azt akarja, hogy állása szilárd legyen. És mikor lassankint mindenben azt cselekedte, a mi az udvari hatalmasságoknak kedvére volt, mikor oda jutott, hogy azon udvari hatalmasságok képesek mindent kockáztatni, csak hogy Andrassy meg ne bukják, valósággal büszke lett rá, hogy mennyire sikerült neki meghódítania azokat, a kik eleinte finom sértésekkel s megalázásokkal illették őt csak azért, mivel – magyar!

És mikor e nagy munka közben Magyarország képviselői vagy a delegatio tagjai olykor hozzá fordultak, hogy segítsen a bankügyben, mert a kormány és a Deákpárt helyzete nagyon nehéz, Andrassy valósággal dühbe jött, s rájuk förmedt, hogy »egyszerre akartok mindent? azt akarjátok, hogy a kisebb dolgokért kockáztassuk a nagyobb dolgokat? azt akarjátok, hogy positióm megrendüljön? s olyan ember foglalja el e helyet, a ki Magyarországnak nem barátja?« És a derék magyar államférfiak e szavakra mindenkor elrémültek és megpuhultak, s nemcsak a bankkérdés aludt el, hanem minden más reform, a mi Andrassy positióját gyöngíthette volna.

És mikor megtörtént a Reichstadi találkozás és a három császár szövetség concret alakot öltött, már akkor gróf Andrassy Gyula teljesen beleélte magát abba az ábrádba, hogy ő lesz a »Reichsvermehrer.«

És annál inkább kéjelgett a gondolatban, mert ezáltal nemcsak közös külügyminiszteri ambióójának vélt eleget tenni, hanem leróni vélte kötelességét mint magyar államférfi is.

Mert hisz a magyar király koronázási esküjében benne van, hogy visszafoglalja Bosniát; mely egykor szent István koronájához tartozott.

Csak az nem jutott eszébe gróf Andrassy Gyulának, hogy az első magyar király is, a ki Bosnia! először csatolta szent István koronájához, Vak Béla volt!

Bosznia occupációjával gróf Andrassy Gyula éppen úgy járt, mint Tisza Kálmán járt a kiegyezéssel.

Tisza Kálmán azért opponált nyolcz évig a Deák kiegyezése ellen, hogy ő maga még sokkal rosszabb kiegyezést hozzon létre.

Gróf Andrassy Gyula is azért buktatta meg többek közt a bosnyák politikáért is Beustot, – hogy ő maga sokkal gonoszabb alakban vigye keresztül e politikát, mint a hogy keresztül akarta vinni Beust.

Mert tudvalevő, hogy Beust gróf is akarta az occupation csakhogy Beust számolt a monarchia helyzetével, számolt a monarchia változhatatlan érdekeivel, s oroszellenes politikával akarta keresztülvinni az occupá-tiót. Magyarország közvéleménye azonban még ilyen alakban is repudálta e politikát, s mivel azt török ellenesnek látta, gyanúsította Beustot orosz sympathiákkal. Érdekes ez időből, hogy mikor e gyanúsítás ellen gróf Beust védelmezte magát, s 1867 január elején egy bizalmas sürgönyt intézett Metternich herceghez, melyben azt fejtegeti, hogy az osztrák kabinet célja korántsem a Törökország feldarabolása, hanem éppen ellenkezőleg, a status quo fentartása a keresztény népek kielégítése által, erre Falk Miksa azt írta a »Pesti Napló«-ba, hogy »Ha Ausztria meg akarja kísérteni ezen circuli quadraturát, miként ezt Olaszországban tette, az eredmény ugyanaz leend. Mert a keleti keresztény népek vágyaik teljesülésének akadályait látják benne, a porta pedig nyugtalan alattvalóinak támogatója gyanánt tekintendi Ausztriát. A mit Ausztria teend, azt a keresztény alattvalók kevésnek fogják tartani, a török kormányférfiak pedig nagyon is soknak, s utóvégre sem innen sem onnan nem leend köszönet.«

Teljesen igaz ez, – ma éppen oly igaz, mint volt 1867-ben, – s Magyarország közvéleménye – élén Deák Ferenczcel és gróf Andrassy Gyulával, nagyon helyesen tette, hogy a külpolitika ezen irányát, még orosz ellenes alakjában is, perhorrescálta.

Nagyon helyesen tette, mert a dualismus alapeszméje kifelé a szlavismus elleni önvédelem volt. És ezzel összhangban mondott nagy igazságot Pulszky Ágost legközelebb az országgyűlésen, mikor a képviselőház és delegatió egymáshoz viszonyát distingválva kimondta, hogy a 67-ki kiegyezés szelleme nem az offensiv, hanem a defensiv politika. – És hogy mennyire igaz felfogás ez, bizonyítja ezt az is hogy őseink már a »pragmatica sanctio« alkotásakor is ezen politikai érzéstől voltak áthatva, és »contra vim externam«⁴ alkották meg e neve ze-tes törvényt, melynek a 67-ki kiegyezés logical folyománya lett. És ha a dualismus alapeszméje kifelé a szlavismus elleni önvédelem volt, akkor annak nem lehetett más consequentiája befelé, mint az, hogy a közjogi kiegyezésben szövetségre lépett két ország, önmagában oldja meg mindenekelőtt a szláv kérdést, és semmiesetre se complicálja azt újabb szláv kérdésekkel mindaddig, míg a monarchia szláv elemeit vagy végleg ki nem békítette, vagy végleg nem amalgamizálta.

És ha a bosnyák politika, a mi jelenlegi helyzetünkben, mely ma még sokkal kedvezőtlenebb mint 1867-ben volt, még orosz ellenes alakjában is végzetes és életveszélyes, mennyivel végzetesebb és veszélyesebb az orosz szövetség alakjában!

Nem is merte volna ezt Magyarországgal szemben megkísérteni, még kevésbbé keresztülvinni egyetlen egy államférfi sem a monarchiában!

Csak egy ember lehetett, a ki elég hatalmas és elég könnyelmű volt vállalkozni reá: gróf Andrassy Gyula.

Ő vállalkozott.

Mert mihelyt gróf Andrassy Gyula, hogy külügyminiszteri positióját megszilárdítsa, szükségesnek tartotta transactióra lépni a katonai párttal, s mihelyt ő e transaction másképen nem tudta végrehajtani, mint hogy több évi szellemdús udvarlás, és geniális manőverezés után teljesen e párt karjaiba dobta magát: neki a boszniai occupatio eszméjével azonnal számolnia

⁴ Caroli III. regis decreti II. Art.: »proque stabiliena in omnem casum, etiam contra vim externam,« ect.

kellett.

Savoy ai Eugén óta ez az eszme mindenkor kedvencz eszméje volt a bécsi udvarnak, – Schwarzenberg berezegnek egy nagy terjedelmű memoranduma óta pedig valóságos titkos szerelme. Gróf Andrassy Gyula, míg külügyei nem lett, minden alkalommal élesen gúnyolta ugyan Schwarzenberg berezeg politikáját, de talán éppen azért senki sem volt alkalmasabb arra, hogy e nevezetes diplomatának utolsó conceptióját magáévá tegye, mint ő.

Miben jelölte ki Schwarzenberg herceg Ausztria feladatát Keleten? Főként a Saloniki kikötő megszerzésében. E kikötő szerinte Triesztet teheti tönkre, ha Ausztriába vezető vasutakkal hozatik kapcsolatba és az átmeneti kereskedelmet egy más hatalom kezére juttathatja. Ő tehát, ha Ausztria a keleti kérdésben actióba lép, okvetlenül szükségesnek tartá, hogy ne csak Boszniát és Hercegovinát, hanem Macedóniát is annectálja.

Nem lehet tagadni, hogy elméletben e conceptió nem kisszerű. Annyira nem, hogy érdemes bizonyos körülmények közt végezel gyanánt elfogadni. De vajjon ez esetben is, nem fontos kérdés marad-e az, hogy a kivitel mikor és miként történjék meg?

Hogy a katonai párt e két utóbbi kérdéssel nem sokat törődik, az természetes. A katonai párt elégnek tartja, ha tömérdek pénzt elkölt ágyúra, katonára; elégnek tartja, ha kitüzi a külügyminiszternek a czélt; a többről gondoskodják a kormány és az országgyűlés. De a kormánynak és az országgyűlésnek annál óvatosabbnak és körülnézőbbnek kell lennie az idők és módok bírálatában. És tudnia kell azt, hogy a keleti kérdésben Ausztria-Magyarország érdeke csak egy magyarázatot tűr meg, azt, hogy az orosz befolyást ellensúlyozza, s az orosz túlterjeszkedést lehetetlenné tegye. Tudnia kell, hogy Ausztria-Magyarország csak is egy nyugati coalitióval mehet bele a keleti kérdés megoldásába és sohasem veheti komolyan a szövetséget azzal, a kivel éppen e kérdésben kell élet-halál harczot küzdenie.

Hogy mit tartsunk arról a kiviteli módról, melylyel Andrassy a Schwarzenberg conceptió megvalósításába belekezdett, arra elég jellemző az, hogy alig kerüli bele gróf Andrassy Gyula a három császár szövetségbe, Oroszország rögtön felajánlotta neki Bosznia és Hercegovina annexióját.

És miért nem fogadta el ezt az ajánlatot gróf Andrassy Gyula?

Azért nem fogadta el, mert ez parallel actiót involvált a török ellen, s tudta azt, hogy e politikát ily nyílt alakban Magyarország még neki sem tűrné el.

És nem fogadta el másrésztől azért sem, mert a »monarchia« nem tarthatta méltóságával összeférhetőnek, hogy ajándékba fogadjon el tartományokat attól, a ki neki azt nem szerzi meg. S miután mindenki tudta, hogy Boszniát és Hercegovinát utóvégre is Ausztriának önerejével kell megszereznie, tehát senki sem tekintheté azt olyan tárgynak, melyet Oroszország Ausztriának ajándékba adhat.

A dolognak ilyenén felfogása azonban mitsem változtatott a helyzeten. Mert ha az alku, ezen formájában el is esett, lényegében mégis éppen így érvényesült Oroszországnak nem volt más célja ez ajánlattal, mint hogy cserébe ő szabad kezet nyerjen Bulgáriában. Andrassy az ajánlatot nem fogadta el, hanem az oroszoknak azért mégis szabad kezet engedett Bulgáriában.

Ezt az Andrassy által annyiszor gúnyolt Schwarzenberg bizonyosan nem tette volna meg!

És semmi sem jellemzi jobban azt a könnyelműséget, sőt el lehet mondani hogy frivol léhaságot, melylyel Andrassy elkezdett külpolitikájában tovább haladt, mint az, a hogyan az így megindított actió egyes phásisaiban Andrassy a maga politikáját bizalmas barátainak magyarázta.

Tegyenek tanúságot a Deákpárt coripeusai, a kik Andrassyval folyton érintkeztek, s a kiknek Andrassy minden fontos fordulaton elmondta titkos gondolatait, – tegyenek tanúságot arról, hogy nem mindig olyan föltevésektől tette-e függővé gróf Andrassy Gyula az ő külpolitikájának kibontakozását, melyek sohasem, vagy mindig éppen ellenkezőleg teljesedtek?

Mikor Abdul Aziz meggyilkoltatott és a porta kitepte magát az orosz ármánykodások hálójából, nem abba bizakodott-e gróf Andrassy Gyula, hogy e fordulat késleltetni fogja a háború kitörését?

Mikor ennek daczára alig néhány hónap múlva kitört a szerb-török háború, és a török fegyverek diadalt arattak, Andrassy nem azzal dicsekedett-e, hogy a szerb háborút megakadályozni nagyobb csapás lett volna Törökországra, mint megengedni azt, mert abban az esetben Törökországra szegénységi bizonyítványt állítottak volna ki, holott ebben az esetben alkalma nyílt kimutatni életképességét?

És mikor a konstantinápolyi conferentia összeült, Andrassy nem mondta-e önelégülten: »mégis az én memorandumom fogja megmenteni Törökországot!«

És mikor az Andrassy memorandum daczára négy hónap múlva átlépte az orosz a Pruthot, Ausztria pedig egyetlen egy katonáját sem mozgósította, Andrassy nem azzal indokolta-e ezt, hogy csak hadd menjen bele a muszka a kelepczébe!

És mikor a török fegyverek felülkerekedtek, s egy álló hónapig fenyegették végveszélylyel az orosz hadakat, Andrassy nem azt a híres bon mot-t mondta-e, hogy »rosz képet kell vágni a jó játékhoz.«

És ezen idő alatt Andrassy bizalmas barátai nem »arról állították-e ki a bizonyítványt,« hogy Andrassy mindig azt hangsúlyozta, hogy az orosz egy maga nem oldhatja meg a keleti kérdést?

És mikor a hadiszerencse az oroszokhoz pártolt, s előre látható lett Törökország bukása, gróf Andrassy Gyula nem azzal biztatta-e bizalmas barátait, hogy majd a békekötésnél válik el, nem hiába verekedett-e a muszka?

És ebben az időben még azok is, a kik már ekkor határozott hívei voltak a boszniai occupációnak, azt tartották az Andrassy politika kriterionjának, hogy az orosz meg ne maradhasson Bulgáriában.

És mikor a san-stefanói béke létrejött, és az orosz azért követelt többet, hogy annál biztosabban megkaphassa azt, a mit Reichstadtban kikötött magának, vajjon nem ura maradt-e az orosz Bulgáriának?

És vajjon Bulgáriában nem közelebb van-e az orosz Salonikihez, mint mi vagyunk Boszniából?

És vajjon az orosz nem már most lázítja-e magának Macedóniát, mikor mi még Novi Bazárt sem foglaltuk el?

És gróf Andrassy Gyula most az ő bizalmas barátainak nem azzal áll-e elő, hogy az ő politikájának legnagyobb nehézséget a »magyarok« okoznak? Nem azzal mentegeti-e magát a török conventió kudarcza miatt, hogy a török azért nem írja alá a conventiót, mert számít a magyarok ? fölkelésére?«

És miért aprehendálja gróf Andrassy Gyula a magyaroktól azt, hogy maguktartásával a töröknek alkalmat nyújtanak ily badar föltevésre? Azért aprehendálja, mert ez által a magyarok lehetlenné teszik, hogy gróf Andrassy Gyula sikerrel folytathassa tovább is az általa eddig folytatott »orosz ellenes-politikát!«

Tudva, akarva, szándékosan és meggyőződésből folytat-e gróf Andrassy Gyula orosz politikát? – Vagy nem látja a hínárt, mely körülhálózza, s melyből rá nézve nincs lehetőség a kibontakozásra?

Az első föltevés sújtó ítélet, mely benne nemcsak a magyar embert, hanem az osztrák államférfit is éri. – A második föltevés azonban még sújtóbb ítélet a – diplomatára, a külügyminiszterre nézve.

Bármelyik föltevés legyen azonban az igazi, az eredmény ugyanaz marad.

A három császár szövetség mindkét kezünket megkötötte, – de a lábunk még szabad. Kiszaladhatunk e végzetes szövetségből, s mehetünk olyan szövetségesekhez, a kik újra

földdják kezeinket. Ámde ha a bosnyák politikát a mai helyzetben folytatjuk tovább, akkor lábaink sem szabadok többé, mert az ingovány, melybe süppedénk, derékig ér. Akkor a nyugoti kérdés második phasisa újra el fog intézteni n é l k ü l ü n k, s következőn ezután a keleti kérdés második phasisa, azután már csak addig maradhatunk osztrák-magyar monarchia, míg a német és az orosz akarja!

Azok szerint, a kik részint önzésből és unalom vágyból, részint legyőzhetetlen rokonszenvből vagy személyes hálából, részint pedig szánandó együgyűségből még most is biznak gróf Andrassy Gyula külpolitikájában, mindaz, a mi történt, szükségkép történendő volt, és másképen nem történhetett.

Miért? – mert ha másképp történhetett volna, nem történt volna így.

Ez a felfogás lőn kútforrása a magyar nihilismusnak, mely szükségszerű folyamánya az Andrassy politikának. – S nem meglepő találkozása-e az eredményeknek, hogy az orosz czarizmus ellen nihilismus alakjában nyilatkozik az elégületlenség, – s Magyarországon a liberális Andrassy dráma utolsó felvonásában nihilismus alakjában nyilatkozik az elégedettség?

Nem ötlük-e föl minden mélyebb gondolkozó előtt, hogy az orosz czarizmus, és az Andrassy liberalismus közt a causalis nexust keresse?

És ha keresi, meg is találja!

Mert azzal a parlamentarissal, mely Andrassy művészete által a jelenlegi alakban tengődik még, az orosz czár is bátran kormányozhatná Russiát!

És az egykori zempléni híres sportsman, a ki életveszélyes ugrásai által nevezetessé lett, s kinek nem volt elég széles árok, nem volt elég magas kerítés, hogy át ne ugorja, – mint külügyminiszter is hű maradt magához,

És megmutatta, hogy míg olyan közönséges lelkeknek, mint Bach és Schmerling voltak, a kik ha azt akarták, hogy az ő akaratuk érvényesüljön, szükséges volt eltörölni a nemzet ősi jogait és alkotmányát, hogy szabad és nyílt tér legyen előttük: Andrassy így szól: s> ez nem virtus! – hanem tessék nekem minél több akadályt állítani, tessék minél szélesebb alkotmányos árkokat ásni, – s én megmutatom, hogy én azokat mind átugratom még egy olyan rozzant táltoson is, mint – Tisza Kálmán!«

És ha nem lehet föltenni gróf Andrassy Gyuláról, hogy szándékai rosszak, hogy mala fides vezérli elhatározásait, – annál szomorúbb, hogy föl lehet, sőt föl kell tenni róla, hogy egyéniségének magasabb ethikai és szellemei hiányai, másfelől mértéktelen hiúsága, elbizakodottsága és könnyelműsége oly érdekek és oly viszonyok uralma alá hajlították őt, melyekben a legtisztább szándék sem mentheti a károkat és csapásokat, melyeket minden lépésével egyaránt okoz hazájának és a monarchiának.

Mert csak nagy elme, s úgy a szokások hatalmán, mint az egyéni tekinteteken túlemelkedő mély character, az érdekek világában a mathésis positivitásáig edzett számító ész, a hiúság ingerét megvető, a földi gyönyörökről lemondó kedély, az ellenfelekkel szemben hozzáférhetlen önuralom, és ugyanekkor mindezek mellett nagy ideálokért lelkesedő szív, nemzete jólététől inspirált lélek, és mindent, a mi céljával egy, forrón és önzetlenül szerető jellem kell ahhoz, hogy mindazon bűnök, melyeket a diplomacia kátéja szabadalmaz, hogy mindazon gyalázatos eszközök, melyekhez sokszor nyúlania kell, erényeivé lehessenek, hogy mindazon kegyetlenségek, melyekre az eseményeket kényszeríti, áldást imádkozzanak fejére.

A ki nem ilyen, azt a diplomacia vagy buta áldozattá, vagy közönséges gonosztevővé sülyeszti le!

És vajjon gróf Andrassy Gyuláról, az előzmények után fölteheti-e bárki, hogy ő, a kit minden tényében személyes érdekek, s egyéni érzelmek vezettek, képes lehetett volna ellenállani mindazon csáboknak és részegítő kitüntetéseknek, melyekkel az államférfit annál inkább fölczifrázzák s elhalmozzák, minél nagyobb hajlandóságot látnak benne arra, hogy az

áldozati oltárra vitesse magát? Föllehet-e tenni róla, hogy ő, kiben Pulszky szerint a magyar mágnásnak minden jó és rossz tulajdona megvan, képes lett volna a folytonos érintkezések közt soha rokonszenvet nem érezni a szeretetreméltó iránt, és soha hálát nem érezni azon kitüntetésekért, melyek a német és orosz udvarok részéről érték? Föllehet-e tenni róla, kinek vérében van a »nobless oblige«, hogy ő azzal a gondolattal ölelhetette át tánczközben a czarewna derekát, hogy »a mosoly, melyet rám pazarolsz, könyeid forrása lesz, s a bók, melyet nekem adsz, átkoddá fog vélni?« Föllehet-e róla tenni, hogy mikor a csár »szent becsület szavára fogadja«, hogy nem akar hódítani Bulgáriában, hogy olyan politikát folytasson, melynek értelme az, hogy »nem hiszek a becsületszavakban!« Föllehet-e tenni róla, hogy mikor őt hódoló szívességgel veszik körül Novikoff, Gorcsakoff, Schuwaloff és Sumarakoff, hogy ő önkénytelenül is, ne lássa a dolgokat az ő szemükön keresztül? – és azt, hogy a muszka halálos ellensége a magyarnak, szinte képtelen gondolatnak ne vélje oly pillanatokban, mikor azok, a kik Oroszország politikáját és közvéleményét csinálják, hízelegnek és hajlonganak ő előtte?

Annál kevésbé tehető ez föl Andrássyról, mert nem csak a magyar mágnási, de az általános emberi természetben fekszik, hogy a legképtelenebb dolgot is képes elhinni, ha folyvást hallja. És gróf Andrassy Gyula elvonatván a parlamenti élettől, hol folyvást az ellentétek küzdenek egymással, s a politikus kényszerítve van a dolgokat mindig több oldalról vizsgálni, – találkozott-e az udvari légkörben más véleménynyel, mint csak azzal, mely folyvást az orosz és osztrák érdekek közösségét emlegette? És nem szükségkép el kellett neki vesztetni az egyensúlyt ott, a hol az örökös diplomatai játék, az ármányok és udvari szokások kicsavarják az ember eszét, ha csak vas feje, vagy vas szíve nincsen? Hol örökös syrén-dalok zengenek és Delilák mosolyognak? Hol a diplomatai nagyképűség mindent más színben lát, mint a tényekből okoskodó egyszerű józanság? – És ha Andrassy Gyula, mint magyar miniszterelnök sem tudott hü maradni a Deák politika alapeszméjéhez, s akkor is, mikor folyvást a magyarok közt élt, nem ismerte Magyarország politikai érdekeit: vajjon ezen érdekek iránt akkor bírt volna tiszta érzéssel, mikor már folyton azok közt volt a kik Magyarország érdekeit el ismerni nem akarják?

Mi volt Magyarország, mikor gróf Andrassy Gyula mint providentiális férfiú, kezébe vette a kormány-hatalmat? – Szerencsés és boldog ország! Szűz hitellel, activ államháztartással, évről-évre fokozódó államjövendelmekkel, és minden anyagi és szellemi virágzásra alkalmas képességgel. És mi lett belőle néhány év alatt? Corruptált és eladósodott ország, rabja a politikai divatnak és politikai érzékiségnek. Igaz és nemes törekvések sírja, s önző és kis tehetségek Orpheuma.

Mi volt a monarchia külpolitikai helyzete, mikor gróf Andrassy Gyula külügyminiszterré lett? Daczára az 1870-ki londoni conferentia szégyenletes eredményének, még mindig kedvező. Szerbiában, Romániában oroszellenes hangulat uralkodott. Ott Risties, itt Bratiano hatalom és befolyás nélkül álltak. Az Al-Duna egészen a Fekete tengerig török kézben, északon Galicziában báró Kuhn akkori hadügyminiszter által Oroszország felé erődített tábor. És mi lett e helyzetből gróf Andrassy külügyésége alatt? Az Al-Duna egészen a Fekete tengerig orosz és román kézben; Szerbia és Románia orosz vazallus, a galicziai erődített tábor rég elosztatva, Kuhn megbuktatva. A monarchia önmagában roskadoz, – gróf Andrassy Gyula pedig – R e i o h s v e r m e h r e r ! És Jellasich mappájának megvalósítója!

„Verdict der Thatsachen.”

E cím alatt íratta magáról gróf Andrassy Gyula ez évben azt a német röpiratot, melyben az ő külügyminiszteri politikája minden oldalról úgy mutattatik be, mint nagyszabású, egyedül lehetséges, mindenben hibátlan, és az események színvonalán álló politika. És természetesen e dicsőített politikából gróf Andrassy Gyula alakja úgy magasodik ki, mint egy félisten, a ki előtt összevont szárnyakkal kell meghajolni, mint meghajlott Jupiter előtt a Philemon libája.

E címet írjuk mi is e könyv utolsó fejezetére, mert hisz mi sem akarunk mást, mint hogy ítéljenek gróf Andrassy Gyula fölött az események. És ha gróf Andrassy Gyuláról nem is mondtunk el mindent, a mit elmondhattunk volna, azt hisszük: eleget mondtunk és eleget bizonyítottunk arra, hogy a levonandó consequentiákból föltehezzük a kérdést, mely szerintünk nem úgy hangzik, hogy: jó volt-e a gróf Andrassy Gyula külpolitikája? hanem úgy, hogy: képes-e gróf Andrassy Gyula arra, hogy nemcsak jó külpolitikát, hanem hogy egyáltalában jó politikát tudjon csinálni?

Előttünk áll egész élete. Előttünk áll egyéniségének minden vonása. Láttuk fejlődni, láttuk emelkedni, láttuk küzdeni, és láttuk uralkodni. – Nem hunytunk szemet egyéniségének briliáns oldalai előtt megmutattuk, hogyan hódították meg neki e fényes tulajdonok a nemzetet, hogyan emelték őt a hatalom legfőbb polczára. De e fényes tulajdonok mellett rámutattunk egyéniségében ama árnyoldalakra is, melyek lerontják amazoknak értékét, sőt visszaélnék azokkal, mint a hogy visszaélnék a szépséggel, a természetnek e legkegyesebb ajándokával azok, kiknek szívében erény nem lakik. Láttuk benne már ifjúságában a vakmerő sports-mant, a szellemdús divatfit, a hiu és önhitt népszerűség vadászt, és a könnyelmű és felületes ítélőt, ki komoly tanulmányok nélkül kezd szerepelni, és szereplése alatt sohasem érzi a komoly tanulmányok hiányát. Láttuk mint teszi a divatos áramlat forradalmárrá, mint lesz belőle mulató emigráns, mint lesz sértett hiúság és ambióióból hazatérő, mint csatlakozik Deák Ferenczhez, és hogyan lesz magyar miniszterelnök. Látjuk, hogy itt sem veszi komolyan a politikát, s újabb és újabb emelkedésre vágyik. Elhanyagolja az ország dolgát, hogy külügyminiszter lehessen. Szerencséje mindenütt kényezteteti, mindenütt híven szolgálja, de éppen ez által rontja el őt. Senki nem képzelhet szerencsésebb situatiót, mint a milyenben gróf Andrassy Gyula átvette a magyar miniszterelnökséget, senki nem képzelhet szerencsésebb situatiót, mint a milyenben külügyminiszterré lett: és az eredmény mégis olyan, hogy Andrassy helyzetében Magyarországnak eskütt ellensége nem hozhatta volna létre azt különben. Nincs mit habozni többé! – Nemcsak ki lehet, hanem kötelesség kimondani, hogy gróf Andrassy nem volt méltó arra a hatalomra, melyet tizenegy év óta zavartalanul élvez. Ki kell mondani, hogy gróf Andrassy Gyula mindazon érdemeket, melyeket egyik téren szerzett, ő maga rombolta le egy másik téren szerzett, s azokkal éppen ellentétes érdemeivel. Kötelesség kimondani, hogy gróf Andrassy Gyula uralma nemcsak Magyarországra, hanem Ausztriára nézve is, nem áldás volt, hanem átok! úgy van Ausztriára nézve is. Mert Ausztriára nézve a dualismus épp oly életkérdés mint Magyarországra nézve. Gróf Andrassy Gyula politikája pedig azt eredményezte, hogy a dualismus megrendült, és a monarchia oszlopai innen is túl is ingadoznak. Gróf Andrassy Gyula alapjában rendíté meg a dualismust már akkor, mikor Magyarországot egy politikai bűnfészekké tette, s aztán könnyelmű politikával a pénzügyi romlásba taszította. Személyes versenygésben lejárta a valódi tehetségeket, s megakadályozott minden törekvést, a mi hiúságának »érdek körére« kellemetlen hatással lehetett. Aztán hogy Ausztriának hízelegjen, hozzájárult ahhoz, hogy kicsinyes kalmári szempontok fölkerelkedjenek a méltányosság egyedül üdvös szempontjain, s Magyarország, csakhogy Tisza Kálmán miniszterelnök maradhasson, s az ő többsége vakon

támogassa gróf Andrassy Gyula muszkaszövetségi külpolitikáját, jobban megcsalatott a kiegyezésnél a saját miniszterei, mint Ausztria által. Gróf Andrassy Gyulának nem volt érzéke arra, hogy erős Ausztria csak erős Magyarország mellett lehetséges. Nem volt belátása ahhoz, hogy a dualismust csak egy erős Magyarország szilárdíthatja meg. – Nem tudta a történelemből, hogy mihelyt Magyarország hanyatlik, Ausztria rögtön a külhatalmak befolyása alá kerül, s a felbomlási processus stádiumába lép. És mit nyert azzal Ausztria, hogy gróf Andrassy Gyulában támaszt bírt arra, hogy Magyarországot a kiegyezésnél megrövidítette? Azt nyerte, hogy néhány hónap múlva háromszor annyit kell neki az ablakon kidobni, a boszniai occupatióra!

»Az európai civilizáció mai fokán valamely állam fönmaradhatására, védképességére egyéb is kívántatik, mint katonáinak vitézsége. Rendezett belviszonyok, rendezett közigazgatás és igazság szolgáltatás, rendezett pénzügyek, megbízható hadvezérek és sok egyéb tényező, mely szükséges arra, hogy egy állam sikerrel védhesse magát bel- és külellenségek ellen.«

»A hódítás és terjeszkedés politikája, ha biztos, ha tartós eredményekre akar vezetni, nem lehet egy hirtelen elhatározás műve. – A mely állam ily célra tűz ki magának, annak jó előre készülni kell a vállalatra. Kell, hogy erős legyen – ha úgy fejezhetem ki magamat – állami consistentiája, legyőzhetetlen túlsúlyban a centripetális erő, mely az államot alkotó elemeket összetartsa; erős, egészséges organismusa, mely képessé tehesse az ujj elemek fel szívására, és assimilálására a nélkül, hogy az állam saját egységét, consistentiáját kockáztassa. Kell, és kétszeresen kell, hogy rendezettek legyenek pénzügyei, hogy rendelkezessék azon összegekkel, melyek a foglalat véghezvitelére és az elfoglalt tartomány megtarthatására és gyümölcsöztetésére megkívántató beruházásokra szükségesek.

Ha Poroszország 1816-ben kísérletté volna meg, mit egy fél századdal később oly fényes eredmény nyel vitt ki, valószínűleg sajnálatos kudarcot vallott volna. De ezen félszázad alatt – majdnem lemondva nagyhatalmi állásáról – koncentrálta minden igyekezetét mindazon tényezőkre fejlesztésére és erősítésére, melyek együtt véve képezik valamely állam hatalmát.

Nem mi állítjuk föl e tételeket, nem mi mondjuk ki ezen megczáfolatlan igazságokat, melyeknek ily remek összegezése, ily államférfiúi formulázása, s ily szerencsés megtalálása túlhaladná a mi gyöngye erőnk: hanem – s ez fokozza jelentőségét, – mondta Szlávy József, a kormánypárt legünnepeltebb tagja, gróf Andrassy Gyulának régi és bizalmas barátja, s mondta e szavakat éppen gróf Andrassy Gyula külpolitikájának bírálata g y a n á n t.

És vajjon gróf Andrassy Gyulának csak külpolitikája van-e sújtva és elítélve e szavakban? nincs-e azokban elítélve egész politikai szereplése? sőt egész politikai egyénisége?

Nem azt modja-e más szavakkal Szlávy, mint a mit e könyv mintegy alapjellemezésül hangoztat Andrassyról, hogy: a ki nem tudott megfelelni a miniszterelnöki m i s s i ó n a k, az még kevésbé való külügyminiszternek?

És nem Andrassy volt-e az, a ki már mint magyar miniszterelnök elhanyagolt, elrontott mindent, a mi támaszul szolgálhatott volna egy sikeres külpolitikai a c t i ó r a? – És mikor már külügyminiszter volt, és Magyarországon föllépett báró Sennyey Pál, hogy sürgesse a »rendszerváltozást,« sürgesse a rendszer változást azért, hogy »erős legyen az állam consistentiája, legyőzhetetlen túlsúlyban legyen a centripetális erő, mely az államot alkotó elemeket összetartsa, hogy legyen egészséges organismusa, rendezettek legyenek pénzügyei, s lemondva – mint Poroszország tette – a nagyhatalmi ábrándokról, minden erőnket benső megszilárdulásunkra koncentráljuk«: nem gróf Andrassy volt-e az, a ki inkább akarta, hogy az ország tovább is a chaos martaléka legyen, hogysem a viszonyok báró Sennyey Pál szellemében jegecedjenek biztos és életerős formákká? Nem gróf Andrassy Gyula volt-e az, a kinek elég volt féltetni állását báró Sennyey Páltól, hogy mint Shylock, ki inkább akarta

tulajdon leányát ravatalon látni, csakhogy fülében gyémántjait és keblén sok drága ékszereit megtalálja: ő is inkább akart siket lenni Magyarország sóhajaira, inkább akart vak lenni Magyarország sebeire, hogysen báró Sennyey Pált lássa a nemzet orvosa gyanánt? És valamint sikerült gróf Andrassy Gyulának Magyarországot a monarchiával együtt meggyengíteni, úgy sikerült neki báró Sennyey Pált is egészen leszorítani a parlament küzdteréről. De a nemezis már föllép ellene., – mert íme előáll Szlávy s mikor el nem fojthatván igaz hazafiúi aggodalmait, kénytelen sújtó ítéletet mondani gróf Andrassy Gyulára, ugyanakkor kénytelen rehabilitálni báró Sennyey Pálnak sikertelenül elhangzott politikáját. Mert a miket Szlávy most állit föl egy jó politika föltételei gyanánt, azokat báró Sennyey Pál évek előtt számtalanszor ismételte már! A mit Szlávy óhajt, az nem más, mint a gyökeres rendszer-változás, – más szóval: gróf Andrassy Gyula bukása!

Igenis! Andrassynak buknia kell! (»A mi engem illet, személyes ok nem indít ellene, csupán a közjó!«)

Neki buknia kell, mert az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért, és harcban annyi hű kebel szakadt meg – nem a honért! Neki buknia kell, mert csak így engedhet föl az átoksuly, mely Magyarországot elzsibbasztja; Andrassynak buknia kell, hogy a lelánczot Prometheus újra tüzet lophasson az égből, s ne rághassa tovább szívét szívtelen és kegyetlen vampyrja – Tisza Kálmán. Andrassynak buknia kell, ezt kívánja nemcsak a kijátszott alkotmány, megsértett politikai erkölcs, hanem Magyarország, és vele a monarchia érdeke is. Mert a monarchiának igazán csak az lehet érdeke, a mi Magyarországnak javára szolgál. Magyarország mentette meg a monarchiát Königgracz után: Magyarországnak kell megmentenie a monarchiát boszniai occupatio után is!

Gróf Andrassy Gyulának buknia kell; mert Magyarország csak így nyerheti vissza erélyének és akaratának szabadságát.

El kell múltnia annak a végzetes rögeszmének, hogy Magyarországra nézve haszon az, hogy gróf Andrassy Gyula a külügyminiszter. Mert ez nem haszon Magyarországra, hanem a legnagyobb csapás.

Ez a rögeszme volt a verem, mely alattunk Boszniába szakadt; ez volt a háló, mely megköti nyelvünket, megköti kezünket.

Bárki lett volna gróf Andrassy Gyula helyén, a ki nem magyar, nem vihette volna keresztül a muszka szövetséget és a bosnyák occupatiót, mert Magyarország élt volna törvényes hatalmával, s megbuktatta volna őt úgy, mint a hogyan megbuktatta nem a muszka politika miatt, hanem csakis az Andrassy szép szemeiért Beustot.

Mert Deák Ferencz bölcs és előrelátható szelleme elég jogot adottá magyar alkotmánynak, hogy törvényes úton tegyen lehetetlen n é m i n d e n külpolitikát, mely Magyarország érdekeivel ellenkezik.

Deák Ferencz bölcs és előrelátó szelleme úgy alkotta a delegatió intézményét, hogy abban m i n d i g a magyar befolyás érvényesülhessen. És ez a befolyás csak azóta semmisült meg, mióta gróf Andrassy Gyula a külügyminiszter. – És ha azt akarjuk, hogy Magyarország befolyása a külügyekre visszaálljon, akkor gróf Andrassy Gyulának buknia kell.

Mert ha végzetes volt ő Magyarországra mint miniszterelnök, sokkal végzetesebb még mint külügyminiszter.

Az az önhittség, az a könnyelműség, mely Andrassy egyéniségétől elválaszthatatlan, épp úgy játékot űz a nemzet legszentebb jogaival, legszentebb érdekeivel, mint a hogy maga játékszerűl szolgál a német és orosz diplomatiának. És Magyarország, mielőtt gróf Andrassy Gyula bátorságot vett volna magának arra, hogy a nemzet megkérdezése nélkül, nem! a nemzet egyenes elámítása után, keresztül vígyen egy olyan merényletet, mely osztrák szempontból csak a magyar befolyást gyűlölő katonai párt számításaiban nyerhet természetes, noha ott is képtelen magyarázatot: már annak előtte Magyarország félig önként mondott le

azon törvényes jogáról, hogy a monarchia külügyminiszterét erélyesen ellenőrizze, s kategorikusan számon kérje. Magyarország e végzetes hibát sohasem követte volna el, ha a külügyek élén nem olyan férfiú áll, kivel szemben a nemzet nemcsak jogosultnak, liánéin illőnek is tartja vala a vak bizalmat; ezt a végzetes tévedést, melynek dülő hatása és következménye minden irányban érezhető volt, mert ennek következtében lett Tisza Kálmán uralma elpusztíthatatlan, sohasem követte volna el Magyarország, ha nem tartja fontosabbnak azt, hogy a külügyminiszter m agy a r ember legyen, mint azt, hogy magyarelles külpolitikát ne folytasson. – Az Andrássy korszak által inaugurált nemzeti hiúságnak, és az elvtelenség fajtalanságáig csigázott politikai érzékiségnek utolsó lázképe volt az a rögeszme, hogy Andrássy-posíciója, mint Magyarország posíciója. És még most is vannak emberek, a kik mint balga gyermekek szinte sírni tudnak, hogy Magyarország nem áll mint egy ember a kedves, a szeretetreméltó gróf Andrássy Gyula mellé, mikor az osztrákok csattogatják ellene fogukat, s lesik az alkalmat, hogy leránthassák őt külügyminiszteri magaslatáról.

Legyen vége e beteges sentimentalismusnak! Itt az ideje, hogy ne a saját eszményképünket lássuk gróf Andrássy Gyulában, hanem lássuk benne a valóságot. És ha így látjuk Andrássyt, akkor nem neki érdem, hogy magyar, hanem nekünk szégyen! Szégyen nekünk, hogy mi, a büszke, szabad, alkotmányos nemzet, az ő kedvéért udvari tányérnyalókká süllyedünk le!

Gróf Andrássy Gyulának buknia kell, mert míg ő áll a hatalom élén, addig lehetetlenné van téve monarchiánkra, hogy természetes szövetségeseink hozzánk közelíthessenek!

Lehetetlenné van téve, mert Andrássy úgy körül van hálózva orosz befolyással, hogyha álmában beszél, talán még azt is megtudja Novikoff, vagy Ignatieff!

Mit tett gróf Andrássy Gyula Magyarorszáért mióta külügyminiszter lett? Tett-e egyebet, mint hogy minden alkalommal, mikor jogos követeléseink érvényesítéséről volt szó, ügyes és diplomatikus compromissumok alakjában ellenünk foglalt állást? Tett-e egyebet, mint hogy magas megvetésével gúnyolt ki bennünket valahányszor bátrak valánk a magunk szíve szerint érezni és gondolkodni? Tett-e egyebet, mint hogy szívtelen apaként bölcs tanácsokat adott azoknak, a kik Magyarország közgazdasági helyzete miatt panaszkodtak előtte? Azt mondta: dolgozzatok! – lesz pénzetek. – De kinek dolgozzunk, és mit? Ha nincs, a ki megveszi, és nincs, a ki munkát adjon!

Mit tett gróf Andrássy Gyula Magyarorszáért egyebet, mint hogy Magyarország minisztereit az ő saját jószágigazgatóinak tekintette, s befolyása által először meghamisította az elveket, aztán pedig eltompította az elvek iránti pietást, s ez által egész közéletünket enerválta.

A nemzet már bűnhődött azért a hibájáért, hogy engedte magát megrontani, tévútra vezetni gróf Andrássy Gyulától S mert a nemezis bölcs és igazságos, a nemzetnek az által kellett bűnhődnie, a kiért a bűnbe esett. Bőnhődött Andrássy Gyula által.

De gróf Andrássy Gyula még nem bűnhődött azért, mivel a nemzetet megrontotta s tévútra vezette. Pedig bűnhődnie kell »denn alle Schuld rächt sich auf Erden!« És hogy a nemezis itt is igazságos legyen, bűnhődnie kell a – nemzet által.

És gróf Andrássy Gyulának buknia kell, mert közeledünk a honfoglalás ezeréves ünnepéhez; és ha az Andrássy uralom igáját, az Andrássy-politikusok uralmát idején le nem rázzuk, könnyen meglehet, hogy nem öröm- hanem gyászünnepély lesz az!

Ne feledjük el, hogy a magyar hazát hódította, mikor vezére Álmos volt, a nemzet pedig éber! – Ne feledjük el, hogy a magyar elvesztheti hazáját, ha a vezérek Éberek, a nemzet pedig – álmos!

És mégis! – Parancsolja bár az ész szava, mondja bár szükségesnek az ország, a monarchia érdeke, hogy gróf Andrássy Gyula bukják: mégis nem-e kába, nem-e hiú beszéd és óhajítás az, hogy gróf Andrássy Gyulának buknia kell?

Bukásodról beszélünk óh! providentiális férfiú, – »fair defekte of nature,« – oh! te a természetnek szép hibája! – Bukásodról beszélünk, és az égi hatalmasságok, magas

pártfogóid, kaczagják veled együtt e jámbor kívánságot, s hagyományos szerencséd oldalad mellett állva, nem engedi, hogy a mi szerencsétlenségünk a te bírád lehessen.

Bukásodról beszélünk, és te hatalmasabb vagy, mint valaha! – Mert már nem te függsz a parlamenttől, hanem a parlament függ tőled, – s úgy vigyázzon, hogy meg ne haragítson, mert haragodat el kell nyelnie, vagy a te haragod nyeli el őt

A harcz, mely ellened tör, olyan, mint a Babyloni-torony építése. Minél közelebb érne hozzád, annál kevésbé értik meg egymást azok, a kik építik!

A parlament, melynek hivatása, hogy, mint Thiers mély bölcsességgel írja »qu' elle devait empêcher plutôt qu' agir« – inkább gátoljon mintsem cselekedjék, régen oda jutott, hogy sem nem gátol, sem nem cselekszik!

És valóban szinte képtelenség föltenni is, hogy te, kinek még eddig minden csak használt, a kinek szerencséje mintha meg lenne babonázva, talán egész halál addig fog üldözni téged; – hogy te, a kinek szabad volt hibát hibára halmozni, hogy minden hiba egy-egy lépcső legyen, mely téged mindig magasabbra visz; – hogy te, kinek sohasem kellett komoly gondok közt megszerezni egy valódi államférfi kellékeit, minden mélyebb kellék nélkül mégis providentiális férfiú lehettél; te, a kit legkevésbé sem touchiroz az, hogy egy század katonát elégnék tarts egy tartomány meghódítására, s lassankint két száz ezer katonának kelljen sétat-út helyett elindulni a csatatérre; hogy te, a ki mikor az occupatio legfontosabb kérdése, a közigazgatási rendszer kidolgozása kerül szóba, végigásítod a conferentiát, s úgy hagyod ott, hogy csináljanak a tanácsosok a mit akarnak; hogy te, a ki akkor valál népszerű lefelé, mikor ettől függött, hogy fölfelé győzni tudj, – akkor leszel népszerűtlenné lefele, mikor minden attól függ, hogy odafent mit akarnak; hogy te, ki mint a Caméléon, minden helyzetben változtál, s minden változásod dicsőségedre vált; hogy te, a kit könnyebb védeni mint vádolni, könnyebb menteni mint elítélni, mert jobban esik rólad föltenni a jót, mint elhinni a rosszat: – hogy te hatalmadban a nemzet által megbuktatható légy!

Képtelenség ez! – és nem is fog megtörténni. És valamint csak in effigie büntethettek a múltban, – úgy a világtörténet is csak, in effigie fogja rajtad végrehajtani ítéletét.

Uralkodni fogsz, míg ránk nem unsz; vagy míg Bismarck herczeg rád nem unt!

Uralkodni fogsz és fogunk hallani tőled geniális ötleteket, szellemdús magyarázatokat, az »erő nyugalmáról« »a monarchia érdekköréről,« – s mint a jó színész, továbbra is tapsokat fogsz aratni! Bismarck és Gorcsakoff ki fogják erőszakolni a szegény töröktől a »conventiót,« s a szegény magyar el fogja hinni, hogy csakugyan orosz ellenes politikát követsz.

Voltál forradalmár, voltál emigráns, voltál alkotmányos miniszterelnök, most vagy alkotmányt sértő külügyminiszter. De még valami hiányzik, hogy ezen a skálán tovább haladva, azzá légy.

És ha még soká uralkodói, a z is meg leszel!

Talány voltál, s hatalmad abban állt, hogy nem tudtak megfejtteni. És mint a mesebeli Sphynx, megölted azt, a ki kontár magyarázó akart lenni.

De a mesebeli Sphynx, mikor végre akadt valaki, a ki megfejtette, a mélységbe zuhant s megsemmisült.

Te Sphynx voltál.

Megfejtettek az – események.

S te mégis mind magasabbra hágsz, s most is követeled az – áldozatot!